

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРІЯ
Випуск 17

Видається з 1995 р.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
2010

УДК 93/94

ББК 63

В53

Затверджено до друку Вченою радою Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол №6 від 29 червня 2010 р.).

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук
(постанова президії ВАК України від 14 квітня 2010 р. № 1-05/3)

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЩУК (*голова ради*); д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р іст. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р юрид. наук, проф. В.В.ЛУЦЬ; д-р філол. наук, проф. В.Г.МАТВІЙШИН; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (*голова редколегії*); д-р іст. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ; д-р іст. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК; д-р іст. наук, проф. О.Ю.КАРПЕНКО; д-р іст. наук, проф. П.С.ФЕДОРЧАК; д-р іст. наук, професор О.С.ЖЕРНОКЛЕЄВ; канд. іст. наук Л.В.ЩЕРБІН (*відповідальний секретар*).

Адреса редакційної колегії:

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Тел.: 59-61-03.

Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2010. Вип. 17. 185 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етносоціальним і національно-культурним процесам в Україні, а також актуальним проблемам історії зарубіжних країн, джерелознавства та історіографії, етнології, праці молодих науковців.

Newsletter Precarpathian University. History. 2010. Issue 17. 185 s.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of ethno-social and national-cultural processes in Ukraine, history of foreign countries, historical sources studies, historiography, ethnology and the research results of the beginning scientists.

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010

© Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010

УДК 94 (477.83/.86): 930.1

ББК 63.3 (4 Укр) 6

*Василь Бурдуланюк***ФЕДІР ВОВК І ГАЛИЧИНА**

У статті розглядаються творчі зв'язки відомого українського етнографа, антрополога й археолога Федора Вовка з Галичиною. Зокрема, приділено увагу взаєминам ученого з І.Франком, М.Грушевським, В.Гнатюком, К.Студинським та іншими вченими НТШ. Показано також вклад Ф.Вовка в дослідження етнографічних та антропологічних особливостей населення карпатського регіону.

Ключові слова: Галичина, Наукове товариство імені Шевченка, етнографія, антропологія, музеї.

Окремим аспектам наукової діяльності відомого українського вченого Ф.Вовка присвятили свої праці В.Качкан та І.Раковський [6; 7]. Ґрунтовне дослідження, присвячене його життю і творчості підготувала дослідниця О.Франко [13]. Однак проблема творчих зв'язків ученого з Галичиною ще не знайшла належного висвітлення в українській історіографії. Це визначає завдання, які намагаємося розв'язати в статті.

Постать визначного етнографа, антрополога й археолога Федора Кіндратовича Вовка вирізняється серед українських учених другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

З 1879 року за активну громадську діяльність його починає переслідувати влада царської Росії. Майже 30 років Ф.Вовк змушений був жити в еміґрації, переважно в Парижі. Перебуваючи там, він підтримував тісні творчі зв'язки з І.Франком, М.Павликом, В.Гнатюком, К.Студинським та іншими галицькими вченими. Як видно з його листування з К.Студинським, учений хотів переїхати до Львова й працювати там в університеті [1, арк.1, 5], але це питання, на жаль, не знайшло позитивного вирішення. У 1899 році Ф.Вовка обрали дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка. Того ж року за редакцією ученого почали виходити у Львові “Матеріали до українсько-руської етнології”, де надруковано близько десяти його робіт. Крім того, він публікував свої праці в ЗНТШ і галицьких часописах “Правда”, “Житє і слово” та “Літературно-науковий вісник”.

За допомогою Паризького антропологічного товариства й Наукового товариства імені Шевченка Ф.Вовк у 1903–1906 роках досліджував антропологічні й етнографічні особливості населення карпатського регіону. Йому допомагали в цьому Л.Гарматій, М.Кос, М.Русов, І.Попель та інші вчені й громадські діячі [6, с.76].

У 1903 році під час наукової експедиції, що тривала майже два місяці, Ф.Вовк робив антропологічні обміри населення в Перемишлі, Коломиї, Кутах, Довгопіллі, Вижниці й Чернівцях. Ученим цього разу було обміряно близько 400 чоловік і зроблено майже 600 антропологічних і 100 етнографічних фотографій [14, с.13–14].

У 1904 році Ф.Вовк здійснив наукову експедицію на Бойківщину й Гуцульщину. В експедиції на Бойківщину взяли участь І.Франко та З.Кузеля [15, с.11]. Вони відвідали Мшанець, Лавочне, Славськ, Гребенів, Сколе та інші населені пункти. І.Франко опублікував про це в 1905 році у Відні цікаву інформацію. Лише через 67 років цей матеріал І.Франка був перекладений і надрукований українською мовою [11; 12]. Пізніше Ф.Вовк побував на буковинській і галицькій Гуцульщині, де також проводив антропологічні дослідження. Загалом у 1904 році ним було обміряно близько 300 чоловік і зроблено понад 600 фотографій [15, с.11–12, 14].

Улітку того ж року він разом з І.Франком, М.Грушевським, С.Томашівським та іншими вченими виступав із лекціями перед слухачами літніх вакаційних університетських курсів у Львові, що були організовані для студентів із Наддніпрянської України [2, арк.3].

У 1905 році Ф.Вовк і З.Кузеля при сприянні В.Гнатюка провели етнографічну експедицію між залізницями Стрий–Лавочне–Мукачів і Станіславів–Ясиня–Сигет [3]. Вони поставили перед собою мету закінчити розпочате в 1904 році дослідження етнографічного переходу від бойків до гуцулів у Галичині та вперше провести антропологічні дослідження бойків і гуцулів на Закарпатті. Понад три місяці по обидва боки Карпат вони відвідали близько сорока населених пунктів, зробили обміри 299 чоловік і біля 600 фотографій [16, с.24]. На підставі проведених досліджень учені прийшли до висновку, що, по-перше, на Прикарпатті, на правому березі річки Лімниці, уже відчутні примішки гуцульського елемента в архітектурі, ноші й антропологічному типі, і чим далі на південь, примішка ця збільшується, а в селах Пасічній і Зеленій уже переважає настільки, що населення можна вважати цілком гуцульським. По-друге, проведені дослідження переконують, що гуцули галицькі, буковинські й закарпатські майже цілком ідентичні з етнографічного й антропологічного боку. Багато спільного також у бойків по обох боках Карпат [16, с.22–24].

Улітку 1906 року Ф.Вовк разом із З.Кузелею та І.Раковським здійснили етнографічну експедицію на Лемківщину, де відвідали Сянок, Новий Сонч, Ганьчову, Гладисів та інші населені пункти. Вони обміряли тоді близько 150 чоловік і зробили 400 фотографій [17, с.14]. Результати проведених упродовж 1903–1906 років досліджень учений узагальнив у спеціальній праці. Крім того, Ф.Вовк двічі, у 1904 і 1905 роках, звітувався перед Антропологічним товариством у Парижі та двічі (17 лютого та 3 березня 1906 року) виступав з доповідями про гуцулів і бойків у Російському імператорському географічному товаристві в Петербурзі [13, с.144].

Слід зауважити, що, проводячи свої дослідження в Галичині, Ф.Вовк найбільше уваги приділив етнографічній групі гуцулів, бо на той час піддавалося сумніву навіть саме їх слов'янське походження. Унаслідок багаторічних досліджень він прийшов до висновку, що “нічого особливого виключного у порівнянні з іншими українцями гуцули не мають, бодай у таких основних мірах, як головний покажчик, зріст, барви волосся. Таким побитом знищується усяка можливість думати, що вони не належать антропологічно до української групи. Цілком навпаки, ми вбачаємо у всіх помірах надзвичайну одноманітність, яка вказує на суцільність етнічного типу і дуже незначні расові домішки” [13, с.145].

Варто згадати й про те, що в 1900 році Ф.Вовк отримав запрошення до співробітництва з етнографічним відділом Російського імператорського музею в Петербурзі. Він із задоволенням відгукнувся на пропозицію створити в музеї відділ україніки й почав із цією метою систематично збирати етнографічні й антропологічні матеріали на території Галичини. 17 січня 1904 року рада етнографічного відділу згаданого музею на своєму засіданні вирішила запропонувати Ф.Вовку зайнятися збиранням колекції для етнографічного відділу серед українського населення Галичини й виділила для цього дві тисячі крб. [4, арк.1]. На ці кошти вчений придбав майже 1500 оригінальних експонатів із Бойківщини, Гуцульщини та інших регіонів [4, арк.3–4]. 5 лютого 1905 року згадана рада знову виділила йому 2 тисячі крб. на продовження збиральницької роботи в Галичині. Учений на ці кошти закупив і відіслав до Петербурга 444 експонати [4, арк.31, 36–49].

У 1906 році Ф.Вовком у Галичині було придбано для згаданого музею 474 експонати вартістю 1526 крб. [4, арк.1–61]. Збирав він у Галичині експонати для цього петербурзького музею й пізніше. Зокрема, у 1910 році вчений збирав експонати в Бродівському повіті, а в 1912 році придбав 19 предметів на виставці гуцульських виробів у Коломій [4, арк.78, 87]. Слід зауважити, що Ф.Вовк водночас багато зробив для поповнення експонатами музею НТШ у Львові та створення українських експозицій в інших музеях, зокрема Віденському етнографічному, Музеї людини в Парижі тощо.

Цікаво відзначити, що завдяки Ф.Вовку в кінці XIX – на початку XX століть починають налагоджуватися наукові зв'язки Галичини з Францією. Обмін літературою, публікації Ф.Вовка у Львові та Парижі, запрошення українських учених для виступів у Сорбонні – такі були форми цих наукових взаємин. У червні 1891 року за ініціативою Ф.Вовка в Сорбонні на курсах професора Марселя Дюбуа відбувся звіт галицького вченого Григорія Величка про географію Галичини й Буковини. Він подав їх геологічну характеристику, кліматичний опис, флору й населення, підкреслив, що сіль і нафта – це основні природні багатства Галичини, які перевищують вартість усіх добутоків корисних копалин Австрії. Виступ Г.Величка був на той час першою ластівкою наукових взаємин між Францією і Україною [5].

На Міжнародному конгресі фольклористів, що відбувся в Парижі у вересні 1900 року, де Ф.Вовк був одним з організаторів, цікавим явищем було прослуховування за допомогою фонографа голосів співців світу, у тому числі українських. Ф.Вовк прочитав на конгресі реферат галицького етнографа В.Охримовича про останки первісного комунізму в Галичині, а також повідомлення І.Франка “Етнографічний рух в Галичині в XIX ст.” [18, с.3–10].

Революційні події 1905 року в Росії дали можливість Ф.Вовку повернутися з еміграції. Із цього часу він жив і працював у Петербурзі. Викладав в університеті, Археологічному інституті, а з 1907 року завідував етнографічним відділом Російського музею [8, с.62]. У 1912–1913 роках у Кабінеті антропології Петербурзького університету перебував на стажуванні й співпрацював з Ф.Вовком його учень зі Львова І.Раковський [7, с.3]. Він був обраний тоді членом Антропологічного товариства при Петербурзькому університеті. На основі зібраного матеріалу І.Раковський згодом опублікував спеціальне дослідження “Кості черемисів з давніх гробів у Тоншаєві Костромської губернії”.

На початку XX століття Ф.Вовк разом з М.Грушевським, І.Франком, А.Кримським та іншими вченими підтримав ідею підготовки й видання першої української енциклопедії. Вони об'єднали свої зусилля і разом з російським ученим О.Шахматовим розпочали роботу з підготовки чотиритомного енциклопедичного довідника “Український народ в його минулому і сучасному”, маючи на меті систематизувати основні відомості про історію, географію, культуру й господарство України. До цієї благородної справи разом із вченими Наддніпрянщини були залучені галицькі науковці І.Зілинський, В.Охримович, С.Рудницький, С.Томашівський та інші. Вийшли у світ лише перші два томи праці [9; 10]. Інші томи через революційні катаклізми опубліковані не були.

Ф.Вовк, завершуючи в другому томі згаданого видання огляд етнографічних особливостей українського народу, підкреслив, що наш народ на всій території, яку він займає, відрізняється рядом загальних для всього його складу етнографічних особливостей, які не залишають сумніву в тому, що він являє собою одне етнічне ціле, яке цілком чітко виділяється із середовища інших слов'янських народів [10, с.647]. Це видання стало своєрідною візитною карткою українського народу, воно засвідчило також, що українська національна наука, незважаючи на несприятливі умови, досягла високого ступеня свого розвитку.

У 1915 році він публікує етнографічний нарис про Галичину в збірнику “Галичина, Буковина, Угорська Русь”, що був виданий у Москві співробітниками часопису “Украинская жизнь” [13, с.119], і статтю про Західну Україну, ілюстровану фотографіями з Поділля, Волині й Галичини, готує альбом фотографій, у Російському музеї влаштовує виставку предметів побуту населення Галичини.

Поряд з науковою роботою Ф.Вовк вів також активну громадську діяльність, зокрема в листопаді 1914 року в Петрограді був відкритий Український лазарет для поранених і військовополонених галичан. Ф.Вовк був одним із його організаторів.

Наведені факти переконливо свідчать про вагомий внесок Ф.Вовка у вивчення антропологічних і етнографічних особливостей населення карпатського регіону та про тісні зв'язки вченого з науковцями Галичини.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 263.
2. Державний архів Львівської області, ф. 298, оп. 1, спр. 3.
3. Інститут археології НАН України, відділ рукописів, ф.1, спр. 1664–1665.
4. Архів державного музею етнографії народів Росії (Санкт-Петербург), ф. 1, оп. 2, спр. 73.
5. Діло. – 1891. – Ч. 131.
6. Качкан В. Видатний антрополог Федір Вовк / В. Качкан // Українське народознавство в іменах / В. Качкан. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 72– 81.
7. Раковський І. Погляди Хведора Вовка на расовість українського народу / І. Раковський. – Львів, 1926. – 18 с.
8. Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991. – 478 с.
9. Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Санкт-Петербург, 1914. – Т. I. – 360 с.
10. Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. II. – 347 с.
11. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Франко // Жовтень. – 1972. – № 8. – С. 113–119.
12. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Франко // Жовтень. – 1972. – № 9. – С. 137–143.
13. Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч / О. Франко. – К., 2001. – 378 с.
14. Хроніка НТШ. – Львів, 1903. – Ч. 16.
15. Хроніка НТШ. – Львів, 1904. – Ч. 20.
16. Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч. 24.
17. Хроніка НТШ. – Львів, 1906. – Ч. 28.
18. Цвенгрош Г. Невідоме Франкове повідомлення на Паризькому міжнародному конгресі / Г. Цвенгрош // Українське літературознавство. – Львів, 1993. – Вип. 58. – С. 3–10.

The article deals with the creative relations of the famous Ukrainian ethnographer, anthropologist and archeologist Fedir Vovk with Galychyna. Attention is paid to the mutual relation of the scientist with I. Franko, M.Grushchynskyi, V.Gnatyuk, K.Studynskyi and with other scientists of Shevchenko Scientific Association. The article reveals the contribution of F.Vovk to the investigation of the ethnographical and anthropological peculiarities of the population of the Carpathion region.

Key words: Galychyna, Shevchenko Scientific Association, ethnography, anthropology, museum.

УДК 94 (477)+94 (438)“XIX”

ББК 63.3 (4 Укр) 51

Ігор Райківський

МІЖ КОНФРОНТАЦІЄЮ І СПРОБАМИ ПОРОЗУМІННЯ – ТЕНДЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН У ХІХ СТОЛІТТІ

У статті висвітлюються тенденції українсько-польських взаємин у ХІХ столітті. На основі численних фактів доводиться неоднозначність польського впливу на український національний рух, де були прояви як взаємної співпраці, так і відкритого протистояння між двома сусідніми народами.

Ключові слова: національний рух, взаємини, порозуміння, суперечності.

Серед актуальних проблем вітчизняної історичної науки є об'єктивне й неупереджене висвітлення українсько-польських стосунків у ХІХ столітті. Донедавна історія українського національного відродження традиційно подавалася дослідниками як хроніка українсько-польського протистояння. Однак таке трактування грішить односторонністю, не враховує суперечливих тенденцій у взаєминах двох сусідніх народів. “... Ця залежність (між українцями й поляками. – *I.P.*), – стверджує сучасний дослідник Олег Турій, – далеко не завжди була такою прямою і однозначною. І хоча українцям у Галичині на протязі кількох віків поневолення довелося поборювати не лише тяжкий соціально-економічний гніт польської панівної верхівки, але й повне заперечення їх

національної, релігійної та культурної самобутності, ідеї і діяльність борців за визволення Польщі були вагомим (хоч і не єдиним) чинником пробудження суспільно-політичної активності і, як не парадоксально, усвідомлення своєї національної приналежності серед значної частини української інтелігенції” [27, с.183]. Різні аспекти українсько-польських стосунків австрійського періоду знайшли відображення в сучасній (після 1991 р.) історичній літературі [7; 9; 14; 17; 23; 29; 33 та ін.]. Автор статті поставив за мету розкрити загальні тенденції взаємин між поляками й русинами-українцями по обидва боки російсько-австрійського кордону.

* * *

XIX століття увійшло в історію як період кристалізації українського та польського національно-політичних рухів, утвердження модерної національної свідомості під впливом демократичних ідей із Заходу просвітництва, романтизму. Французька революція 1789–1794 рр. проголосила носієм національної самобутності весь народ, а не панівну верству (згадаймо, як в абсолютистській Франції державність персоніфікувалася в королі, династії: “держава – це я”). “Начало народне проломало собі дорогу аж зь французької революції 1789 року, – писав часопис галицьких народовців “Мета” в 1863 р., – проломало воно собі дорогу зь запада...” [4]. Подібно до Французької революції, прикладом для інших національних рухів стала боротьба поляків за їхні національні права, що розгорнулася після поділів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.).

З кінця XVIII ст. український і польський народи перебували в підневільному становищі. Російський царизм за часів Катерини II остаточно ліквідував напівавтономний устрій Гетьманщини. Перестала існувати могутня колись Річ Посполита, а українські землі, якими вона володіла, були поділені між Росією (Правобережна Україна) та Австрією (Галичина). Отже, для українців XIX століття було періодом перебування між двома імперіями – Російською (близько 90% території і населення) та Австрійською (з 1867 р. – Австро-Угорською). Водночас поляки взагалі опинилися під владою трьох держав – Російської, Австрійської (Австро-Угорської), Пруської, що мали інший устрій і політичні традиції в порівнянні із шляхетською Річчю Посполитою, а Росія й Пруссія, крім того, ще й іншу панівну релігію.

Полякам і українцям у XIX ст. доводилося вирішувати схожі завдання, боротися за вільний національно-культурний розвиток і відродження державності в умовах колоніальної політики імперських урядів. Періодизація національного руху для “недержавних” народів під імперською владою розглядається в сучасній вітчизняній історіографії в руслі трифазної моделі, у розвитку національних рухів виділяють три фази чи стадії: а) академічна, або наукова, “збирання спадщини”; б) організаційна, культурна; в) політична. “Трохова схема (чеського історика Мірослава Гроха, розроблена наприкінці 1960-х рр. – *I.P.*) трьох послідовних стадій “А”, “Б” та “В”, – стверджує сучасний український історик Ярослав Грицак, – стала своєрідною азбукою для дослідників національних рухів у східноєвропейському регіоні. (...) Коротко кажучи, це формула політичної мобілізації мас під певну ідеологію” [13, с.53]. На відміну від українського, польський національний рух у XIX ст. дослідники відносять до категорії “історичних” або “повних” за своєю соціальною структурою, ще свіжим у пам’яті було існування Польської держави до 1795 р. [18, с.73–74].

Розвиток українського й польського рухів відзначався тісними взаємовпливами по обидва боки австрійсько-російського кордону. Із цього приводу відомий український учений Іван Лисяк-Рудницький стверджував, що проблема польського впливу повинна розглядатися з двох боків. “Європейські вільнодумні ідеї досягали українців того покоління переважно через польські канали, – писав він. – З другого боку, самоствердження окремої української національності неминуче передбачало боротьбу проти традиційної польської гегемонії” (на землях колишньої Речі Посполитої. – *I.P.*) [22, с.417–418].

В історії українсько-польських стосунків XIX століття можна знайти чимало прикладів як взаємної співпраці, так і відкритого протистояння.

Прояви міжнаціональної ворожнечі посилювалися у зв'язку із зміцненням українського й польського рухів та їх політизацією, особливо з кінця XIX ст. Так, гучними подіями, що засвідчили гостроконфліктність українсько-польських відносин, були в підавстрійській Галичині замах на Івана Франка в 1897 р., криваві розправи над українськими виборцями, убивство галицького намісника графа Анджея Потоцького українським студентом Мирославом Січинським (1908 р.) і вбивство польськими студентами одного з лідерів українського студентського руху Адама Коцка (1910 р.) [12, с.80, 81]. Особливої гостроти українсько-польські стосунки досягли уже після розпаду Австро-Угорської та Російської імперій, у 1920–1940-х рр. “Якщо не вникати в деталі відносин між українцями і поляками в епоху середньовіччя, так і в новіші часи, – підсумовує сучасний український дослідник Богдан Гудь, – то їх можна звести до дещо спрощеної формули: поляки гнобили українців, а коли гніт ставав нестерпним, то українці різали поляків” [14, с.379].

Водночас не підлягає сумніву посилення другої тенденції – пошуку взаємних компромісів, угод, порозуміння. Поляки мали значний вплив на український національний рух на всіх етапах його розвитку. Показово, що польські дослідники перших десятиліть XIX ст. відіграли особливу роль у вивченні українського фольклору й етнографії, що заклало наукове підґрунтя для політизації українського національного руху в майбутньому. Серед польських дослідників народнопісенної творчості русинів-українців були Адам Чарноцький, більш відомий під псевдонімом Зоріана Доленги-Ходаковського, Вацлав Залеський (псевдонім – Вацлав з Олеська), Жегота Паулі та ін. “Самі поляки (Вацлав з Олеська, Жегота Паулі та ін.), – писав Іван Франко, – дали руській молодіжці першу основу для свого власного руського патріотизму, показавши їй бодай частину того словесного, духовного скарбу, що зберігся в устах простого руського мужика” [29, с.322]. Щоправда, фольклорні збірники поляків були надруковані латинськими буквами, а то й упереміжку руські народні пісні з польськими.

Поділи Речі Посполитої внесли суттєву зміну в суспільно-політичну ситуацію на “кресах”, де з'явився третій чинник – російський царизм на Правобережжі й австрійські власті в Галичині. Унаслідок цього реконструкція більш-менш реального образу українсько-польських стосунків у XIX столітті можлива тільки за умови всебічного дослідження відносин у новостворених трикутниках: російський уряд (або відповідно австрійський) – поляки – українці. Характерно, що в той час долю українців (“малоросів”, “русинів”) вирішували без їхньої участі [14, с.102, 103]. Українсько-польські суперечності вміло використовувала місцева російська адміністрація для зміцнення власних позицій, утілюючи в життя перевірений принцип Римської імперії: *divide et impera* (розділяй і пануй)*. Ця політика здійснювалася також австрійськими властями, що включили українські й польські етнічні землі в одну провінцію із центром у Львові, у якій кількісне співвідношення між двома народами було приблизно однаковим. Водночас загроза з боку імперської Росії була стимулюючим чинником для українсько-польського зближення, що добре видно на прикладі підавстрійської Галичини, де польські політики останньої третини XIX ст. були схильні до підтримки українофільських ідей, народовства на противагу русофільству (москвофільству) [19, с.81].

Ураховуючи підневільне становище майже всіх слов'янських народів, що перебували в XIX ст. під владою сусідніх імперій – Російської, Австрійської, Османської та Пруської, у слов'янському світі набули поширення ідеї панславізму, створення всесло-

* Варто хоча б згадати обмеження впливів католицизму й повну заборону уніатської (греко-католицької) церкви на Правобережжі в 1839 р., коли кількості тисяч її віруючих силою повернено “в лоно” Московської православної церкви, більш лояльні умови, ніж в інших провінціях імперії, наділення селян землею за аграрною реформою, щоб вирвати їх з-під впливів поміщиків-поляків і схилити на свій бік.

в'янської демократичної федерації як запоруки національного визволення. Серед панславівців була передова частина української й польської інтелігенції, що бачила на цьому шляху можливість здобуття національної державності й вирішення українсько-польських суперечностей. Так, перша українська таємна політична організація – Кирило-Мефодіївське товариство в 1846–1847 рр. виступила за здійснення християнських ідеалів справедливості, свободи й рівності, що поєднувалися з прагненням відновлення української державності в союзі всіх слов'янських народів із центром у Києві. Цю формулу – поєднання християнської та національної ідей – кирило-мефодіївці запозичили в західнослов'янських інтелектуалів, насамперед із твору видатного польського поета й громадсько-політичного діяча Адама Міцкевича “Книги народу польського і пілігримства польського”, виданої в Парижі в 1832 р., після поразки листопадового повстання 1830 р.

“І встане Україна з своєї могили, – говорилося в програмі товариства – “Книзі буття українського народу” (“Законі Божому”) Миколи Костомарова, – і знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні крепака, ні холопа... Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою (республікою. – *І.Р.*) в союзі слов'янським” [10, с.30]. По суті, Кирило-Мефодіївське товариство відстоювало необхідність українсько-польського порозуміння в демократичній федерації слов'янських народів. Близькі за духом думки висловлював Адам Міцкевич, який вірив у польський месіанізм, вважав поляків борцями за свободу й незалежність усіх народів. Він, зокрема, писав: “...Wielki naród, Litwa, połączył się z Polską, jako mąż z żoną, dwie dusze w jednym ciele. [...] Bo to połączenie i ożenienie Litwy z Polską jest figurą przyszłego połączenia wszystkich ludów chrześcijańskich, w imię Wiary i Wolności”. З вірою в майбутнє рідного народу А.Міцкевич наголошував, що “naród polski nie umarł, dusza wróci do ciała, i naród zmartwychwstanie, i uwolni wszystkie ludy Europy z niewoli” [32, с.15, 17]. Як бачимо, конкретно про русинів-українців у творі не згадується, але теза про об'єднання сил у національно-визвольній боротьбі народів колишньої Речі Посполитої мала послідовників.

Ідея українсько-польського порозуміння знайшла відображення у творчості Тараса Шевченка, який чимало уваги приділив суперечностям між двома народами в минулому й утверджував думку, що Україна попри сумну долю воскресне, виконає месійну роль. У суті Шевченкової поезії лежить міфологічне сприйняття України, яка набирає рис ідеального явища. Попри протиставлення Україні католицького світу на заході й московського самодержавства на сході, Т.Шевченко сподівався на полагодження польсько-українських стосунків у майбутньому [10, с.169, 172; 11, с.12; 16, с.47, 105]. У поезії “Полякам” він прямо писав:

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.
Пишалася синами мати [...].

Усе змінилося, писав Т.Шевченко, після встановлення польсько-шляхетського панування за Люблінською унією XVI ст., коли “іменем Христа

Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай [...].”
Водночас містився заклик до польської сторони:
Отак-то, ляше, друже, брате!

Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізли, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай [6, с.356, 357].

Очевидно, висловлені погляди Т.Шевченка свідчили про прагнення встановити справедливі стосунки між Польщею та Україною, реалізувати нові форми співжиття народів колишньої Речі Посполитої [31, с.212]. Це суперечило *національному* полонофільству, що характеризувалося полонізацією греко-католиків, призвело до втрати частиною вірних власної етнічної самобутності, визнання себе поляками. Крім того, дослідники розрізняють полонофільство *політичне*, джерелом якого були симпатії до революційної боротьби поляків за національне визволення, а також надії, що здобуті спільними зусиллями конституційні свободи забезпечать умови для вільного розвитку національних рухів у нерозривній єдності [28, с.205, 206].

Особливу роль у поширенні ідеї польсько-українського порозуміння відіграли представники так званої “української школи” в польській літературі, польські поети й письменники, які народилися й виростили в Україні – Юзеф-Богдан Залеський, Северин Гоцинський, Юліуш Словацький та ін. У своїх творах вони виразно проявляли романтичне захоплення Україною, її багатю природою та героїчною історією, пропагували міф про Річ Посполиту як братній союз трьох народів – польського, литовського й руського (українського). Показово, що в польській версії знайшла поширення легенда про народного пророка козака Мусія Вернигору, якого зображувано як захисника поляків під час Коліївщини. В основі цього міфу була ідея про братерський союз поляків і українців проти Москви [12, с.33]. За легендою Вернигора віщував неминуче воскресіння “з попелу” Речі Посполитої, цим разом “трьох народів”, очевидно, за допомогою відданих ягеллонській ідеї руських селян. Образ Вернигори був настільки художньо привабливим, що причарував не лише нечисленних прихильників польсько-українського порозуміння на “кресах”, але й значну частину польської еміграції, зокрема А.Міцкевича, М.Мохнацького і Й.Лелевеля [14, с.131].

“Словацький, – писав відомий український поет і громадський діяч Дмитро Павличко, – виводить у багатьох своїх творах Вернигору як проповідника і пророка українсько-польського примирення і поєднання”. “Захоплення українською тематикою”, за словами Д.Павличка, привело Ю.Словацького до того, що “він задекларував Україну як свою другу вітчизну” [27, с.21, 23]. Вернигора звертається до поляків від імені українського народу:

Ані за жодні перли-діаманти
Не буду тут при бесіді й забаві,
Та не присяду при столі на лаві,
Споріднений із вами духом братнім... [5, с.281].

Водночас особи з подвійною (українсько-польською) національною свідомістю (*gente Rutheni, natione Poloni*) були в південно-західній Галичині, практично відігравали роль своєрідних посередників між польським і українським національними рухами. “Русини польської нації” (Ю.Лаврівський, Я.Добжанський, П.Костецький, Ю.Горошкевич та ін.) не стільки віддзеркалювали сформовану в часи Речі Посполитої реальність, скільки активно конструювали новочасну модель “руськості” як органічну частину польської політичної спільноти. Серед “русинів польської нації” ключовою ідеєю було поновлення польсько-української унії на рівноправних засадах, що фактично свідчило про визнання її відсутності або, принаймні, стан глибокої кризи [23, с.147, 148]. Серед найбільш відомих діячів, що розділив долю “русинів польської нації”, був Юліан

Лаврівський. Він намагався реалізувати в політиці досягнуту на рівні власної сім'ї (дружина в нього була полькою) гармонію між українською (греко-католицькою) і польською (римо-католицькою) ідентичностями [25, с.50, 61].

Навіть невдача листопадового повстання 1830–1831 рр. і російські репресії не зупинили польських діячів, частина з яких (понад 8 тис. політичних і військових керівників, діячів науки та культури тощо) виїхали в еміграцію, де продовжили політичну боротьбу, приділяючи першочергову увагу дипломатичним заходам. По суті, польська сторона отримала реальний шанс переосмислити причини поразки. Лідером польської еміграції став Адам Чарторийський у Парижі, навколо якого склався гурток поляків-українофілів, що походили з України й захоплювалися її минулим, зокрема козаччиною, убачаючи в ній могутнє джерело вільнолюбства, характерне для “слов'янського духа”. Учасники гуртка (Міхал Чайковський, Францішек Духінський та ін.) бачили майбутнє України (Русі) в складі відбудованої федеративної Речі Посполитої, пропагували ідеї спільності долі та національних інтересів поляків і українців. За назвою паризької резиденції А.Чарторийського цю групу прозвали “Готель Ламбер” [17, с.299].

Прихильники А.Чарторийського пов'язували відновлення Речі Посполитої з можливістю залучити чужу допомогу й із загальною війною через суперництво великих держав за вплив на Балканах і Близькому Сході. Серед емігрантів були навіть ті, хто сподівався на демократизацію суспільного устрою в Російській імперії [33, с.425]. Особливою активністю відзначався Ф.Духінський – автор теорії про расову спорідненість поляків і українців, що заперечувала слов'янський характер російського народу. Майбутні польсько-українські відносини, вважав він, мали б будуватися за зразком Гадяцької унії 1658 р. – перетворення Польсько-Литовської Речі Посполитої на федерацію Польщі, Литви й Русі-України [12, с.34].

С.Ґощинський і шляхетські революціонери з громади “Нумаń” (Умань) (Леопольд Ковальський, Ян Дзежбінський, Ян Кринський та ін.), яка входила до організації “Lud Polski” (Польський люд), висловили почуття “глибокої покути” за кривди, завдані українському народові з метою встановлення “братнього союзу народів-сусідів”. Усвідомлення С.Ґощинським і “уманцями” потреби змін у стосунках між поляками й українцями засвідчило прагнення прогресивної частини революційної польської еміграції, що була пригнічена жахливою поразкою, досить серйозно замислитися над її причинами, шукати перспективи на майбутнє двох сусідніх народів. Однак вплив прихильників порозуміння на процес розвитку українсько-польських відносин у ХІХ столітті не варто переоцінювати [14, с.108–110]. Авторитетний французький дослідник Д.Бовуа наголошував, що перестороги С.Ґощинського щодо нездоланної прірви між українцями та поляками, висловлені в “Королі старого замку” (1842 р.), і заклики кількох членів громади “Умань” до взаємного вибачення задувлених кривд і образ на загальному тлі виглядають усе-таки поодинокими [9, с.128, 129]. На жаль, їх практично не було враховано при підготовці січневого повстання 1863–1864 рр.

Підтвердженням цього стала трагічна доля Шимона Конарського – представника польської революційної групи “Młoda Polska” (Молода Польща), створеної у Швейцарії в 1834 р. Будучи учасником листопадового повстання, він болісно переживав поразку польських патріотів і шукав її причини в позиції польської шляхти. Його зусиллями на литовсько-руських землях було створено розгалужену підпільну повстанську організацію, що налічувала близько трьох тисяч осіб, об'єднаних у “Sojusz Narodu Polskiego” (Союз польського народу). Програма “Союзу” передбачала підготовку нового національного повстання поляків, але вже за участю широких мас українського селянства. Ш.Конарський звертався до селян по допомогу, обіцяючи їм цілковиту рівноправність із поляками. Однак йому так і не вдалося досягти своєї мети, у 1838 р. “Союз” викрила російська поліція, роком пізніше Ш.Конарського стратили у Вільні, а його однодумців

жорстоко покарали. Показово, що Ш.Конарський не зміг переконати представників землевласницької верхівки Правобережжя в необхідності піти на широкі поступки селянству [14, с.111, 112].

У час 300-ліття Люблінської унії, у 1869 р., у підавстрійській Галичині були організовані урочистості, що стало неможливим, з огляду на репресії царизму, у Російській імперії. У Львові з вересня 1869 р. почала виходити газета під промовистою назвою “Unia” (редактор – А.Фогель), що позиціонувала себе як католицький орган і відстоювала ідею національно-політичного польсько-українського союзу. Однак ювілей Люблінської унії, по суті, підвів ризику під сподіваннями польського громадянства Галичини залучити тогочасне українське суспільство (принаймні його частину – народовців) до руху за відновлення Речі Посполитої. Обидві течії в галицько-руському русі – і народовці, і русофіли (москвофіли) – відмовилися від участі у святкуванні ювілею, що, за висловом відомого українського громадського діяча, ученого другої половини ХІХ ст. Омеляна Огоновського, остаточно розвіяло ілюзії “про життєздатність у Галичині унійної традиції” [23, с.143, 144, 145, 147]. Генерація “русинів польської нації” практично не мала історичної перспективи для розвитку в умовах поглиблення суперечностей між українським і польським національними рухами.

Отже, самі реалії життя заперечували романтичний міф про Річ Посполиту як братній союз “трьох народів”. Підтвердженням цього стали польські повстання 1830–1831 рр. і 1863–1864 рр. та їх поширення на Правобережну Україну. Революціонерно-шляхтичі намагалися схилити на свій бік місцеву українську (“руську”, “малоруську”) людність, для цього поширювалися відповідні відозви тогочасною “руською” мовою латинськими літерами, у якій містився заклик до підтримки антиімперського виступу під гаслом “За нашу і вашу свободу”. На думку авторів програми Центрального національного комітету, що очолював січневе повстання 1863–1864 рр., незалежна Польща повинна була стати державою трьох народів – польського, литовського й “руського”, у якій усі громадяни отримають рівні права й свободи, селяни – землю, яку обробляють, а землевласники – винагороду з державного фонду за втрачені селянські повинності [17, с.328, 329].

Однак ці вимоги не знайшли одностайної підтримки в середовищі самих змовників, програму не схвалили так звані Білі й навіть частина Червоних конспіраторів. По суті, повстанці зробили першу спробу поставити питання незалежності народів, що входили до складу Речі Посполитої перед поділами (білорусів не було виокремлено, бо їх вважали мешканцями Литви). У програмі наголошувалося, що метою повстання мусили бути “Сполучені Польща, Литва і Русь без жодної гегемонії будь-якої з цих трьох націй” із застереженням, що надається “литвинам і русинам цілковита свобода залишитися в зв’язку з Польщею або ж розпоряджатися собою за власною волею” [15, с.54]. Єдність трьох складових частин відродженої Речі Посполитої мала символізувати нова печатка Національного уряду, що презентувала тепер три герби – Білого Орла, П’яного і Архангела Михаїла (відповідно символи Польщі, Литви й Русі) [14, с.135, 136].

Місцеве українське селянство й нечисленні представники інтелігенції вороже поставилися до планів польської шляхти відновлення Речі Посполитої, “історичної Польщі” в кордонах до 1772 р., де, за словами сучасних українських істориків Леоніда Зашкільняка й Миколи Крикуна, “литовцям, білорусам і українцям відводилася пасивна роль статистів. ... Українські селяни не мали довіри до польської шляхти...” [17, с.333, 334]. Д.Бовуа змушений був визнати, що польське повстання “було активним у Варшаві, Конгресовому Королівстві і Литві”, тоді як на Правобережній Україні “не вийшло з зародкового стану”. Створені тут Національним урядом повстанців структури “були слабкими, а невелика кількість активістів, Білих і Червоних, дуже швидко виявила нездатність до виконання своєї місії” [7, с.23, 24]. Щоправда, не можна ігнорувати

документальних даних про присутність у лавах повстанців у Київській, Волинській і Подільській губерніях кількохсот озброєних селян, як і свідчень очевидців про вияви симпатії місцевого населення до повстанських загонів, що траплялися в окремих населених пунктах. Є підстави вважати, що польські дослідження, включаючи й сучасні, грішать тенденцією до перебільшення масштабів участі українського селянства в повстанському русі на теренах Правобережжя [14, с.107, 108].

Ще до початку польського повстання 1863–1864 рр., що увійшло в історію як найбільша визвольна акція в ХІХ ст., частина конспіраторів (В.Антонович, Т.Рильський та ін.) перейшли до українського табору й стали на бік національно-державної окремішності українців. Лідер “хлопоманів” Володимир Антонович звернувся до польської революційної молоді із закликом визнати, що більшість народу на Правобережній Україні становлять українські селяни. Поляки-шляхтичі мають перед судом совісті, за його словами, два виходи: або “полюбить народ, среди которого они живут, проникнуться его интересами, возвратиться к народности... и неусыпным трудом и любовью по мере сил вознаградить все зло, причиненное ими народу”, або “переселиться в землю польскую, заселенную польским народом, для того чтобы не прибавлять собою еще одной тунеядной личности...” [1, с.88, 89]. Сам В.Антонович не міг залишатися серед визискувачів свого народу, обрав перший шлях, що закріпило за ним у польських революційних колах репутацію “національного зрадника” [12, с.68]. Вчинок В.Антоновича був символічним, засвідчив зростаюче розходження між польським і українським рухами, відхід від уявних федералістських, панславістських ідей на бік самостійницьких гасел, що суперечило унійній традиції.

Українсько-польські суперечності не змогли відвернути періодичні спроби порозуміння в півавстрійській Галичині, що мали більше тактичний характер (зокрема, під час “весни народів” 1848 р., угодовська акція Ю.Лаврівського 1869–1871 рр., “нова ера” 1890–1894 рр.). Показово, що вже в 1848 р. польська громадськість однозначно негативно зустріла появу першої політичної організації галицьких русинів – Головної руської ради (далі – ГРР), що задекларувала єдність усього “руського” (українського) народу по обидва боки австро-російського кордону, виступала за відокремлення Східної, “руської” Галичини від Західної, польської. Як говорилося в протоколах ГРР, русини “жичливы народности польской, мають однако св[яту] повинность дбати о свою руску народность...”, звідси – вимога “о подѣленіе Галиціи на двѣ губерніи – руску ѿ мазурску” [2, с.1, 30]. Зініційована Ю.Лаврівським на зламі 1860–1870-х рр. угодовська акція зазнала невдачі й показала принципову неможливість рівноправного погодження інтересів двох народів у межах однієї провінції Габсбурзької монархії. Остання і найбільша в ХІХ ст. польсько-українська угода, “нова ера”, стала результатом складного компромісу між галицькими народовцями й поляками, австрійським урядом і громадівцями-українофілами в Росії, була спрямована проти русофільства, відіграла вирішальну роль в утвердженні в суспільній свідомості ідеї політичної незалежності й соборності України [30, с.37, 210].

Взаємну недовіру й гостроту взаємин між двома народами засвідчила місія видатного українського письменника та громадського діяча Пантелеймона Куліша в Галичині 1882 р., який виступив як “апостол українсько-польської згоди і співпраці”, закликав польську сторону в особі інтелектуально-шляхетської еліти до порозуміння, щоб на практиці усталилося добросусідство в ім’я громадянської згоди й еволюційного поступу [25, с.381, 392]. Свої думки він виклав у “Хуторній поезії” й особливо в публіцистичній брошурі “Крашанка русинам и полякам на Великдень 1882 року”, що були видані у Львові. Характерно, що як епіграф до післямови в “Крашанці” П.Куліш ужив українські прислів’я “не купуй хати, а купи сусіда”, “ворога хлібом та сіллю карай” [20, с.33]. Кулішева акція викликала суспільний резонанс, але, за деякими винятками (позиція польського письменника Юзефа-Ігнація Крашевського та ін.), не

знайшла практичної підтримки в обох сторін [33, с.82]. Виступ П.Куліша став “генеральною репетицією” польсько-української угоди 1890–1894 рр., що, як і попередні спроби порозуміння, зазнала невдачі, водночас сприяла перенесенню в Галичину центру загальноукраїнської діяльності.

З політизацією польського й українського національних рухів у Галичині на зламі ХІХ–ХХ ст. відбулося загострення українсько-польських стосунків. У центрі політичної боротьби було два питання – створення українського університету у Львові та проведення виборчої реформи, яка б збільшила представництво українців у Галицькому сеймі, порушила монополію влади поляків у краї за конституційними реформами 1860–1870-х рр. Новостворені партії в українському й польському таборах, попри ідейні розбіжності, займали діаметрально протилежні позиції в національному питанні. Найбільш впливові українські партії – Українська національно-демократична партія, Українська радикальна партія, Українська соціал-демократична партія – стояли на спільній державницькій платформі (незалежна соборна Українська держава як кінцева мета національного руху), що давало підстави для формування широкої політичної коаліції під час проголошення ЗУНР на уламках Австро-Угорської імперії [12, с.78]. У свою чергу, серед польських політичних партій набули поширення гасла відбудови незалежності Польщі в кордонах 1772 р. Так, відверто антиукраїнські позиції займала Демократично-національна партія, прихильників якої називали ендеками, що обстоювали відновлення колишньої Речі Посполитої з наступною асиміляцією непопольських народів. Щодо польських соціалістів, які обіцяли федеративний устрій і рівні національно-культурні права непопольським народам на засадах добровільного входження у федерацію, то вони не мали багато симпатиків, вплив польського соціалістичного руху в усіх дільницях наприкінці ХІХ ст. був незначним [17, с.394, 396].

На перешкоді польсько-українському порозумінню, спробам реалізувати нові форми співжиття народів колишньої Речі Посполитої стояв ряд факторів. По-перше, кардинальна різниця ментальності української й польської інтелігенції, на звички та свідомість інтелігента-поляка глибокий вплив зробила спадщина шляхетської традиції. Натомість зростає українська інтелігенція була значною мірою селянського походження, просякнута народницькою ідеологією. Освічені поляки й українці різко відрізнялися за стилем життя і життєвими цінностями, а традиційна ненависть між польською шляхтою та українськими козаками або гайдамаками й далі впливала на відносини між обома народами та їх елітами. Тим більше, що це почуття посилювали емоційні спогади про козацько-шляхетські конфлікти в минулому, до яких зверталися талановиті українські й польські письменники. Досить пригадати, з одного боку, “Гайдамаків” Т.Шевченка, “Тараса Бульбу” М.Гоголя, а з іншого, – “Ogniem i mieczem” (“Вогнем і мечем”) Генрика Сенкевича [14, с.133, 134; 21, с.94].

Другим чинником, що перешкоджав досягненню українсько-польського порозуміння на рівні еліт, була, за словами того-таки І.Лисяка-Рудницького, “неспівмірність національно-політичних програм обох сторін у самій своїй основі”. Польські політичні концепції ґрунтувалися на засаді історичного легітимізму, відновлення ягеллонської Речі Посполитої в кордонах 1772 р. На відміну від польської, тогочасна українська політична думка ґрунтувалася на так званій етнокультурній теорії нації, за якою нація характеризується етнічною і мовною єдністю. Щоправда, українські політичні мислителі й публіцисти ХІХ ст. у більшості не виходили за рамки вимог національно-культурної автономії та обмеженого територіального самоврядування в межах Російської й Австрійської (Австро-Угорської) імперій. Однак у процесі національного розвитку приходило усвідомлення, що майбутня національна держава охопить усі етнічні землі “від Сяну до Дону” або “від Карпатів аж по Кавказ”. Ідея самостійної державності України суперечила думці про відновлення Речі Посполитої як союзу “братніх народів”,

оскільки Правобережжя і Галичина, як передбачалося в українських політичних програмах, мали ввійти до складу “соборної” України [14, с.134, 135; 21, с.94, 95].

На “руських” землях колишньої Речі Посполитої протягом ХІХ ст. існував гострий етносоціальний конфлікт між селянськими низами й польською землевласницькою верхівкою, що явно не сприяв досягненню польсько-українського порозуміння. Д.Бовуа звернув увагу дослідників українсько-польських відносин ХІХ – першої половини ХХ ст. передусім на чинники етносоціального характеру. Він закликав не зациклюватися на ідеалізованих образах романтичної літератури, повторювати міфологеми на зразок Шевченкової ностальгії за давніми часами, коли українські козаки “братались з вольними ляхами”, або ж брати на віру свідчення колишніх польських землевласників, які в спогадах для нащадків із замилюванням писали про ідилічні патріархальні стосунки між панамі та кріпаками у феодальних маєтках Київщини, Волині, Поділля, Східної Галичини. У реальному житті, переконає на основі численних архівних документів Д.Бовуа, ці відносини були побудовані на виразному насильстві з боку поміщиків-поляків [14, с.34, 35].

На Правобережжі зберігалася надзвичайно висока, зокрема порівняно з країнами Західної Європи, чисельність шляхетського стану (для зіставлення, на Заході шляхта становила 1,0–1,5% загальної кількості населення, у центральних губерніях Російської імперії – менше 1%, тоді як у структурі населення колишньої Речі Посполитої – понад 5%, а на українських землях Правобережжя – 6–10%). Крім того, на характер тогочасних українсько-польських стосунків вплинули велетенські розміри поміщицьких землеволодінь. За окремими підрахунками, у ХІХ столітті землевласники-поляки володіли 9/10 всієї землі на Правобережжі, напередодні Листопадового повстання в руках великих землевласників, численних римо-католицьких монастирів, костелів, дрібної шляхти знаходилося до 6 млн десятин землі та близько 3 млн “душ” селян-кріпаків. Магнатам-полякам належали також невеликі міста й містечка. З приходом російського царизму місцеву шляхту було зрівняно в правах і привілеях із російським дворянством, залишено в її власності землі й кріпаків [14, с.97, 98, 144]. Царські власті, попри численні примусові заходи після польського повстання 1830–1831 рр., не змогли вирішити пекучого для себе “польського питання”, кардинально обмежити впливи польської шляхти [8, с.11].

За цих умов подальший розвиток стосунків між українцями (“русинами”, “малоросами”) і поляками – від конфронтації до співпраці чи навпаки – залежав передусім від польських землевласників. Перед ними об’єктивно була альтернатива: або лібералізувати відносини на площині “поміщик–кріпак”, щоб у такий спосіб схилити місцеве населення на свій бік у боротьбі за відновлення Речі Посполитої (але вже на засадах братнього співжиття сусідніх народів), або ж продовжувати політику етносоціального гноблення селянства. Польські поміщики практично обрали другий шлях, подавши вдосталь прикладів жорстокого поводження зі своїми кріпаками. В історії збереглися непоодинокі приклади справжнього садизму окремих польських поміщиків щодо їхніх підданих, що, у свою чергу, викликало масовий спротив [14, с.101, 147, 148]. Очевидно, взаємні кривди й образи, насамперед недалекоглядна політика польської шляхти, створювали несприятливий ґрунт для діяльності нечисленного кола прихильників польсько-українського порозуміння в ХІХ ст.

Отже, українсько-польські відносини в ХІХ ст. характеризувалися суперечливими тенденціями – між конфронтацією і спробами порозуміння. Поляк був ворогом і суперником для галицького русина (українця) в національно-політичній площині, а відмежування від поляків стало вихідним пунктом як русофільства (москвофільства), так і українофільства. Водночас поляки як найближчі сусіди мали вплив на український національний рух на всіх етапах його розвитку, що спирався здебільшого на польські взірці культурно-освітньої і політичної діяльності. Характерно, що національні гімни

обох народів мають схожі мотиви (“Jeszcze Polska nie zginęła”, “Ще не вмерла Україна”), як і програмний документ кирило-мефодіївців – першої української політичної організації (“Книга буття українського народу” М.Костомарова) і твір А.Міцкевича “Книги народу польського і палігримства польського”. Своєрідне “відштовхування–притягування” щодо поляків було одним із ключових чинників української національної самоідентифікації місцевого руського населення [24, с.477].

Роль своєрідних посередників між польським і українським національними рухами відіграли в південно-західній Галичині *gente Rutheni, natione Poloni* – особи з подвійною (українсько-польською) національною свідомістю. Однак пологофільство практично не мало шансів на успіх в умовах зростаючого після 1848 р. українсько-польського розмежування, поступово зникло як окрема національно-політична течія. Представники еліти двох сусідніх народів шукали шляхів для порозуміння, що, однак, як і в далекому XVII ст. у контексті укладення Гадяцької унії, зустріло чималий опір у суспільній свідомості як поляків, так і русинів-українців, переповненій стереотипами взаємної ворожнечі*.

1. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Антонович. – К., 1995. – 816 с.
2. Головна руська рада (1848–1851) : протоколи засідань і книга кореспонденції / [за ред. О. Турія ; упоряд. У. Кришталович, І. Сварник]. – Львів, 2002. – XXXIV+270 с.
3. Костомаров М. “Закон Божий” (Книга буття українського народу) / М. Костомаров. – К., 1991. – 40 с.
4. Руське питання // Мета. – Львів, 1863. – № 3. – Листопад.
5. Словацький Ю. Срібний сон Саломеї / Ю. Словацький ; пер. Р. Лубківського // Срібний міф України : поезії, поеми / Ю. Словацький. – Львів, 2005. – 304 с.
6. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К., 1994. – 687 с.
7. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа ; пер. з франц. З. Борисюк. – К., 1998. – 334 с.
8. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. / Д. Бовуа ; пер. з франц. З. Борисюк. – Львів, 2001. – 296 с.
9. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. – К., 1996.
10. Грабович Г. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Г. Грабович. – 2-ге вид., випр. й авториз. ; пер. з англ. С. Павличко – К., 1998. – 206 с.
11. Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо : з проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета / Г. Грабович. – К., 2000. – 319 с.
12. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я. Грицак. – К., 1996. – 360 с.
13. Грицак Я. Страсті за націоналізмом : історичні есеї / Я. Грицак. – К., 2004. – 344 с.
14. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття / Б. Гудь. – Львів, 2006. – 446 с.
15. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Г. Дильонгова ; пер. з пол. М. Кірсенка. – К., 2007. – 239 с.
16. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. Забужко. – 3-тє вид. – К., 2006. – 148 с.
17. Зашкільняк Л. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002. – 752 с.
18. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К., 1999. – 352 с.
19. Кугутяк М. Галичина : сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
20. Куліш П. А. Крашанка русинам и полякам на Великдень 1882 року. Видана типом другим з додатком посліслов'я / П. Куліш. – Львів, 1882. – 40 с.
21. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки : тягар історії / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : у 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 83–110.

* В основу статті покладено текст виступу на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 350-літтю Гадяцької унії 1658 р. (м. Івано-Франківськ, 28–29 листопада 2008 р.).

22. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : у 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 413–450.
23. Мудрий М. Ідея польсько-української унії та “русини польської нації” / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Вип. 39–40. – С. 83–148.
24. Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії / М. Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1. – С. 465–500.
25. Мудрий М. Юліан Лаврівський (1821–1873) : портрет галицького полонофіла / М. Мудрий // Львів: місто–суспільство–культура : студії з історії Львова за ред. К. Карольчака. – Краків, 2005. – Т. V : Люди Львова. – С. 37–65.
26. Нахлік Є. К. Пантелеймон Куліш : особистість, письменник, мислитель : у 2 т. / Є. Нахлік. – К., 2007. – Т. 1 : Життя Пантелеймона Куліша: наукова біографія. – 463 с.
27. Павличко Д. Український патріотизм Юліуша Словацького / Д. Павличко // Словацький Ю. Срібний міф України : поезії, поеми. – Львів, 2005. – С. 17–30.
28. Турій О. Національне і політичне полонофільство серед греко-католицького духовенства Галичини під час революції 1848–1849 років / О. Турій // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1994. – Т. ССХХVIII. – С. 183–206.
29. Франко І. Русько-український театр : історичні обриси / І. Франко // Зібрання творів у 50-ти т. / І. Франко. – К., 1981. – Т. 29. – С. 293–336.
30. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890–1894 рр. / І. Чорновол. – Львів, 2000. – 247 с.
31. Яковенко Н. Нарис історії України : з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – К., 1997. – 312 с.
32. Mickiewicz A. Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego / A. Mickiewicz // Dzieła / A. Mickiewicz. – Kraków, 1950. – Т. VI : Pisma, proza. – Część II. – 259 s.
33. Głębocki H. Kresy imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek) / H. Głębocki. – Kraków, 2006. – 567 s.
34. Maciak D. Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895 / D. Maciak. – Warszawa, 2006. – 407 s.

The article highlights the tendencies in Polish-Ukrainian relations in Galicia in the 19th century. On the basis of numerous facts the ambiguity of the Polish influence on the Ukrainian national movement was proved, in which there were demonstrations of the mutual cooperation and confrontation between the two neighbouring nations.

Key words: national movement, relationships, understanding, contradictions.

УДК 94 (477.85/.87)
ББК 63.3 (4 Укр) 614

Андрій Королько, Ярослав Павлючок

ГУЦУЛЬСЬКА РЕСПУБЛІКА 1918–1919 рр. ДО ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ “СІЧНЕВОГО ЗРИВУ” І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ЗАКАРПАТСЬКІЙ ГУЦУЛЬЩИНІ

У статті розглянуто перебіг національно-визвольних змагань українців на Закарпатській Гуцульщині в 1918–1919 рр. Звернено увагу на діяльність Гуцульської Республіки, функціонування її місцевих органів влади та збройний захист.

Ключові слова: Мараморощина, Закарпатська Гуцульщина, Гуцульська Республіка, Українська Народна Рада в Ясіні, органи влади, повстання, окупація.

Етнополітичні, культурні та соціально-економічні процеси на території Закарпатської Гуцульщини періоду національно-визвольних змагань українців 1918–1919 рр. є слабо дослідженими. Це, пердусім, стосується характеристики політичних утворень на Мараморощині. Окремо потрібно сфокусувати увагу на періоді існування Української Народної Ради в Ясіні та проголошеної нею Гуцульської Республіки (січень-червень 1919 р.), яка у своїй практичній роботі втілювала соборницькі прагнення возз’єднання із Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР). Стаття має на меті висвітлити

процес становлення республіки, її структуру й місце, яке вона займає в історії Української національної революції 1917–1921 рр.

Вивченням цієї проблеми займалися дослідники міжвоєнного періоду, радянська й сучасна українська історіографія, торкалися її й діаспорні історики. Серед дослідників міжвоєнної доби були безпосередні учасники тих буремних подій – Л.Горват, С.Клочурак, А.Кущинський, Ю.Химинець, З.Кудей [3; 5; 19]. У праці Вацлава Малого “Гуцульська Республіка” простежуємо перші спроби дати характеристику причинам становлення формування української інституції на Закарпатській Гуцульщині [20]. Чимало інформації про постання державності в гуцулів-українців можна знайти на сторінках оповідання Василя Гренджі-Донського “Назустріч волі” [1] і роману Уласа Самчука “Гори говорять” [6]. Сюжет творів побудований на конкретних історичних фактах, але не позбавлений художніх доповнень.

У часи радянської влади жодних глибинних досліджень з історії Гуцульської Республіки не проводилось. У більшості випадків цей період описувався як “боротьба трудящих Закарпаття за комуністичну Угорщину” [12]. Як виняток, у 1979 р. виходить у Нью-Йорку книга спогадів Степана Клочуряка “До волі” [3] (автор у той час жив у радянській Чехословаччині. – А.К., Я.П.), де описано процес становлення Народної Ради в Ясіню та повстання *гуцулів* у ніч із 6 на 7 січня 1919 р.

З проголошенням незалежності України в 1991 р. проглядаються перші спроби по-новому переосмислити події початку ХХ ст. Кропітку роботу провів професор Пряшівського університету (Словаччина) Микола Мушинка, який зібрав цікавий першоджерельний та історіографічний матеріал з вивчення подій на Закарпатській Гуцульщині. У документальному дослідженні “Лицар волі” передусім сконцентрована увага на вивченні біографії керівника Гуцульської Республіки Степана Клочуряка [15].

Звертали увагу на ці події сучасні дослідники М.Вегеш, І.Жегуці, В.Задорожний, О.Карпенко, Я.Малик, В.Маркус, П.Стерчо та ін. Історик Микола Вегеш у монографії “Карпатська Україна на шляху державотворення” показав причини, перебіг і наслідки проголошення республіки не лише для Ясінянщини, а й усього Закарпаття [7, с.110].

Падіння великих імперій після закінчення Першої світової війни спричинили національне піднесення багатьох європейських націй, зокрема й українців. Початок націонал-державницьких змагань на Наддніпрянській Україні, листопадовий зрив у Львові та проголошення ЗУНР показали намагання галичан заходу та українців Великої України скинути столітнє ярмо поневолювачів і спробувати побудувати свою державу. Ці події не могли обійти й Закарпаття, маленьку споконвічно українську територію, яка вже кілька століть перебувала в складі Угорського королівства й Австрійської (Австро-Угорської) імперії. Та перш ніж об’єднатися зі своїми братами русини й гуцули пройшли довгий і тернистий шлях, відчувши на собі всю важкість такої боротьби.

З розпадом у 1918 р. багатонаціональної Австро-Угорської імперії, закарпатські українці вирішили включитися в боротьбу за об’єднання з уже існуючою в той час ЗУНР. Цей процес на Закарпатті набрав доволі специфічних рис. Це була не відкрита збройна боротьба, а організація численних Народних Рад, які на місцях висловлювали бажання генерувати українське національне життя.

Серед істориків немає єдності щодо часу створення перших Рад на Закарпатті. Вважається, що вони почали виникати вже з першої половини 1918 р. Як правило, зорганізовувалися в ході гострих соціальних і національних конфліктів – страйків, солдатських повстань тощо й діяли недовго [8, с.47].

Протягом кінця жовтня й листопада 1918 р. у регіоні існувало близько п’ятсот Рад, а одну з перших – Руську (Українську) Народну Раду – було організовано 8 листопада 1918 року на зборах жителів с. Стара Любовня. Очолив її о. Омелян Невицький. На зібранні ради було прийнято ухвалу, у якій ішлося про необхідність об’єднатися з Україною. 8 листопада 1918 року у Сваляві була створена Карпато-Русинська (Україн-

ська) Народна Рада на чолі з Михайлом Комарницьким, яка також виявила бажання об'єднатися зі своїми братами-українцями по той бік Карпат [10, с.160].

На кінець 1918 року Ясіня була досить великим селищем Закарпатської Гуцульщини, у якому проживали, крім українців-гуцулів, угорці, німці, румуни, чехи, євреї та ін. Це був також важливий прикордонний населений пункт, де знаходилася місцева жандармерія й урядові війська. Та в листопаді 1918 року, з розпадом імперії, ці військові формування залишилися практично без командування, і охороняти громадський спокій у селищі було нікому. Тому ясінянці вирішили взяти ініціативу у свої руки.

Найперше було створено міліцію з місцевих гуцулів-добровольців чисельністю 80 чоловік. З метою охорони громадського спокою і майна селища, в умовах постійних мародерських нападів колишніх вояків австро-угорської армії, які поверталися з фронту, очолив цей підрозділ булавний Іван Гундек [4, с.94]. Слід сказати, що це було фактично напіввійськове формування, де перед вступом у ряди міліції складалася присяга на вірність своїй громаді. Ініціатива у формуванні військової частини була виявлена проводом громади селища – Василем Ключуряком, Іваном Климпушем, Дмитром Іванюком, Кирилом Рещуком, Іваном Чуфищуком і Дмитром Німчуком. Очолив місцеву міліцію Степан Степанович Ключуряк, офіцер, який користувався неабиякою повагою серед односельчан [15, с.13].

За розвитком подій на Закарпатській Гуцульщині уважно стежила угорська влада на чолі зі старостою. Останній, будучи шовіністом, вимагав, щоб народна міліція присягала на вірність лише угорській владі. Степан Ключуряк у цій складній ситуації, за згоди соратників, прийняв рішення роззброїти колишні австрійські військові формування й замість угорця призначити старостою селища свого найближчого друга – Дмитра Іванюка. Це завдання силами народної міліції було негайно виконано. З відходом іноземних частин вирішено збільшити чисельність самої міліції до 200 чоловік, адже потрібно було повністю забезпечити контроль над продовольством у селищі, щоб не допустити випадки мародерства [4, с.96].

Звістка про події в Ясіню вже на наступний день стала відома в управлінні Потиської (Рахівської) округи, звідки прибув уповноважений Степан Тіводар, щоб залагодити ситуацію. Він сповістив, що центральна угорська влада готує закон про “Руську Крайну”, де стверджувалося, що русинам-українцям буде надана автономія. Та ясінянці на це відповіли, що бажають “приєднатися лише до України, і ніяких угорських радників присилати їм не потрібно” [5, с.23].

Щоб легітимно закріпити здобутки ясінянців, з ініціативи Степана Ключуряка 8 листопада 1918 року в центрі селища на площі “Тридцятки” було скликано загальнонародне віче, де зібралася практично вся громада Ясіня. Відкрив збори тимчасово виконуючий обов'язки старости Дмитро Іванюк, але ними безпосередньо керував Степан Ключуряк. Він у палкій промові, зокрема, зазначив: “Прийшов час, коли ми можемо не тільки відплатити за “братське” співжиття, але скерувати свою долю і долю усього народу у зовсім інший напрям. Нині, коли кругом нас усі народи сміло підносять прапор свободи, і ми повинні сміло заявити, що не хочемо бути наймитами бувших наших гнобителів, не хочемо далше бути предметом насміху, погорди і безупинного знущання... Берім собі приклад від інших поневолених народів, від близьких румунів, від поляків, чехів, і головно, від своїх братів українців в Галичині, які розпочали боротьбу за своє визволення і об'єднання з Україною.

Я є певний, ... що у всіх нас є тільки одна мета, одна ціль – з'єднатися зі своїми кровними братами-українцями, з'єднатись з Україною. Але, щоб ніхто не сумнівався у цьому, я ставлю це питання під голосування: хто за з'єднання з Україною, хай піднесе руку!” [4, с.100].

Велелюдне зібрання піднесло свої руки з голосними вигуками “Хай живе наша Україна!”. Перед присутніми також виступили Василь Климпуш, Дмитро Іванюк,

Кирило Рищук. Іван Кузьмич Марусяк запропонував прийняти рішення про відокремлення від новопроголошеної Угорщини й з'єднатися з Галицькою Україною. Результатом зборів було обрання місцевої ради із 42-х членів, яка дістала назву "Українська Народна Рада в Ясіні" [7, с.110]. До неї ввійшли: Степан Бачинський, Михайло Біланюк, Степан Боднарюк, Михайло Верб'яшук, Франц Візавер, Юрій Воробчук, Юрій Гафіяк, Іван Дячук, Іван Дубюк, Іван Дувіряк, Дмитро Іванюк, Юрій Кабалюк, Іван Клочуряк, Степан Клочуряк-старший, Степан Клочуряк-молодший, Василь Климпуш, Василь Копанчук, Іван Которажук, Василь Кувік, Іван Ластовецький, Осип Лагнер, Іван Кузьмич-Марусяк, Іван Мешко, Михайло Мочернак, Іван Пасулька, Іван Передарюк, Михайло Пнівчук, Іван Попадюк, Кирило Рищук, Микола Сабадюк, Іван Спасюк, Михайло Спасюк, Іван Тулайдан-Галушка, Іван Тимчук, Михайло Фішерюк, Василь Цюперяк, Абрагам Ціпцер, Василь Чуфешук, Іван Чуфешук, Ілько Шеп'юк, Шамуель Ягр [4, с.101–102].

Після виборів Рада зібралася на своє перше засідання. Секретарем було обрано хорунжого Миколу Сабадюка, якому довірили й місцевий уряд; старостою, відповідно, Дмитра Іванюка, а його заступником – Юрія Кабалюка. Було висунуто пропозицію про створення фінансового відомства, яке б контролювало всі витрати громади селища й слугувало своєрідною банківсько-фінансовою установою. Така ініціатива була схвалена, і нове відомство очолив Самуель Радга [4, с.103]. На цьому ж засіданні було обрано Головну управу (далі – ГУ) з 12 чоловік, яка залишалась єдиною легітимною владою в селищі. До неї ввійшли: Степан Клочуряк-молодший, Дмитро Іванюк, Микола Сабадюк, Юрій Гафіяк, Степан Клочуряк (батько С.Клочуряка), Іван Ластовецький, Василь Климпуш, Іван Кузьмич Марусяк, Юрій Кабалюк, Іван Тимчук, Кирило Рищук і Степан Боднарюк. З ГУ, у свою чергу, було сформовано ряд комісій, які мали контролювати народногосподарське й національно-культурне життя на Закарпатській Гуцульщині. Це, зокрема, шкільна комісія (очолив Іван Пасулька), лісова (Іван Тимчук), комісія лісових робіт (Степан Клочуряк-старший), торговельна (Василь Климпуш), харчова (Юрій Кабалюк), адміністративна (Дмитро Іванюк) і військова (Степан Клочуряк-молодший) [13]. Голови цих комісій кожного тижня мали звітувати Управі щодо виконаної роботи. Та перш ніж приступити до своїх обов'язків, усі члени ГУ склали присягу на вірність селищу і його громаді [9].

Таким чином, було сформовано цілком дієві органи місцевого самоврядування, які повністю замінили угорську адміністрацію та жандармське управління в селищі. Силами ГУ проводилися обшуки місцевих крамниць і продовольчих складів, а всі знайдені харчі розподілялися між малозабезпеченими жителями села, які постраждали в часи війни [13]. Ще одним першочерговим завданням було забезпечити населення роботою і гідною оплатою. Для цього були виділені значні кошти із сільської скарбниці, які пішли на відбудову доріг, мостів і будинків, зруйнованих війною.

Усі розпорядження ГУ подавалися на затвердження Народній Раді. Схвалювалося рішення простою більшістю голосів, але при цьому присутність усіх членів на засіданні (зазвичай привселюдне. – *А.К., Я.П.*) була обов'язковою. Після повернення делегатів Мараморощини зі зборів у Будапешті (10 грудня 1918 р.) було вирішено залучити до Ясінянської Народної Ради представників усіх сільських рад на Закарпатській Гуцульщині від Великого Бичкова й Рахова до Квасів та Ясіні і, таким чином, сформувати єдину загальну раду, яка б відстоювала інтереси гуцулів-українців Мараморощини. Кардинально були змінені склад і принцип роботи Народної Ради, до якої ввійшли вже по два представники кожної з місцевих рад, а обов'язки голови й секретаря Ради "розширеного формату" виконували Кирило Рищук і Василь Климпуш [13].

20 грудня 1918 р. до Ясіні прибуває уповноважений угорським урядом народний комісар Калман Фізеширі із завданням інспекції регіону [10, с.160]. Згідно з його словами, у Будапешті поширилися чутки про бандитизм і повну анархію, яка панує в

селищі. Та урядовець, прибувши до Ясіня, на власні очі міг переконатися в безпідставності таких звинувачень, констатуючи: “У вас є більший порядок, як у нашому Будапешті” [10, с.160]. На позачерговому засіданні Народної Ради К.Фізеширі ще раз запевнили про бажання гуцулів об’єднатися зі своїми братами-українцями із-за Карпат в єдиній незалежній державі.

Можливо, саме стійка позиція членів уряду Ясінянщини й призвела до того, що вже 22 грудня 1918 р. до селища було введено угорський військовий підрозділ чисельністю 600 вояків і 20 офіцерів. За командою угорського підполковника місцева міліція була роззброєна, а Рада суттєво втратила свої повноваження на користь місцевої угорської адміністрації. На нашу думку, таку жорстку поведінку Будапешта можна трактувати лише побоюванням утратити Гуцульщину й усе Закарпаття, яке одностайно вирішило об’єднатися із ЗУНР. Угорці хотіли показати, що вони контролюють ситуацію в Східному Закарпатті й ця територія є їх зоною впливу. На підтвердження цього міркування свідчить і те, що всі шляхи сполучення зі Станіславовом (столицею ЗУНР. – *А.К., Я.П.*) були, якщо не перекриті, то суттєво обмежені, і потрапити через тимчасовий угорсько-український кордон можливо було лише за пропусками, які видавала угорська адміністрація [4, с.122].

У цій ситуації ГУ вирішила зав’язати якомога тісніші зв’язки із ЗУНР, щоб у такий спосіб дипломатично заманіфестувати нелегітимність окупації гуцульського краю угорцями. До Станіслава було направлено представників Народної Ради Степана Клочуряка, Євгена Пузи й Івана Климпуша. Ця поїздка стала знаковою з двох причин. По-перше, 3 січня 1919 р. представники Ясінянщини взяли участь в урочистому засіданні Національної Ради ЗУНР, на якому попередньо було проголошено об’єднання двох республік – УНР і ЗУНР – у єдиній і неподільній Україні. По-друге, у Станіславі відбулася надзвичайно важлива зустріч Степана Клочуряка з державним секретарем народної оборони ЗУНР полковником Дмитром Вітовським, була обговорена можливість повернення влади на Закарпатській Гуцульщині до рук української адміністрації – Народної Ради в Ясіні. Президент ЗУНР Є.Петрушевич погодився надати ясінянцям невеликий загін вояків-добровольців УГА, але при цьому зазначив, що як тільки вони перетнуть Яблунецький перевал, то за всі дії, які відбудуться на Мараморощині, буде відповідати лише Ясінянська Народна Рада.

Степан Клочуряк уже через деякий час зустрівся з окружним комендантом Коломиї В.Бемком. Був розроблений план приєднання Закарпатської Гуцульщини до ЗУНР. Військові формування УГА мали рухатися двома колонами. Перша мала йти зі Станіслава на Стрий, а далі – на Мукачеве. Інша – з Коломиї через Ворохту на Ясіню. Тим часом румунські війська вже концентрувалися в районі Мараморош-Сигету. Командування УГА було проінформовано й намагалося якомога швидше випередити іншого ворога [17, с.426].

6 січня 1919 р. у Коломиї був сформований перший відділ, який прямував на Ясіню. До групи ввійшли Петро Зволинський, чотарі Євген Лоповецький, Юрій Циганко, Степан Забачинський [2, с.2]. У завдання групи входило: захопити владу в селищі й відразу приступити до формування добровольців із числа місцевого населення; далі рушити в напрямку Мараморош-Сигету й об’єднатися з групою, яка мала підійти з Мукачєвого [7, с.110].

Уся операція на Закарпатській Гуцульщині проходила в цілковитій секретності й під прикриттям коляди в ніч із 6 на 7 січня. Ходячи від хати до хати, Степан Клочуряк зібрав 86 чоловік, які були готові перехопити владу в Ясіні. Угорські жандарми й уявити собі не могли, що колядники – це озброєні гуцули, які вже за кілька годин будуть тримати їх під прицілами гвинтівок. Та поки що коляда лише набирала оберти, а в цей час у сусідньому селі Лазещина вояки УГА вже роззброювали угорський прикор-

донний загін. Слід віддати належне й простим гуцулам, які не зрадили місцевих повстанців і не викрили їх планів угорській владі.

О першій годині після опівночі 7 січня ешелон з вояками УГА прибув до станції Ясіня, де їх уже чекали повстанці. Разом вони оточили залізничний вокзал, який слугував казармою для угорського батальйону. У церкві вдарили дзвони, що було сигналом до початку дій. Окремі нечисленні загопи гуцулів вдерлися й захопили приміщення поштового відділення та громадського уряду. Основна частина під командою Степана Клочуряка вибила шибки будинку залізничного вокзалу з окриками: “Здавайтеся, вас оточено багаточисленною українською армією. Всіх, хто чинитиме опір, буде розстріляно!”. Дезорганізовані угорські вояки навіть не зрозуміли всієї ситуації і без спротиву здалися в полон. Яке ж було здивування, коли полковники побачили, що батальйон узяли в полон усього лише декілька десятків гуцулів, у більшості з яких навіть не було зброї. Але в той вечір не обійшлося без жертв. Захоплюючи приміщення жандармерії й громадського уряду, гуцули вступили в перестрілку з угорськими вояками. Як підсумок, було поранено 8 повстанців. З угорського боку було 11 поранених [4, с.128; 15, с.22].

Усю владу в селищі знову перейняла Українська народна рада в Ясіні. На першому її засіданні після січневого зриву було проголошено незалежність краю від угорців. Зі спогадів Степана Клочуряка дізнаємося, що всі рішення, які приймала Ясінянська рада, мали силу закону, а тих, хто відмовлявся їх виконувати, карали [4, с.128]. Збільшилася чисельність міліції до 300 чоловік. Керівним органом Гуцульської Республіки й надалі залишилася Українська Народна Рада на чолі з виборним головою. Функції виконавчого органу місцевої влади виконували п’ять секцій (міністерств): зокрема, військову і секцію зовнішніх зв’язків очолив Степан Клочуряк, внутрішню – Дмитро Іванюк, комендантом міліції став Іван Гундек, харчову – Юра Кабалунок, заступник К.Ришук, господарську – Іван Тимчук, освітню і шкільну – Іван Кузьмич Марусяк. За виконання завдань і роботу кожної із секцій несли відповідальність завідувачі, які щотижня звітували Раді про свою діяльність [13]. Усі війська, які знаходилися на території Гуцульської Республіки (приблизно територія від Яблунецького перевалу до с. Великий Бичків. – *А.К., Я.П.*), підлягали юрисдикції лише Ясінянській Українській Народній Раді.

10 січня 1919 р. була поширена відозва “Брати Русини”, у якій гуцули закликали уряди ЗУНР і УНР допомогти українцям Угорщини: “Ходіть браття, подайте мені помічну руку, допоможіть мені скинути тяжкі кайдани тай стати вольним чоловіком! Прийміть мене до своєї великої хати, я хочу з вами жити в одній вільній, нероздільній Україні” [13; 15, с.23–24].

З перших днів існування Гуцульської Республіки населення на певний час здобуло спокій, припинилися грабежі, знущання. І хоча не було вироблено будь-яких кодексів чи правових нормативних актів, оскільки, зрозуміло, у такий короткий термін їх не можна було створити, до того ж достатньо фахових сил для цього в новоствореній республіці не було, та судова система все ж таки діяла. Дрібніші порушення – сварки, пияцтво (серйозних злочинів не зафіксовано) каралися примусовою працею від кількох годин до кількох діб. Покарані здебільшого працювали на лісозаготівельних роботах або орали чи виконували інші сільськогосподарські роботи на користь сиріт і вдів, чоловіки яких загинули на війні.

До війська зголошувалося немало добровольців, як гуцулів, так і солдатів УГА, у результаті чого в середині січня 1919 р. воно вже складалося з двох куренів (батальйонів) загальною чисельністю понад тисячу вояків і старшин. Ще один курінь почав формуватися у Великому Бичкові [9].

Українська Народна Рада в Ясіні була проінформована про наступ румунських військ на Сигіт. У такій ситуації Степан Клочуряк провів нараду зі істаршинами УГА й

членами Ради. Було вирішено здійснити військову експедицію на Сигіт з метою приєднати це місто до Гуцульської Республіки. 12 січня 1919 року з Коломиї прибули допоміжні частини УГА. А вже наступного дня почався наступ військ. Спочатку було зайнято село Кваси. Передові відділи очолювали хорунжий Микола Сабадюк, булавний Іван Гундек і старший десятник Василь Копанчук. Того ж таки дня було зайнято Білин й Устеріки [15, с.25].

14 січня було взято Рахів, у полон захоплено близько 80 угорських катунів (вояків. – *А.К., Я.П.*). У місті було залишено невеличкий збройний відділ під командою Н.Перча. Наступного дня до центру округи прибув і голова Гуцульської Республіки Степан Клочуряк, провівши переговори з представниками місцевих національних меншин і переконавши їх підтримати ініціативу гуцулів творити українську державність у краї [15, с.25].

15 січня гуцульські війська зайняли Трибушани й Вишау, а того ж вечора, після невдалих переговорів з румунською владою в Сиготі, зайняли залізничний вузол Сигітська Комора й саме місто. У планах командуючого армією сотника Дениса Маєр-Михальського був подальший наступ на Тячів і Хуст. Та стрімке просування двотисячної румунської армії завадило цим планам. У ніч на 17 січня 1919 р. румуни нав'язали бій українській армії, унаслідок якого полягла велика кількість гуцульських вояків, частина потрапила в полон. В.Піпаш-Косівський зазначав, що з 1000 українських бійців в Ясіні повернулося не більше 170 [7, с.110]. С.Забачинський стверджував, що в румунський полон потрапило 20 старшин і близько 400 стрільців. Відступ проводився надзвичайно хаотично, і армія залишилася практично без вищого командування [2, с.3].

В.Гренджа-Донський усю відповідальність за Сигітську катастрофу покладає на командування, яке не підготувало план відступу. На нашу думку, винити в цьому провалі немає кого, адже війська діяли згідно з настановами Української Народної Ради в Ясіні, і намагалися вести переговори з румунським командуванням навіть на умовах здачі міста Сигот іноземній військовій команді [1]. У свою чергу, усі очевидці тих далеких подій, зокрема С.Забачинський, поручик С.Глушко, зазначають, що румуни здійснили несподіваний наступ під прикриттям ночі, обстрілюючи всі можливі шляхи евакуації, і, таким чином, встигнути відступити стало неможливим [2, с.11].

Залишки гуцульського війська відступили до Квасів, де зайняли оборону, та румунські війська припинили наступ. Попри загальний наступ румунських військ, юрисдикція Української Народної Ради в Ясіні поширювалась аж до Устерік (неподалік м. Рахів. – *А.К., Я.П.*) і села Богдан. Уряд Гуцульської Республіки продовжував плідно займатися громадськими й державними справами.

Найскладнішою була праця в харчовій секції, головне завдання якої полягало в забезпеченні продуктами харчування жителів 20-тисячної республіки. Відтак було взято під контроль усі хлібні запаси, розроблено план поповнення їх продовольчими товарами. Але оскільки республіка не могла нічим торгувати, окрім дерева, яке до цього часу вважалося власністю місцевих угорців, то деякі члени Ради були проти вирубування лісів, “бо як вернуться мадяри, то буде зле” [11]. На ці перестороги батько Степана Клочуряка відповідав так: “У мене дев'ятеро дітей, і хоч би всі пішли в жебраки, я підпишу рішення на вируб з державних лісів, щоб народ з голоду не вмер”.

Більшість підтримала це рішення. Сам голова харчової секції Юра Кабальюк разом із С.Клочуряком їздили аж до Жмеринки, щоб обміняти дерево на харчі. Обмін видався вдалим: вони привезли до Ясіні чотири вагони кукурудзи, з яких два вагони було призначено для солдатських удів, сиріт і родин полонених [16, с.132].

Уряд вів чітку соціально спрямовану політику – найбіднішим мешканцям, солдатським удовам і багатодітним сім'ям товари першої необхідності та худоба нерідко виділялися безкоштовно. До Станіславова й Коломиї щодня курсували поїзди, також було налагоджене сполучення з Раховом. Для того, щоб залізничний рух не перери-

вався, уряд створив спеціальні робітничі загони, які відбудовували мости, налагоджували зв'язок, підтримували в робочому стані колію. Очолював такий вид робіт Микола Сабадюк [4, с.129; 15, с.32].

Дбаючи про господарство краю, харчова секція значну увагу приділяла організації й проведенню весняних робіт, забезпеченню селян сільськогосподарським реманентом і насінням. Не залишалися поза увагою уряду й такі питання, як організація охорони здоров'я, шкільництво, робота культурно-освітніх установ. За цих складних умов не припиняли роботу школи, для яких майже все шкільне спорядження та книги надходили з Галичини, було налагоджене обслуговування хворих у лікарнях, причому шпиталі обслуговували як військових, так і мирних жителів республіки [16, с.131].

За посередництвом кур'єрів Гуцульська Народна Рада підтримувала постійний зв'язок із Центральною Руською (Українською) Радою в Хусті й сільськими Радами. За ініціативою Гуцульської Народної Ради 7 травня в Станіславові відбувся другий з'їзд представників Закарпаття, на якому були присутні 132 делегати із числа обраних на Перший Хустський з'їзд, котрі репрезентували 62 українські громади [14].

Загалом уряд Гуцульської Республіки проводив свою діяльність у двох напрямках: упорядкування організації державного управління, здійснення соціальних реформ, чого з нетерпінням очікувало безземельне й малоземельне селянство, і посилення боєздатності військ – Народної оборони, яку планувалося створити на зразок Легіону Українських січових стрільців [16, с.131].

Одночасно з польським наступом у Галичині румунські війська почали просуватися з Требушан (нині – с. Ділове Рахівського району. – *А.К., Я.П.*), через Рахів, Ясіні, Делятин і Коломию до Чернівців. Румуни не перешкоджали діяльності гуцульської адміністрації, за умови не проводити ворожої діяльності проти румунських військ. Українська Народна Рада в Ясіні видала закон, згідно з яким Народна оборона склала зброю й передала румунам рештки військового майна і амуніції [8, с.74]. Ще деякий час Рада діяла підпільно.

11 червня 1919 р. до Ясіні прибув спеціальний румунський військовий відділ, який арештував усіх членів Ради, зокрема її голову Степана Ключуряка. Як зазначає у своїх спогадах С.Ключуряк, румунська влада діяла на основі донесення, у якому Українську Народну Раду в Ясіні звинуватили в “антизаконних” збройних виступах. Та через відсутність доказів, основний склад Ради було звільнено з-під арешту, але Степана Ключуряка, організатора збройного походу на Сигіт, усе-таки було засуджено на шість місяців перебування у в'язниці м. Брашов [15, с.35].

3 червня 1919 р. існування Гуцульської Республіки припинилося. Ще певний час Д.Іванюк залишався старостою селища. Українська Народна Рада керувала лише околицями Ясінянщини. Деякі дослідники зазначали, що “ясінська Гуцульська республіка в горах утрималась і давала про себе знати своїми войовничими виступами впродовж п'яти місяців” [18, с.101]. Тільки влітку 1920 р. чехословацька адміністрація офіційно повністю перебрала на себе весь контроль над Мараморощиною.

Таким чином, події національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. започаткували національне відродження на Закарпатській Гуцульщині. Підтвердженням цьому є патріотична спрямованість діяльності Гуцульської Народної Ради в Ясіні. Українське населення краю політично консолідувалося навколо державницької ідеї. Разом з тим залишилося ще чимало невирішених питань у дослідженні діяльності Гуцульської Республіки. Заслугове більш ретельнішого вивчення перебіг Сигітської військової операції 1919 р., слід зосередитися на характеристиці діяльності активних учасників національно-визвольних змагань на Закарпатській Гуцульщині, зокрема Дмитра Німчука, Василя та Дмитра Климпушів, доцільно сфокусувати увагу на аналізі взаємин закарпатських українців з галицькими зазначеного періоду.

1. Гренджа-Донський В. Назустріч волі [Текст] : зб. оповідань з часів революції 1918/19 рр. та ін. / Василь Гренджа-Донський. – Ужгород : Уніо, 1930. – 156 с.
2. Забачинський С. Випад галицьких військ на Закарпаття / С. Забачинський // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8. – С. 2–4.
3. Клочуряк С. До волі : спомини / Степан Клочуряк. – Нью-Йорк : Карпатський Союз, 1978. – 189 с.
4. Клочуряк С. До волі : спомини / Степан Клочуряк ; передм. М. Мушинки. – Ужгород : Поліграф-центр “Ліра”, 2009. – 184 с.
5. Кушинський А. Закарпаття в боротьбі : спогад / Антін Кушинський. – Буенос-Айрес : Вид-во Юліяна Середяка, 1981. – 224 с.
6. Самчук У. Гори говорять / Улас Самчук. – Чернівці, 1934. – 134 с.
7. Вегеш М. Карпатська Україна на шляху державотворення / М. Вегеш, М. Токар. – Ужгород : Карпати, 2009. – 256 с.
8. Нариси історії Закарпаття / [І. Грінчак, Е. Балагурі, Е. Грицак та ін.]. – Ужгород : Закарпаття, 1995. – Т. II : 1918–1945. – 663 с.
9. Данилюк Д. Гуцульська Республіка – сподівання на єдину Україну / Д. Данилюк, С. Федака // Новини Закарпаття. – 2002. – 19 січ.
10. Західноукраїнська Народна Республіка, 1918–1923 : ілюстрована історія. – Львів ; Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2008. – 524 с.
11. Зимомря Т. Всупереч правді / Т. Зимомря // Карпатська Україна. – 1994. – 19 берез.
12. Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 785 с.
13. Королько А. Гуцульська Народна Рада у Ясіні : структура, ідеологія, практична діяльність (присвячується 90-й річниці Гуцульської Республіки) / Андрій Королько // Зоря Рахівщини. – 2009. – 16 січ.
14. Масляник О. Гуцульська Республіка / О. Масляник // За вільну Україну. – 1991. – 3 січ.
15. Мушинка М. Лицар волі : документальна повість / Микола Мушинка. – Ужгород, 1995. – 250 с.
16. Ринажевський Б. М. Гуцульська республіка 1918–1919 рр. і її правовий статус / Б. Ринажевський // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2003. – Вип. 38. – С. 128–135.
17. Українська Галицька Армія : матеріали до історії. – Вінніпег : Вид-во Д. Микитюка, 1968. – Т. 4. – С. 426.
18. Ярославин О. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях / О. Ярославин. – Торонто, 1982. – С. 101.
19. Kudej Z. Horalska Republika / Z. Kudej. – Praha, 1933. – 326 s.
20. Maly V. Huculska republika / V. Maly // Pravo lidu. – 1937. – № 25.1. – 18.2.

The article reviews the progress of the national liberation struggle of the Ukrainians Transcarpathian Hutsulshchyna in 1918–1919. The attention is paid to the activity of Hutsul Republic, the functioning of its local authorities and armed protection.

Key words: *Maramoroschyna, Transcarpathian Hutsulshchyna, Hutsul Republic, the Ukrainian National Council in Yasin, the authorities, insurrection, occupation.*

**УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр) 61**

Ігор Соляр

ІДЕЯ КОНСОЛІДАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ СИЛ У ДІЯЛЬНОСТІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ І РАДИ РЕСПУБЛІКИ В 1921 р.

Проаналізовано взаємини наддніпрянських і західноукраїнських політичних сил в еміграції після Варшавської угоди 1920 р., спроби їх консолідації у формі Всеукраїнської Національної Ради та Ради Республіки, взаємини між ними.

Ключові слова: *консолідація, Всеукраїнська Національна Рада, Рада Республіки.*

Еміграційні уряди УНР і ЗУНР після Варшавської угоди 1920 р. відстоювали різні програми розв’язання українського питання. Водночас окремі політичні сили Наддніпрянщини й Західної України, які сповідували соборницьку ідеологію, намагалися знайти консолідаційну платформу, робили спроби об’єднання в різних організаційних формах.

Об'єктом дослідження є діяльність Всеукраїнської Національної Ради (УВНРади) і Ради Республіки в 1921 р., а предметом – консолідаційні процеси в середовищі українських партій після Варшавської угоди 1920 р.

Зазначена проблема є малодослідженою. Окремі аспекти діяльності ВНРади й Ради Республіки аналізувалися в дослідженнях В.Трошинського [10], Ю.Сливки [8], М.Сосновського [9] та ін. Ініціатива порозуміння виходила з еміграційного середовища у Відні, де знаходилися керівні осередки більшості українських політичних партій. Керуючись постановами партійної конференції, наприкінці травня 1920 р. Закордонне бюро Української партії соціалістів-федералістів на одному із засідань Ради Українського національного державного союзу запропонувало скликати Всеукраїнський конгрес. Рада прихильно поставилася до цієї пропозиції. Уже в середині червня відбулися збори, у яких узяли участь навіть деякі кубанські й американські українські діячі. Усі вони визнали ідею Всеукраїнського конгресу актуальною й погодилися з потребою його якнайшвидшого скликання. Таким чином, склалася ініціативна група, яка на початку липня 1920 р. провела декілька ширших нарад українських діячів різних напрямів [3, с.357].

Унаслідок цих нарад з'ясувалося, що українські комуністи та соціалісти-революціонери не бажають співпрацювати з іншими політичними угрупованнями. Натомість представники решти груп дійшли згоди й ухвалили обрати організаційний комітет зі скликання конгресу. Однак уже в серпні, коли потрібно було обрати склад комітету, галицькі націонал-демократи й радикали відмовилися брати в ньому участь із тактичних міркувань. Щоправда, вони зазначили, що “це рішення є “тимчасовим” і що згодом, можливо, вони і возьмуть участь у конгресі” [3, с.357].

Звісно, таке ставлення частини галицької та наддніпрянської громадськості певною мірою знеохотило й найпалкіших прихильників конгресу. Але вони продовжили працю й обрали наприкінці серпня 1920 р. організаційний комітет зі скликання конгресу. До його президії ввійшли: Олександр Греків (безпартійний), Олександр Макаренко (соціаліст-самостійник), Мілена Рудницька-Лисяк (безпартійна), Федір Слюсаренко (соціаліст-федераліст), Володимир Старосольський (соціал-демократ) і Степан Шемет (хлібороб-демократ). Проте 1 жовтня 1920 р. скликати Всеукраїнський національний конгрес, як планувалося влітку, не вдалося [1, с.45].

Ідея об'єднання у формі Всеукраїнського національного конгресу неоднозначно трактувалася різними політиками: одні хотіли в ньому бачити організацію якоїсь групи партій, що відразу розпочне працювати на захист української державності; інші сподівалися перетворити конгрес на опору українського петлюрівського уряду (причому обидві ці групи вважали, що конгрес повинен опиратися винятково на українську еміграцію); треті назагал заперечували потребу конгресу до часу, поки більшовики не залишать території України.

На жаль, різниця в поглядах щодо розв'язання українського питання була настільки значною, що подолати її не вдалося. Наприклад, хлібороби й соціал-демократи рішуче обстоювали соборність України й не хотіли визнати факт існування незалежних Галицької та Кубанської республік. Самостійники-соціалісти та хлібороби домагалися включення до програми конгресу питання про уряд УНР. Деякі інші члени комітету бажали, щоб конгрес обов'язково засудив польсько-українську війну. Та головним було те, що ініціатори розглядали конгрес лише як Всеукраїнський національний центр, який не втручатиметься в офіційну державну роботу, натомість частина комітету обстоювала думку, що конгрес мусить вирішити питання про верховну владу УНР.

Ця дискусія стала поштовхом для певних організаційних кроків. 8 грудня 1920 р. відбулася нарада українських діячів, яка обговорила питання про утворення за кордоном Всеукраїнського національного центру. Усі присутні, як наддніпрянці, так і наддністрянці, загалом позитивно поставилися до цієї думки. Вони обрали комісію, яка

мала виробити платформу й скликати нову нараду, запросивши і тих діячів, що випадково не були на першому зібранні. “Загальне враження, – писала “Воля” 11 грудня 1920 р., – що на цей раз спроба утворення всеукраїнського громадянського центру піде краще і легше, бо всі вже погодились з тим, що ця організація не має втручатись в компетенцію урядів, що обстоюючи в принципі соборність, необхідно розуміти її широко і т. д.” [1, с.47]. Цього разу було зрозуміло, що політичні угруповання мусять знайти мінімум, який їх об’єднає, бо, відстоюючи свої програмні максимальні вимоги, вони ніколи не досягнуть порозуміння.

Лише на нараді представників частини партій і організацій з Наддніпрянщини й Західної України 23 грудня 1920 р. у Відні було сформульовано “Основні положення платформи Всеукраїнської Національної Ради:

– оборона національної єдності українського народу і відновленої ним державної самостійності українських земель;

– з’єднання поодиноких українських земель в одноцільній державі на умовах, які будуть вироблені правно-державними органами тих земель (Велика Україна, Галичина, Кубань та ін.);

– народоправний лад в українській державі, державний устрій якої мало встановити Національне зібрання, обране на підставі п’ятичленної виборчої формули;

– переведення парламентарним шляхом аграрної реформи, з тим, що в основу аграрної політики має бути положена засада сталого володіння землею селянством;

– реальне забезпечення за робітництвом його домагань в соціальній області, як охорона праці, воля професійного руху і т. п.;

– забезпечення національним меншостям національно-персональної автономії, основи якої установить Національне зібрання” [4, с.141–142].

4 січня 1921 р. у Відні відбулося установче зібрання Всеукраїнської Національної Ради, у якому взяли участь наддніпрянські партії (партія соціалістів-революціонерів, партія соціалістів-самостійників, партія соціалістів-федералістів, партія народних республіканців і народна партія) і західноукраїнські партії (народно-трудова партія, радикальна партія, селянсько-радикальна партія), а також представники Буковини, Ліги віднови України й Українського жіночого союзу у Відні. Головою установчих зборів обрано генерала О.Грекова, а секретарями – Г.Микитея і Ф.Слюсаренка. Після довготривалого обговорення на зборах було вибрано Президію ВНРади в такому складі: голова – С.Шелухін (соціаліст-федераліст), перші заступники – Р.Перфецький (народно-трудова партія), Бич (представник Кубані), генерал О.Греков; секретар – М.Залізник (соціаліст-революціонер). Також обрано виконавчий комітет у кількості 10 чоловік [15]. Повний склад Всеукраїнської Національної Ради становив 75 чоловік (45 представників мала Наддніпрянщина, 18 – Західна Україна, 7 – Кубань, 5 – нетериторіальні організації: Ліга віднови України, Український жіночий союз).

1 лютого 1921 р. розпочала роботу перша сесія загальних зборів ВНРади в “Учительському домі” у Відні. Її відкрив президент ВНРади сенатор С.Шелухін, який коротко охарактеризував внутрішнє й міжнародне становище України. Він ствердив, що “у ВНРаді наступила консолідація українських партій”. Доповідь про діяльність президії й виконавчого комітету було прийнято до відома на пропозицію А.Жука.

Цього ж дня члени ВНРади заслухали реферати М.Кушніра-Якименка й С.Дністрянського про міжнародне становище України. Обидва реферати детально охарактеризували ставлення європейських чинників щодо розв’язання українського питання. (Реферат М.Кушніра-Якименка висвітлював позицію наддніпрянських політичних партій, а реферат С.Дністрянського – західноукраїнських).

Дискусія над ними тривала 2–4, 12 лютого на засіданнях сесії, а також на нарадах територіальних груп. Незважаючи на гострий характер, ВНРада 12 лютого 1921 р. усе ж ухвалила постанови, у яких вважала ідеалом українського народу з’єднання всіх

українських земель в одну суверенну соборну державу, розуміючи соборність як спілку держав на певних державно-правничих умовах. Оцінюючи міжнародне становище та місце українського питання, вона підкреслювала, що “непевний стан речей на Сході Європи, який може перенестись і на цілу Європу, є наслідком дотеперішньої хибної політики держав Антанти та споневірення ними в ряді випадків принципу само означення і національної єдності народів” [7]. Крім цього, засуджувалася політика польського уряду щодо українських земель, Варшавський договір 1920 р. оцінювався як такий, що суперечить українським національним інтересам.

Водночас найбільша кількість української “петлюрівської” еміграції скупчилася в Тарнові, який став місцем осідку уряду УНР в еміграції. Наддніпрянський уряд був занепокоєний “антипетлюрівськими” настроями у Відні, організаційною активністю опонентів. Не бажаючи втрачати провідної ролі серед емігрантських інституцій, уряд УНР ухвалою від 9 січня 1921 р. утворив Раду Республіки, яка мала діяти “на час перебування Уряду УНР поза межами території Республіки” як тимчасовий верховний орган народної влади. Рада Республіки ставала ніби “предпарламентом” українського народу. І.Фещенко-Чопівський причиною створення Ради Республіки вважав те, що голосно вже обвинувачувано Уряд у слабій активності, просто бездіяльності. Відчувалась необхідність у створенні якогось “громовідводу”, якоїсь відпружуючої акції, яка скупчила би на собі увагу громадянства та була би “вентелем безпеки” між Верховною Владою та її Урядом з однієї сторони та громадянством з другої. Таким “громовідводом” стала на деякий час Рада Республіки.

Мандати в Раді Республіки (67) було поділено між політичними партіями таким чином: 2 – Українська народна партія; 5 – народні республіканці; 5 – соціалісти-самостійники; 4 – селянські соціалісти; 5 – соціалісти-федералісти (радикальні демократи); 7 – соціал-демократи; 1 – трудовики; 5 – хлібороби-демократи; 6 – єврейські партії; 2 – представники поляків; 1 – представники німців; 4 – залізничники; 2 – поштовики; 4 – представники місцевого самоврядування; 4 – українські кооператори; 3 – культурно-освітні організації.

З компетенції Ради Республіки було вилучено питання: 1) державного устрою УНР та її конституції; 2) змін у засадах робітничого та земельного законодавства; 3) прав національних меншин. Проте предметом розгляду Ради Республіки мали бути: 1) пропозиції уряду; 2) внески комісії Ради Республіки; 3) внески депутатів; 4) запитання та інтерпеляції; 5) петиції.

Голова ВНРади С.Шелухін загалом позитивно оцінив утворення Ради Республіки, надіючись на співпрацю: “В Тарнові, теж за межами української землі, засновується інший центр. І ми вітаємо його, як вітаємо всяке українське об’єднання. Правда, наш центр в лучшій становищі, бо ми можемо зовсім свобідно й незалежно висказувати свої думки.

Але із-за цього не хочемо з тарнівським центром ворогувати. Совість наша чиста і руки наші чисті. Не претендуємо на жодні функції влади, тільки на координацію всіх нервів і органів українського мозку, зведених під один знаменник української державности. Може під цим гаслом прийдуть до нас згодом і люде з тарнівського центра...” [5, с.118].

З усіх українських політичних партій лише народні республіканці, соціалісти-федералісти, соціалісти-революціонери й соціалісти-самостійники були представлені в окремі періоди в обох радах. (Поза обома радами виявились українські комуністи, ліві соціалісти-революціонери).

На третьому засіданні Ради Республіки 20 лютого 1921 р. розглядалося питання ставлення до ВНРади. Представник народних республіканців О.Ковалевський підкреслив: “Ми гадали, що Всеукраїнська Національна Рада у Відні допоможе державному центру в його політично-державній роботі, що вона об’єднає еміграцію і що,

може, вона, перебуваючи в інших обставинах, стане тією вільною трибуною, якою ми не розпоряджаємось. Але Всеукраїнська Національна Рада у Відні стала на всі принципи, крім зазначених вище. І це заставляє нас змінити своє відношення до Національної Ради. Умови, які заключено урядом УНР з якою б то не було державною – мусять бути виконані. Розв'язані вони можуть бути тільки правним органом Української Народної Республіки. Коли ж ми бачимо, що компетенцію анулювання деяких договорів бере на себе орган, якому ця компетенція не належить – ми з цим миритися не можемо і вважаємо це за намір до захоплення влади. Ми гадаємо, що об'єднання всіх українських національних сил, як в Галичині, так і Великій Україні – є безумовно бажаним і потрібним, але ми ніколи не зрозуміємо, коли річ йтиме про Велику Україну і нам казатимуть, що її інтереси мусять іти в фарватері Галицької Державності” [6, с.475]. Не погоджуючись із засадами політики ВНРади, О.Ковалевський заявив про вихід Української народно-республіканської ради з ВНРади. На користь співпраці виступили представники залізничників А.Білопольський і соціалістів – федераліст М.Корчинський. Соціал-демократ І.Романченко, критикуючи склад і характер ВНРади, підкреслив, що остання порушила принцип соборності, оскільки “наддніпрянци не мають там представництва, яке би відповідало їх кількості” [6, с.475].

Представник ВНРади О.Назарук у статті “Всеукраїнська Національна Рада і Рада Республіки”, не заперечуючи бажаності консолідації українських політичних сил, різних статусів цих рад (громадсько-політичної організації і державної інституції в еміграції), полемізував з О.Ковалевським щодо напрямів діяльності Ради Республіки: “З української й польської преси довідуємося, що наддніпрянський уряд не хоче згодитися на те, щоб до компетенції цього передпарламенту належали справи військові й заграничної політики. Внутрішні справи усуває з його компетенції факт, що наддніпрянський уряд не має території, а фінансові справи усуває факт відомого відношення до Польщі. Отож – що властиво лишається тій Раді Республіки до вирішування? Пан О.Ковалевський пише, що це мав би бути “орган консолідованої української національної думки там, де неможливе представництво двох найсильніших політичних партій Галичини із-за їх становища супроти Польщі. Але – йдім далі. Чи можливе це бодай для Наддніпрянської України? Відповідь на це може бути тільки така: Можливе, але тільки так довго і в такій мірі, як довго і в якій мірі буде це вигідно для Польщі” [5, с.119].

Лютнева 1921 р. полеміка між окремими представниками ВНРади й Ради Республіки засвідчила неможливість співпраці між цими організаціями через різні підходи до оцінки міжнародного становища, зовнішньої політики уряду УНР. Остаточо припинився діалог ВНРади й Ради Республіки після того, як члени Президії та Виконавчого комітету ВНРади О.Греков, О.Макаренко й О.Андрієвський підписали 24 березня 1921 р. декларацію, у якій, підтверджуючи умови Варшавського договору, заявили, що Україна “повинна ввійти в політичний, економічний і військовий союз з Польщею та Францією”, а східногалицьке питання кваліфікували як внутрішньопольське.

На засіданні 22 квітня 1921 р. Виконавчий комітет ВНРади засудив цю декларацію та її авторів. Західноукраїнська територіальна група заявила про свій вихід з Ради.

Таким чином, чергова спроба консолідації політичних сил Наддніпрянщини й Західної України не реалізувалася. Основною причиною загострення відносин ВНРади й Ради Республіки були ідеологічні протиріччя наддніпрянських і західноукраїнських політиків, які не вдалося подолати після Варшавського договору 1920 р. І.Кедрин, перечитуючи в 1960-х рр. книжечку “Перша сесія Всеукраїнської Національної Ради”, влучно підкреслив, що “наведені у тій брошурі промови – це жалюгідний доказ тамошнього спантелічення умів та взаємного закукурічення обласних гурра-патріотів” [2, с.73]. Водночас Рада Республіки, яка продовжувала свою діяльність до серпня 1921 р., не змогла консолідувати навіть лише наддніпрянські політичні сили. Причиною цього, як

не дивно, були ті самі розбіжності, що існували в таборі ВНРади: 1) зовнішньополітичні орієнтири, 2) ставлення до уряду УНР і С.Петлюри.

1. З українського життя на чужині // Воля. – 1920. – Т. 4. – 11 груд. – С. 45–47.
2. Кедрин І. Життя–події–люди : спомини і коментарі / І. Кедрин. – Нью-Йорк, 1976. – 724 с.
3. Кушнір-Якименко М. Чому неможливо скликати нині Всеукраїнський Національний Конгрес / М. Кушнір-Якименко // Воля. – 1920. – Т. 4. – 20 листоп. – С. 359.
4. N. N. (Назарук О. – І.С.) Всеукраїнська Національна Рада / N. N. // Воля. – 1921. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 141–142.
5. Назарук О. Всеукраїнська Національна Рада і Рада Республіки / О. Назарук // Воля. – 1921. – Т. 1. – Ч. 3. – С. 117–119.
6. Рада Республіки. (Третє засідання) // Воля. – 1921. – Т. 1. – Ч. 10. – С. 474–477.
7. Постанови Всеукраїнської Національної Ради // Український вісник. – 1921. – 1 квіт.
8. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Сливка. – К., 1985. – 271 с.
9. Сосновський М. Шляхами реалізації концепції всеукраїнської єдності / М. Сосновський // Перший світовий Конгрес Вільних українців : матеріали. – Вінніпег ; Нью-Йорк ; Лондон, 1969. – С. 9–44.
10. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / В. Трощинський. – К., 1994. – 260 с.

Relations of superdnipronal and the Western Ukrainian political forces in emigration after Warsaw's argument in 1920, attempts of them consolidations in the form of All-Ukrainian national Soviet and Soviet of Republic, them relations are investigated.

Key words: consolidation, All-Ukrainian national Soviet, Soviet of Republic.

УДК 37.371. 373/376

ББК 63.3

Ігор Дрогобицький

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ШКІЛЬНИЦТВА В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ XVIII–XIX ст.)

У статті розглянуто процес еволюції шкільництва в Східній Галичині в часі її входження до імперії Габсбургів. При цьому загальноімперські тенденції аналізуються в поєднанні з тими, що мали місцевий характер. Визначено також специфіку впливу на освітню сферу релігійних, міжетнічних і суспільно-політичних процесів.

Ключові слова: освіта, конкордат, церква, школа, гімназія, реформа.

Сучасна вітчизняна освіта характеризується станом еволюційного розвитку, який зумовлюється намаганням зайняти гідне місце серед конкуруючих едукативних систем. При цьому видається доцільним поряд з урахуванням провідних тенденцій у навчально-виховній сфері цілісно розпрацьовувати історичний аспект функціонування освітніх установ різного рівня. Це дасть змогу глибше усвідомити національні здобутки й уникнути помилок. Отож метою статті є визначити та проаналізувати провідні тенденції розвитку освіти в Східній Галичині наприкінці XVIII–XIX ст.

Джерельну базу роботи можна умовно розділити на декілька сегментів. Передусім варто відзначити матеріали періодики [1; 3; 12; 15; 16]. Здебільшого вони мають узагальнюючий та аналітичний характер. Для відтворення широкої панорами розвитку педагогічних установ використовувалися узагальнюючі роботи з минулого шкільництва як у регіоні, так і в межах сучасних українських земель загалом [6; 7; 8; 10; 11; 14]. Урахування впливів на освітнє середовище релігійного й етнічно-національного чинника обумовило використання вузькоспеціалізованих досліджень із цих напрямів [4; 5; 13].

З 1774 р., після освітньої реформи, ініціатором якої виступив відомий тодішній педагог Фельбігер, у Габсбурській імперії було запроваджено градацію нижчої (по-

чаткової) школи на три ступені. До першого відносилися “нормальні” (шестикласні) школи. Їхнє завдання полягало в підготовці педагогічних кадрів для другого типу шкіл – “головних” (склалися із чотирьох класів). Останні розміщувалися в кожному окружному центрі, а також більших за чисельністю жителів містах. Найнижчий ступінь у встановленому урядом поділі початкових навчальних закладів посідали “тривіальні” (дво-, трикласні) школи. Вони локалізувалися в дрібних містечках і селищах. Окрім цього, населення на добровільних засадах мало право створювати й утримувати парафіяльні школи – “дяківки”. Такий стан початкової школи зберігся *de jure* до 60–70-х рр. XIX ст. [10, с.150; 11, с.507].

У 1774 р. для управління справами народного шкільництва в Галичині, яка входила до складу автономного утворення під назвою “Королівство Галіції і Лодомерії з Великим князівством Краківським, князівствами Освенцімським і Заторським”, виникла Крайова шкільна комісія з осідком у Львові. В її підпорядкуванні на 1786 р. знаходилося 47 “публічних” (народних) шкіл. З них одна мала статус нормальної (м. Львів), 17 вважалися головними (15 розміщувалися в окружних центрах), а 29 – тривіальними. Кількість парафіяльних шкіл, беручи до уваги стан матеріальної забезпеченості селянства Галичини, зростала надзвичайно повільно. Такий жалюгідний стан шкільництва Східної Галичини, відсутність кваліфікованих кадрів і засобів навчання розкривалися у виступах учасників шкільної секції Собору руських учених (жовтень 1848 р.).

Середня ланка народної освіти в Австрійській імперії була представлена навчальними закладами гімназійного типу. З 1811 р. гімназії поділялися на шестикласні (в університетських містах) і п’ятикласні [10, с.162]. До 1848 р. у Східній Галичині було 8 гімназій (у Бережанах (перенесено із Збаража в 1805 р.), Бучачі (з 1754 р.), дві у Львові, Перемишлі, Самборі, Станіславові (з 1720 р.), Тернополі (з 1820 р.)). У жодній із них не викладалася українська мова. Перші українські середні навчальні заклади виникли в Перемишлі (з 1868 р.; у літературі фігурує й 1888 р.) і Львові (1874–1878 рр.) уже після подій “весни народів,” у часі яких уряд обіцяв створення в Галичині 10 середніх навчальних закладів [1, с.78; 11, с.518; 13, с.20].

З початком функціонування Галицького крайового сейму (1861 р.) відстоювання права українців на власну середню освіту наштовхувалося на постійний опір із боку польських парламентаріїв. Тому “кожна ухвала сейму на відкриття української гімназії вимагала від українського громадянства тяжкої боротьби і великих жертв” [11, с.346]. Крім того, гімназії мали статус “рівнобійних”, а не самостійних. Середній навчальний заклад у Перемишлі отримав статус самостійного в 1895 р.; Коломийська гімназія – у 1900 р. (виникла в 1893 р.); Тернопільська – у 1906 р. (заснована в 1898 р.) тощо. Загалом за 50 років автономії створилося тільки шість українських середніх навчальних закладів.

З кінця XIX ст., виходячи з негативної сеймової практики, українське суспільство береться за організацію приватних гімназій. Одним із перших ініціаторів цього процесу виступив М.Грушевський. Усе ж на 1890 р. української учнівської молоді в закладах гімназійного типу налічувалося всього 7–8% [9, с.274]. У 1908 р. відкрито приватні гімназії в Яворові та Копичинцях. 1909 р. позначився створенням навчальних установ середнього ступеня в Городенці та Рогатині. З 1910 р. питаннями матеріального забезпечення українських гімназій почав опікуватися створений із цією метою Крайовий шкільний союз. На 1914 р. у межах Східної Галичини знаходилося 10 приватних українських гімназій і 6 державних. Існувало ще дві утраквістичного типу в Бережанах і Стрию [11, с.548].

У 1860–1870 рр. освітня сфера імперії знову піддалася реформуванню. Відповідно до норм прийнятої 21 грудня 1867 р. конституції Австро-Угорщини уряд отримував право створення й управління освітніми закладами [14, с.51]. 25 червня 1867 р. Галиць-

кий крайовий сейм створює Галицьку крайову шкільну раду (далі – ГКШР). До сфери її діяльності належали справи початкової й середньої освіти в автономії; збір статистичних матеріалів, оголошення та роз'яснення розпоряджень Міністерства освіти та віросповідань.

У підпорядкуванні ГКШР від 1873 р. (у літературі наводиться й 1871 р.) знаходилися сім окружних шкільних рад [1, с.78; 14, с.54]. Кожна з них діяла в межах двох повітів. Фактично ГКШР була провідником польських інтересів. Польська більшість завзято опиралася впровадженню паритетності в справі початкової та середньої освіти між двома народами. Керівництво шкільної системи краю, маючи на меті поступове ополячення українського населення, користувалося мовчазною підтримкою австрійського уряду. З кінця 60-х рр. XIX ст. розпочався процес зміни статусу українських освітніх закладів на утраквістичні (змішані). Згодом такі навчальні заклади перетворювалися на цілком польські. У звіті ГКШР за 1871 р. на 572 українські школи припадає 902 польських і 787 змішаних [11, с.531]. При здійсненні політики, спрямованої проти українського шкільництва, польським чинником часто використовувалися протиріччя між різними групами української інтелігенції.

Освітнє питання, як зазначалося вище, постійно фігурувало в ході засідань Галицького сейму [5, с.156]. Українськими суспільними силами було розгорнуто діяльність, спрямовану на створення недержавних освітніх закладів різного рівня. У такий спосіб планувалося “здобути собі національну школу, зразу тільки мовою, а далі й змістом” [3, с.247]. Дослідники вважають, що сфера освіти в Галичині із часу її прилучення до Австрійської імперії була “центром усіх громадських думок” [3, с.247]. У хронології цього руху друга пол. XIX ст. трактується як період “пасивного опору,” а початок XX ст. – як час “переміни національного світогляду і великої активності у всіх ділянках громадського життя, а може найбільше в українських шкільних змаганнях” [3, с.248].

З 1868 р. (у літературі фігурує й 1893 р.) початкові школи стали поділятися на “сільські” (одно-, дво-, трикласні з викладом основ господарства) та “міські” (чотири-, п'яти-, шести- та семикласні) [10, с.170; 11, с.532.]. До останньої категорії відносились і “виділові”. На практиці ж надалі вживався давній поділ шкіл на “головні” (міські) та “тривіальні” (сільські). 14 травня 1869 р. було введено в дію “Основний шкільний закон”. У 1883, 1895 і 1907 рр. до його змісту вносилися зміни та доповнення. Нормами цього документа передбачалося рівне право всього населення на елементарну освіту; закликалося громадянство до співучасті в організації освітньої системи через діяльність у місцевих і повітових шкільних радах. Крім того, зобов'язувалися відвідувати початкову школу діти віком від шести до дванадцяти років життя. Опісля передбачалося дво-, трирічне навчання на “доповняючому” курсі. У 1863 р. зі 100 зобов'язаних до навчання дітей у школу ходило тільки 23. На цей же, період у таких місцевостях Австрійської імперії, як Зальцбург, Тіроль, Чехія, Моравія, Шлезьк не було дітей визначеного віку, які б не ходили до школи [7, с.2].

За статистичними даними від лютого 1871 р., на 5708886 тис. жителів Галичини припадало 2476 шкіл початкового типу. З них у 1055 закладах навчання велося польською мовою, а в 1293 – українською (сюди, напевно, прилічено й утраквістичні). До відвідування шкіл зобов'язувалося 380530 осіб, але в навчальному процесі задіяно всього 50% від указанного числа [16, с.27]. У таких шкільних округах, як Дрогобицький, Станіславівський і Львові на 10000 населення в 1871 р. припадало шість шкіл; на Перемишльщині – п'ять; у Буцацькому шкільному окрузі – чотири [12, с.31]. У 1879–1880 навчальному році до 2853 початкових шкіл у Галичині ходило 278437 осіб. Через 10 років цей показник зріс майже вдвічі: школу відвідувало 447308 осіб. Але це становило тільки половину з усієї кількості зобов'язаних до навчання (біля 820 тис.) [15, с.344]. Серед дітей шкільного віку (6–12 років) 43% не отримували шкільних знань;

з кількості призначених до проходження “науки доповнюючої” (12–15 років) не займалися у навчальних закладах 71–74% [15, с.345]. На 1889–1890 навчальний рік у Галичині чисельність шкіл “народних звичайних публичних” зросла до 3692 одиниць, але діючими були 3466. Із цієї кількості 2898 шкіл були однокласними, 293 – двокласними й тільки 23 – шести-, семикласними. Подібний розвиток освітньої справи сучасники трактували як “далекий ... ще від спокійної стадії розвитку,” у якій знаходилися на той час навчальні заклади західних провінцій імперії Габсбургів [15, с.343–344].

Значною залишалася кількість дітей, які не відвідували школу. У виданні Руського педагогічного товариства “Учитель” за листопад 1890 р. указувалося, що вона “в кілька разів більша” від кількості тих, які школу відвідують [15, с.344]. Такий стан був однією з найвагоміших причин існування значного відсотка неписьменних серед жителів краю: у 1890 р. він обчислювався в 66,4% [9, с.273].

Подібні тенденції проглядалися й у 1900 р. При зростанні чисельності початкових навчальних закладів до 4004 одиниць, за даними на 1900 р. у Зборівському шкільному окрузі не відвідувало школу 55% молоді шкільного віку; Городенківському – 57%; Косівському – 61%; Надвірнянському – 65%; Турківському – 73% [10, с.174]. На початку ХХ ст. населення Галичини продовжувало відзначатися особливо значним рівнем неосвічених. Їхній відсоток складав 63,9 супроти, наприклад, неповних 6% у Чехії.

Незадовільним залишався стан матеріальної забезпеченості шкіл. У 1890 р. четверта частина (біля 866) із діючих 3446 початкових навчальних закладів розміщувалася в невідповідних будівлях. Спостерігалася значна переповненість класів. У 1890 р. пересічно в школах Галичини на клас припадало 86 дітей при встановленій нормі в 30 осіб [15, с.345].

Переважаюча більшість початкових шкіл були польськими. На 1871 р. із загальної кількості початкових шкіл (2476) українська мова використовувалася в 1293, а польська – у 1055 [16, с.27]. До кількості україномовних закладів, напевно, було зараховано й утраквістичні. У звіті ГКШР за 1874 р. кількість шкіл у Галичині обчислюється в 1537; 1118 з них подано як польські, але серед тих, які зачислені до українських (419), також були утраквістичні. У 1889–1890 навчальному році зафіксовано зростання чисельності україномовних закладів до 1802, а польськомовних – до 1586 [15, с.343]. Проте до шкіл з українською мовою викладання ходило 160148, а до польських – 273819 дітей [15, с.345]. На 1900 р. у Галичині нараховувалося 1675 україномовних шкіл і 231 утраквістичні [10, с.177]. До 1914 р. чисельність шкіл з українською мовою викладання зросла до 2612 одиниць [11, с.532]. Якщо взяти до уваги той факт, що при створенні ГКШР (1868 р.) у її розпорядженні перебувало 1269 україномовних початкових шкіл, то видається дещо дивним твердження про те, що “XIX ст. характеризується періодом злету народної освіти, яка зосереджувалась спочатку в руках греко-католицького духівництва, а згодом – у державному підпорядкуванні” [8, с.2; 10, с.176]. Наслідком політики колонізації, яка здійснювалася цією установою, став той факт, що українські школи були здебільшого одно- та двокласні. Існувало декілька чотирикласних і не було жодної семикласної [6, с.193].

У контексті ополячення українців, яке ініціювалося керівною польською меншістю краю, надзвичайної гостроти набувало мовне питання. Суперечки навколо нього точилися ще із часу кінця XVIII – початку XIX ст. Імператорським розпорядженням від 18 червня 1813 р. постановлялося, що навчання в сільських (парафіяльних і тривіальних) школах повинно відбуватися рідною мовою більшості учнівського колективу. В окружних (міських) навчальних установах у навчальному процесі використовувалися рідна та німецька мови, а в нормальних (згодом – головних) – тільки німецька й польська. Проте ці постанови, навіть при наявних мінімальних правах українського населення, мали декларативний характер [11, с.509].

Окремі зрушення щодо покращення ситуації із ширшим упровадженням української мови в систему шкільництва намітилися після подій “весни народів” (1848 р.). Проте ці зміни, а згодом норми міністерського розпорядження (8 серпня 1859 р.), відповідно до яких викладання в народних школах повинно було здійснюватися національною мовою, не спричинилися до значного поліпшення ситуації. Навіть після прийняття Галицьким сеймом закону “Про мови викладові в школах Галичини” (22 червня 1867 р.), яким юридично закріплювалися однакові права української та польської мов, паритету досягнуто не було. Законом визначалося, що в народних школах мова навчання встановлювалася тим, хто утримував навчальний заклад, а інша крайова мова виносилася в перелік обов’язкових предметів. В умовах мізерної кількості українських навчальних закладів при паралельній значній перевазі польських таке розв’язання проблеми без комплексного підходу було неефективне.

18 серпня 1855 р. було укладено конкордат між Апостольським Престолом в особі Папи Пія IX та Австрійською імперією. Імператор Франц-Йосиф I (1848–1916 рр.) схвалив його патентом від 5 листопада 1855 р. Умовами конкордату визначалося, що навчання молоді повинно узгоджуватися з позицією церкви. До компетенції останньої належав нагляд за педагогічними кадрами. На думку дослідників, після укладення цього договору “в шкільництві запанувала першість Церкви,” до якої перейшло “ідеологічне і моральне виховання мас” [4, с.312; 14, с.49]. Розпорядженням міністерства від 1855 р. із програми тривіальних шкіл вилучалися “реальні” дисципліни. Зазнали ревізії навчальні посібники, які використовувались у школах. Система навчання й виховання базувалася на релігійно-духовних засадах, включаючи погляди Я.Коменського, С.Конарського та інших.

Школи з більшістю українців у Галичині часто підпадали під юрисдикцію римокатолицьких консисторій. У 1848 р. представники латинського духовенства контролювали всі головні школи (12 закладів) Східної Галичини за винятком однієї (у Лаврові, сучасна Львівщина) [10, с.161]. На цьому тлі часто траплялися випадки протистояння з римокатолицькими єпархіальними управліннями. Незважаючи на потребу діяльної праці в зазначеному напрямі, греко-католицькі консисторії в 1855–1869 рр. часто обмежувалися виданням обіжників до деканальних урядів із закликами заохочувати суспільність до організації власних шкіл. Але матеріальний статус селянства не давав можливості розвинути цей рух [11, с.530].

Роль церкви в освітній сфері послабилася віросповідними законами від 25 травня 1868 р. Один з них (№ 48) проголошував принцип віддільного існування школи та церкви. Незважаючи на це, вплив останньої на навчання й виховання молоді продовжував залишатися значним. До її компетенції належали справи релігійної освіти (катехизації) населення [2, с.161–162]. У цій сфері церковним структурам різного рівня доводилося часто контактувати з ГКШР та її підрозділами.

Таким чином, питання початкової освіти в період XIX ст. слід трактувати як одне з найбільш вагомих у процесі українського національного відродження. Сучасники відзначали, що навколо його вирішення наприкінці XIX – на початку XX ст. “зводили ми всю громадянську і політичну працю; ... бо без освіти широких мас, без великої громади освічених людей годі мріяти про будову національної самостійності” [3, с.247].

1. Андрусак М. Шкільництво на українських землях в XIX в. і на початку XX / М. Андрусак // Рідна школа. – 1934. – Ч. 6. – С. 77–78.
2. Барна М. Еволюція педагогічної освіти та державотворчі процеси у Східній Галичині (1772–1939 рр.) / М. Барна, О. Гірний // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 2. – С. 159–167.
3. Біленький Я. Українські приватні школи в Галичині / Я. Біленький // Літературно-науковий вісник. – Львів : Українська Видавнича Спілка, 1922. – Р. XXI. – Т. LXXVI. – Кн. 3. – С. 247–259.
4. Гергей Е. История папства / Е. Гергей. – М. : Республика, 1996. – 463 с.

5. Киричук О. Львівська Ставропігійська бурса в другій половині 60-х р. XIX – початку XX ст. / О. Киричук // Історія релігій в Україні : матеріали ІХ Міжнар. конгр., 11–13 травня 1999 р. – Львів : Логос, 1999. – Кн. 1. – С. 155–157.
6. Любар О. Історія української педагогіки : навчальний посібник / О. Любар, М. Стельмахович, Д. Федорченко. – К. : Ін-т змісту і методів навчання М-ва освіти України, 1998. – 356 с.
7. Петрів Р. Освіта – джерело формування і утвердження національної ідеї українців Східної Галичини (1800–1914 рр.) / Р. Петрів // Поліття. – 1998. – № 31. – С. 2.
8. Петрів Р. Освіта – джерело формування і утвердження національної ідеї українців Східної Галичини (1800–1914 рр.) / Р. Петрів // Поліття. – 1998. – № 16. – С. 2.
9. Рибалка І. Історія України : підруч. для іст. ф-тів вищ. навч. закл. : у 2 ч. / І. Рибалка. – Харків : Основа, 1997. – Ч. 2 : Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. – 480 с.
10. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) : нариси / [за ред. М. Ярмаченка та ін.]. – К. : Радянська школа, 1991. – 381 с.
11. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.
12. Стан шкіл в Галиції // Учитель. – 1871. – Ч. 8. – С. 31.
13. Стеблій Ф. Духовний п'ємонт України : етнонаціональний розвиток центрального регіону Східної Галичини в другій половині XIX – на поч. XX ст. / Ф. Стеблій // Народна творчість та етнографія. – 2002. – № 1–2. – С. 13–25.
14. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939) / Б. Ступарик. – Івано-Франківськ, 1994. – 144 с.
15. Шкільництво народне // Учитель. – 1890. – Ч. 21. – С. 343–345.
16. Без назви // Учитель. – 1871. – Ч. 7. – С. 27.

At the article the process of evolution of education is considered in East Galychyna in time of its including to the empire of Gabsburgs. Thus empery tendencies are analysed in combination with those which carried local character. Certainly also specific of influence on the educational sphere of religious, social and political processes.

Key words: education, concordat, church, school, gymnasium, reform.

УДК 94 (477) 1985/1991: 323 (477)
ББК 63.3 (4 Укр)

Степан Кобута, Лариса Кобута

ДЕМОКРАТИЧНІ ВИБОРИ В УКРАЇНІ 1990 РОКУ: ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ТА НАСЛІДКИ

У статті досліджуються умови проведення та наслідки виборів 1990 року в Україні на республіканському та регіональному рівнях. Розглянуто особливості процесу підготовки, розвитку виборчої кампанії, політико-ідейної позиції основних її учасників. З'ясовано, що вибори 1990 року за своїм характером стали першими вільними демократичними виборами, унаслідок яких змінилася система політико-владних відносин, що сприяло поглибленню демократизації українського суспільства та посиленню боротьби за національно-державний суверенітет.

Ключові слова: вибори, демократизація, комуністична влада, національно-демократичні сили, неформальні організації, політична боротьба.

У березні 2010 року виповнилося двадцять років із часу проведення в Україні (тогочасній Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР)) перших вільних виборів, які були означені в науковій літературі як демократичні. З точки зору історичної оцінки, їхнє проведення стало важливою віхою на шляху демократизації суспільного життя республіки, а наслідки спричинили активізацію політичної боротьби між комуністичним і національно-демократичним таборами, що, зрештою, привело до здобуття державної незалежності України.

У сучасній історіографії виборча кампанія 1990 року розглядається в контексті загальнополітичного процесу й має відповідну традицію відображення в працях О.Бойка [23; 24], О.Гараня [25], С.Кульчицького [27], В.Литвина [28; 29] та ін. Основна увага авторів концентрувалася на процесі розгортання виборчих перегонів, програмах політичних опонентів – партапарату і національно-демократичних сил, підсумках виборів до Верховної Ради УРСР XII скликання (пізніше вона отримала назву Верховна Рада

України першого демократичного скликання). Водночас автори майже не розглядали специфіки проведення виборів на регіональному рівні, у тому числі й гостроти виборчого протистояння до місцевих рад. Сучасні праці з політичної історії України стосовно кампанії 1990 року мають, в основному, поверхневий характер, часто є констатацією загальних фактів.

Тож мета статті – з'ясувати особливості проведення виборчої кампанії 1990 року на загальнодержавному та регіональному рівнях, розглядаючи їх як важливий чинник загальнополітичної боротьби, що зумовили зміни в системі державно-владних відносин і зрушення в національно-політичній свідомості населення республіки. Ураховуючи той факт, що виборча кампанія 1990 року та її наслідки привели до якісних змін у суспільно-політичному житті західноукраїнського регіону, значна увага авторів приділена саме тенденціям демократичного розвитку в цій частині тогочасної України.

В умовах проголошеної в СРСР політики “перебудови” важливе місце займало питання демократизації суспільного життя, яке не в останню чергу пов'язувалося із зміною характеру політико-владних відносин у СРСР, передачі реальних важелів влади від комітетів тогочасної Комуністичної партії Радянського Союзу до радянських державних органів. Наскільки ця проблема була складною, указує сам характер проведення подібної реформи, на яку лідер партії й країни М.Горбачов відважився тільки на четвертому році перебування при владі. При цьому саме реформування здійснювалося партапаратом, що неминуче вело до вихолощення демократичної процедури, підміни її імітацією діяльності.

Символом демократизації, своєрідним “двигуном змін” і активним опонентом партноменклатурі стали новітні самодіяльні громадські формування. На відміну від офіційно зареєстрованих і підконтрольних партійно-державній владі організацій, вони сповідували загальнодемократичні ідеї, активно включалися в суспільне життя, зберігаючи за собою незалежність від партійних чиновників, за що одержали назву “неформальні”. Їхня діяльність ставала альтернативою для виходу суспільної енергії для тих громадян, хто не міг або не хотів бути пов'язаним з офіційними комуністичними структурами. До таких людей належали представники дисидентського руху, які отримали волю та можливість активізації власної суспільно-політичної позиції через легальні форми боротьби з режимом [26]. Поява Українського культурологічного клубу в Києві, відновлення Української гелсінської групи, трансформованої в Українську гелсінську спілку (УГС) у Львові, створення науково-культурницьких, історико-просвітницьких, екологічних товариств були прологом до початку широкого суспільно-політичного руху, який вивів на політичну арену України масові, альтернативні офіційним структурам Товариство української мови імені Т.Шевченка (ТУМ) і Народний рух України за перебудову (НРУ).

На перших порах М.Горбачов намагався використати недемократичну владну вертикаль для здійснення демократичних перетворень, ідеологічно оформивши це як процес “оновлення партії”. Однак спроби демократизувати країну за допомогою самої номенклатури неминуче вели до зростання опору з її боку. Адже традиційно партійний апарат підтримував тільки ті ініціативи, які безпосередньо не зачіпали особистих інтересів партійних чиновників. Цей консерватизм був відображенням корпоративності партійно-номенклатурних рядів, безконтрольності й відсутності дієвого механізму впливу широкої громадськості на поведінку партійних керівників.

Задекларовані М.Горбачовим у 1988 році, під час ХІХ партійної конференції КПРС, у рамках майбутньої конституційної реформи наміри передачі частини владних повноважень від партійних комітетів до радянських органів, проведення прямих виборів керівників місцевих рад (передбачалося, що відповідні щодо рангу секретарі партійних комітетів повинні були обиратися на такі посади) мали демонструвати конкретні приклади демократизації владної структури. Ці кроки свідчили про пошук моделі

реформування існуючої в умовах однопартійного комуністичного диктату партійно-політичної системи, зменшення впливів тих реакційних, консервативних сил у КПРС, що не хотіли й “не могли поступитися принципами”^{*}.

Зрештою, був отриманий певний практичний досвід. Ще в червні 1987 року, під час проведення виборів до місцевих (районних, сільських) рад, в окремих виборчих округах як експеримент владою були апробовані елементи нових виборчих правил (альтернативність вибору кандидатів, використання кабінки для голосування) для з’ясування ступеня готовності громадян до таких виборчих змін. На фоні вже традиційної рутини виборів радянського зразка, де важливою була не процедура голосування – абсолютно контрольована владою з мінімізацією будь-якої можливості заявити про своє справжнє волевиявлення, а сам факт майже стовідсоткового результату за представників блоку “комуністів і безпартійних”, альтернативи якому офіційно не існувало.

Тож не дивно, що вже перші загальносоюзні вибори весною 1989 року народних депутатів на З’їзд народних депутатів СРСР стали важливим каталізатором суспільної активності населення, оскільки ламали існуючий стереотип “виборів без вибору”. Вони проводилися за новим виборчим законом, що передбачав розширену процедуру висунення кандидатів, альтернативність вибору, обов’язкове використання кабінки для голосування. Наявність цих новинок дозволяла владі декларувати вибори як демократичні, тому робився й відповідний висновок, що обрана демократичним шляхом влада вже не могла вважатися тоталітарною [27, с.73].

Однак вибори 1989 року, які, безумовно, можна вважати своєрідним прологом наступних вільних виборів, демократичними назвати важко, оскільки вони проводилися ще в далеких від демократії умовах і контроль над виборчим процесом з боку партійної влади зберігався досить міцно. Цьому сприяли й закладені в законі механізми впливу, за якими третина депутатського складу обиралася (фактично призначалася) за квотами офіційних громадських організацій (КПРС, ВЛКСМ, профспілок та ін.). Для мажоритарних кандидатів (тих, хто обирався в територіальних і національно-територіальних округах) передбачалася процедура реєстрації їх офіційними кандидатами на окружних виборчих зборах, які, як і склад виборчих комісій, повністю контролювалися партійними комітетами. Тому кандидатами в депутати могли стати люди з лояльною до існуючої системи позицією, усіх “незручних” претендентів відсіювали ще на окружних зборах виборців. На фоні “прохідних” слюсарів і доярок не могли пройти крізь “сито” окружних зборів багато відомих активною громадянською позицією, участю в діяльності неформальних організацій постатей, які викликали неприйняття влади. Наприклад, у Львові не було допущено до реєстрації кандидатом у депутати ініціатора створення місцевого аналога ТУМ, письменника Р.Іваничука, в Івано-Франківську – поета й громадського діяча С.Пушика.

Але й за таких умов усі перші секретарі обкомів КПУ західноукраїнських областей балотувалися на безальтернативній основі. І в більшості округів, зважаючи на “анкетний” підбір кандидатів, гострої боротьби не передбачалося. Навіть співвідношення кількості мандатів і зареєстрованих на них претендентів заздалегідь визначало потрібний владі результат: на 4 місця у Волинській і Рівненській областях претендувало відповідно по 6 осіб, на стільки ж місць у Закарпатській, Тернопільській і Чернівецькій – по 7 осіб, на 5 місць в Івано-Франківській – 6 претендентів, на 9 у Львівській – 15 кандидатів [3, арк.51].

Проти передвиборних маніпуляцій офіційної влади рішуче виступали новітні організації. За рішенням координаційної ради УГС її активісти закликали громадян

^{*} Ці слова стали своєрідною оцінкою характеру перебудови з боку тих, хто виступав проти політики “перебудови”. Узяті з назви статті Ніни Андреевої “Не могу поступится принципами”, опублікованої в газеті (“Советская Россия”, 13 березня 1988 р.), що стала своєрідним маніфестом противників демократизації та опонентів курсу М.Горбачова.

бойкотувати вибори, мотивуючи свої заклики недемократичністю виборчого закону та діями місцевої влади. Вони організовували передвиборні мітинги, на яких вимагали відкликання висунутих партапаратом кандидатів. Особливо бурхливо події розвивалися у Львові, де вплив УГС був найбільшим. Під страхом утрати контролю над виборчим процесом (про це відкрито заявив на засіданні політбюро ЦК КПУ перший секретар Львівського обкому КПУ Я.Погребняк [2, арк.86]), львівська влада застосувала проти зібрань громадян силові дії. 12 березня міліція вчинила фізичну розправу над 20-тисячним передвиборним мітингом у Львові, організованим УГС та іншими неформалами, десятки людей були побиті, 108 заарештовано, 36 притягнуто до адміністративної відповідальності [18, арк.3–4]. Подібні події мали місце й у Рівному [1, арк.15], а в Тернополі влада взагалі заборонила проведення передвиборного мітингу 19 березня.

На Прикарпатті проти передвиборної практики місцевих партапаратників виступали активісти місцевого науково-культурного товариства “Рух” і філії УГС. Беручи участь у зборах кандидатів з виборцями, вони відкрито полемізували з представниками влади, закликали безальтернативних кандидатів зняти свої кандидатури, а громадян голосувати проти них. За визнанням місцевого обкому, чимало ідеологічних працівників виявилися неготовими вести відкриту дискусію, що використовували неформали, беручи на себе ініціативу в проведенні передвиборних зустрічей. Як результат їхньої роботи, багато виборців у найбільших містах області проголосували проти апаратних висуванців, а понад 32 тис. виборців узагалі не взяли участі в голосуванні [9, арк.5–6].

Якщо врахувати, що традиційна явка на виборах радянського часу складала 99,98% виборців у списках, цей момент указував на ослаблення страху як спонукальної причини обов’язкової участі в голосуванні. А в селах Церківна й Бубнище Долинського району вибори були зірвані через бойкот виборців. Більшість з них активно виступала за відновлення прав Української греко-католицької церкви, у відповідь на ігнорування владою вимог реєстрації своїх громад узагалі відмовилися голосувати, тож вибори були визнані такими, що не відбулися [9, арк.6].

Частина новітніх формувань обрала більш раціональну позицію. Вона підтримувала демократично налаштованих кандидатів, які йшли на співпрацю з неформалами. Саме за їхньої підтримки одержали депутатські мандати письменник Р.Гром’як у Тернополі, військовослужбовець В.Мартиросян у Рівному, журналіст Л.Сандуляк у Чернівцях. У Львові члени ТУМ і Товариства Лева, виступаючи проти бойкоту виборів, який, на їхню думку, тільки полегшував проведення партійною владою своїх претендентів, підтримували демократично налаштованих кандидатів [16, арк.84].

Як зазначав О.Бойко, опозиційні кандидати та їх команди, маючи обмежений ресурс, використовували диференційований підхід до виборців, масові мітинги й зустрічі з ними, роблячи ставку на окремі вікові, професійні чи національні групи*. Частина партпрацівників виявилася просто неготовою до участі у відкритих дискусіях, тож компенсувалися ці навички відповідним адміністративним ресурсом [23, с.31–32].

Загальні підсумки виборів 26 березня 1989 року по мажоритарних округах (територіальних і національно-територіальних) засвідчили перемогу переважної більшості прогнозованих кандидатів від влади. За тогочасним виборчим законом переможець повинен був набрати більше 50 відсотків голосів. Відома фраза В.Щербицького: “Ми виграли велику політичну кампанію в складних умовах. В країні обрано 80% членів партії, в республіці 88%” і дані, які навів у своїй праці В.Литвин [29, с.141–142], нібито засвідчували абсолютну кількісну перевагу виразників тогочасної компартії. Але, незважаючи на достатньо щільний прес влади, народними депутатами СРСР були обрані демократично налаштовані О.Гончар, В.Гришук, Ю.Донченко, С.Конєв, В.Мар-

* Автор, на жаль, допустився прикрої помилки, стверджуючи, що неформали організували 1200 мітингів і зібрань з виборцями. Ця цифра стосується виборчої кампанії 1990 року, у лютому-березні 1989 року, за винятком Львова, публічні зібрання й мітинги були швидше винятком, ніж фактом.

тиросян, В.Черняк, Ю.Щербак, В.Яворівський, А.Ярошинська та ін., частина з яких увійшла до складу Міжрегіональної депутатської групи у Верховній Раді СРСР, взяла активну участь у створенні Народного руху України за перебудову.

Результати виборів у західноукраїнському регіоні теж були неоднозначними. У Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській, Чернівецькій областях вони завершилися перемогою більшості прогнозованих для влади кандидатів, хіба що на Закарпатті програв перший секретар Г.Бандровський. Ситуація на Львівщині була набагато драматичнішою. Тут у дев'яти округах було обрано 5 депутатів, у чотирьох призначені повторні вибори. Зазнав поразки перший секретар Львівського обкому Я.Погребняк, набравши всього 40% голосів. Доповідаючи на засіданнях політбюро ЦК КПУ 30–31 березня, він пояснював причини поразки активною позицією новітніх формувань, суттєвим падінням авторитету партійних органів. Як приклад існування антиноменклатурних настроїв не тільки в жителів Львівщини, але й виборців з інших регіонів країни, що брали участь у голосуванні в курортній зоні Львівщини, він навів результати голосування курортників, 20 тис. з яких теж проголосували проти нього [2, арк.85–93].

Ухвалена на засіданні політбюро постанова про підсумки виборів і подальшу політичну роботу лягла в основу директив місцевим партійним комітетам, де вказувалося, що основне вістря ідеологічної й практичної роботи партійних, державних і правоохоронних органів повинно спрямовуватися на придушення діяльності новоутворених демократичних організацій і, насамперед, УГС і НРУ [15, арк.5–10].

Яскравим прикладом втілення конфронтаційної лінії в життя стала боротьба львівського партапарату проти тогочасного лідера Руху І.Драча під час повторних травневих виборів в одному з львівських округів. Висунутий 37 трудовими колективами Львова І.Драч так і не був зареєстрований кандидатом у депутати, що викликало в місті й області серію мітингів протесту, нове загострення політичної обстановки. Наслідком партоткратичної обструкції І.Драчу стала підтримка населенням інших демократично налаштованих кандидатів, яка дозволила з другої спроби одержати мандати літераторові Р.Братуню та представникові львівського комсомолу Ю.Сорочику.

Варто погодитися з висновком О.Гараня, що виборча кампанія 1989 р. стала свідченням суспільної радикалізації і, водночас, сама сприяла радикалізації Галичини [25, с.39]. Адже на фоні гострих політичних баталій Львівщини відносно “тихі” вибори в сусідніх областях, обраний там консервативний депутатський склад, який у ході роботи І з’їзду народних депутатів СРСР попав у розряд “агресивно-мовчазної більшості”, збуджували суспільну свідомість виборців і спонукали до активної участі в громадсько-політичному житті. Так, уже в травні, на хвилі критичного ставлення багатьох буковинців до представників партноменклатури, програв на повторних виборах у Чернівецькій області головний опонент Руху Л.Кравчук [21, с.395–396].

Виборча кампанія 1989 р. продемонструвала чималий політичний потенціал УГС та інших неформалів, висунувши на порядок денний завдання об’єднання зусиль демократичних сил. Масовий вихід невивільненої раніше суспільної енергії знайшов своє активне застосування в боротьбі за створення Народного руху України за перебудову, процес організаційного створення якого припав на весну-літо 1989 року й завершився Установчим з’їздом у вересні. Паралельно із цим у республіці, а особливо в західних областях, розгорнувся активний процес “мітингової демократії”, у який було втягнуто мільйони громадян. Політичне життя восени позначилося знаковою подією – відставкою з посади першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького та боротьбою двох політичних таборів – компартії й демократичних сил (їхній кістяк склали новітні національно-демократичні організації) за зміст нового виборчого закону, за яким мали обиратися в березні 1990 року новий склад Верховної Ради УРСР і місцеві ради.

Опублікований у серпні 1989 р. проект Закону “Про вибори народних депутатів УРСР”, підготовлений у надрах апарату ЦК Компартії України, практично зберігав усі антидемократичні положення союзного закону, за яким проводилися вибори весною 1989 р. У ньому передбачалися скликання З’їзду народних депутатів УРСР і, відповідно, непрямі вибори Верховної Ради УРСР, квотування частини депутатських місць за громадськими організаціями, широкі права виборчих комісій у питанні реєстрації кандидатів та інше. Група демократично налаштованих депутатів УРСР від України утворила в Києві Республіканський депутатський клуб України. Його члени взялися за розробку альтернативного законопроекту, висунувши п’ять принципових позицій щодо змісту документа: одна людина – один голос; скасування представництва депутатів від громадських організацій; прямі вибори Верховної Ради УРСР; прямі вибори президента УРСР (уперше публічно було заявлено про необхідність уведення такої посади); альтернативність вибору – на один мандат не менше двох кандидатів.

Незважаючи на протидію партійно-державної влади, цей законопроект був опублікований у “Літературній Україні” і його публікація забезпечила можливість широкого обговорення та порівняння двох варіантів у республіці. Більшість новітніх громадських організацій і, у першу чергу, НРУ, підтримала альтернативний законопроект, розгорнувши в республіці широку пропагандистську кампанію популяризації його положень.

За короткий час на адресу Президії Верховної Ради УРСР надійшло понад 230 тисяч зауважень і пропозицій до офіційного законопроекту про вибори, сім варіантів альтернативних проектів. Така активність населення України на фоні зростання впливу НРУ та інших демократичних формувань змусила партійну владу республіки врахувати громадську думку із цього питання. На пленумі ЦК КПУ 18 жовтня 1989 р. новий перший секретар ЦК Компартії України В.Івашко заявив про недоцільність виборів З’їзду народних депутатів України та виборів від громадських організацій. А 28 жовтня Верховна Рада УРСР прийняла закон про вибори [20], який, в основному, відповідав пропозиціям і вимогам демократичних сил (положення про вибори президента республіки було відхилене). Таким чином, було здобуто перемогу, яка дозволила представникам опозиційних до партійної влади організацій боротися за політичну владу в Україні законними цивілізованими методами.

Нові вибори до Верховної Ради УРСР і місцевих рад припали на період суспільного піднесення й домінування в громадсько-політичному житті Києва, Львова та інших областей західноукраїнського регіону новітніх формувань, зростаючого критичного ставлення населення до комуністичної влади. Так, своєрідним прологом майбутньої перемоги демократичних сил Прикарпаття весною 1990 р. стало обрання на виборах замість вибулого депутата в жовтні 1989 р. народним депутатом СРСР одного з лідерів НРУ Д.Павличка. Його виборча кампанія проходила під диктовку місцевих неформалів, на що місцевий обком так і не знайшов ефективної протидії [12, арк.34–35].

Важливе значення для консолідації демократичних сил України мало утворення в листопаді Демократичного блоку та прийняття ним виборчого маніфесту, у якому висувалася програма побудови демократичної суверенної України [25, с.74]. На місцях під егідою крайових організацій НРУ формувалися обласні демократичні блоки, до яких входила більшість опозиційних до компартії організацій. Вони узгоджували виборчі списки кандидатів на депутатські місця, а хід виборчої боротьби широко висвітлювали на сторінках неформальних газет. В умовах партапаратного контролю над офіційними ЗМІ різко зросла роль самвидавної преси, а період осені 1989 – зими 1990 рр. став апогеєм її дієвості та впливовості.

На першому етапі виборчої кампанії – висунення та реєстрації депутатів – представники демократичного табору діяли достатньо злагоджено. Оскільки положення закону про вибори передбачали, що право висунення претендентів у кандидати в депутати належить трудовим колективам або ж зареєстрованим державними органами

громадським організаціям, то більшість висувань від демократичних сил здійснювалася саме колективами підприємств та організацій. Офіційно з новітніх формувань зареєстрованим було тільки Товариство української мови, тому його регіональні організації брали на себе місію висунення претендентів у кандидати представників від Руху, УГС, інших опозиційних структур, їхню офіційну реєстрацію. Тактика демократів зводилася до підтримки тих кандидатів, які заявляли про свою прихильність до ідей докорінних політичних і соціально-економічних перетворень, національного відродження, суверенізації України.

Агітаційний етап позначився ефективним використанням демократичними силами традиційних для них форм масового впливу: мітингів, демонстрацій, зібрань прихильників відновлення українських церков. Потужним виявом національного піднесення стала проведена 21 січня 1990 року акція єднання українських земель – “живий ланцюг” між Галичиною й Центральною Україною на честь роковин злуки ЗУНР і УНР.

Нові умови, у яких проводилися передвиборні змагання, сприяли популяризації на широку аудиторію основних програмових засад найбільш потужної опозиційної в Україні сили НРУ, тож не дивно, що саме національно-демократичне звучання гасел Руху, помножене на місцеву специфіку краю, відіграло важливу роль у ході пропагандистської кампанії виборів. Другим важливим чинником успішної для демократичних сил тактики ведення виборчої боротьби стала координація зусиль у такому принципово важливому аспекті, як підбір і висунення кандидатів у депутати до Верховної Ради УРСР. Реєстрація кандидатів по округах була здійснена за принципом підбору найбільш активних і популярних на місцевому рівні кандидатур від демократичного блоку, які б могли успішно протистояти апаратним претендентам і не скласти конкуренцію один одному.

Якісно змінилася не тільки суспільно-політична ситуація в регіоні, зазнали змін і процедури самих виборів. Перед виборцем постало нелегке завдання – вибрати серед 10–15 кандидатів одного. При цьому принцип голосування “проти”, коли більшість прізвищ кандидатів закреслювалася, мав певну психологічну специфіку для багатьох громадян, оскільки підсвідомо він дозволяв їм викреслювати саме тих претендентів, які в реальному житті володіли повнотою влади й мали відповідний суспільний статус.

Певною особливістю виборів був помітний розрив між ступенем політичної свідомості та демократичних настроїв міських і сільських жителів. Політичні події літа – осені 1989 р. значною мірою сприяли піднесенню громадської активності міського населення, його згуртованості навколо все більш популярних у загалі національно-демократичних лозунгів. Суспільні настрої села здебільшого ще визначалися поведінкою та характером конкретних персоналій місцевого й районного керівництва, тому тут загальнодемократичні ідеї мали менший вплив і переважали конкретніші, соціальні критерії мотивації. Тож не дивно, що саме цей аспект у рамках передвиборних обіцянок експлуатувався партійними агітаторами в спілкуванні з виборцями, яким в обмін на підтримку на виборах обіцяли дороги, газифікацію, автобусне сполучення, будівництво шкіл тощо.

За таких умов основне навантаження щодо підтримки демократичних представників лягало на місцеві осередки НРУ, ТУМ та інших громадських організацій, яким доводилося, долаючи опір і відкрити протидію адміністративного ресурсу – консервативної частини місцевих керівників (голів сільрад, директорів шкіл, голів і партторгів колгоспів, підпорядкованих комітетам партії), організувати зустрічі з кандидатами демократичного блоку. Виступи та програми “рухівських” кандидатів, побудовані на різкій критиці існуючої системи, знаходили підтримку серед багатьох учасників передвиборних зібрань, і тоді зредаговані партактивістами сценарії “неприйняття трудящими чужих ідей” і “чужих” кандидатів змінювалися відкритістю та гостротою

обговорення складних суспільних проблем, загостренням дискусій, до яких більшість номенклатурних висуванців були не готові.

Так, перший секретар Тернопільського обкому компартії В.Острожинський пояснював це пасивним сподіванням партійних керівників на авторитет власної посади, тому при виникненні гострої дискусії більшість з них втрачала здатність ефективно протистояти неформалам [8, арк.15]. Івано-Франківський міськком партії відзначив чітку й організовану, з продуманою концепцією і тактикою боротьби, кампанію рухівців за своїх кандидатів [11, арк.310]. Львівський обком, володіючи докладною інформацією про програму дій крайової організації НРУ, запобігти ініціативі демократів так і не зумів [17, арк.76–160].

Під завісу агітаційної кампанії немало претендентів на депутатський мандат уже відкрито експлуатували демагогію як один із методів створення навколо себе безкомпромисного борця з існуючими недоліками. І кандидатам від демократів, і представникам партійно-державних органів були притаманні значний популізм, критично-руйнівний запал риторики. І все ж більшість представників демократичного блоку відкрито декларували гасла суспільного оновлення на принципах національного суверенітету, політичної та економічної багатоманітності, у той час, як намагання номенклатурних осіб прилучитися до цих гасел негативно сприймалися електоратом.

Саме голосування пройшло достатньо спокійно й організовано, без відвертих порушень і надзвичайних ситуацій, продемонструвавши справді демократичний потенціал суспільства. Участь виборців склала 85 відсотків внесених у списки. Депутатський склад Верховної Ради УРСР оновився на 90%, майже четверту частину його (понад 120 мандатів) становили представники демократичного табору. Абсолютний результат обраних від демократичного табору депутатів парламенту в західних областях належав Львівщині – 24 чол., з них 6 представників УГС, 11 з 12 було обрано на Прикарпатті, 8 – на Тернопільщині, 6 – на Волині, 5 – на Рівненщині й один у Закарпатті. Народними депутатами УРСР стали колишні політ'язні, активні учасники УГС Л.Лук'яненко, М.Горинь, Б.Горинь, С.Хмара, І.Калинець, Б.Ребрик, Л.Горохівський, В.Чорновіл. Останній був обраний і головою Львівської обласної ради. Усі вони ввійшли до складу опозиційної парламентської фракції Народної Ради, утворивши разом з демократично налаштованими депутатами з інших областей кістяк представників національно-демократичних сил в українському парламенті.

Значну кількість мандатів здобули демократи й у місцевих органах, насамперед, в обласних радах. У трьох галицьких областях у цих радах комуністи опинилися в значній меншості, набравши по 20 відсотків від загальної кількості місць у Львівській та Івано-Франківській, трохи більше 40 відсотків – у Тернопільській обласних радах. Але й тут партійна статистика зараховувала до свого активу частину депутатів – членів КПРС, які висувалися та підтримувалися Демократичним блоком. Так, наприклад, в Івано-Франківській облраді із 137 депутатів тільки 4 представляли номенклатурних працівників партійно-державних органів [14, арк.2]. Схожою була ситуація і в багатьох районних і міських радах, хоча загальний відсоток обраних там демократів був нижчим, а в окремих районах комуністи зберегли формальну більшість.

Найбільш чітко про причини політичної поразки компартії на виборах у західних областях висловився перший секретар Тернопільського обкому партії В.Острожинський, відзначивши, що надмірна централізація діяльності партійних структур, відсутність реальної демократизації в партії, нав'язування місцевим комітетам готових і часто непродуманих рішень “верхів”, примусове їхнє виконання й призвели до падіння авторитету партії та провалу помилкової лінії на конфронтацію з демократами, за що довелося заплатити втратою політичної влади [8, арк.12]. Не менш важливим фактором програшу було ігнорування компартією національно-культурних процесів, а ті рішення,

які приймалися, не знаходили практичного втілення, що в умовах Галичини мало для комуністів фатальні наслідки.

Перемога демократичних сил на виборах не тільки вплинула на політичну ситуацію, але і якісно змінила систему владних відносин у регіоні. У результаті приходу до органів державної влади нових народних обранців компартія в галицьких областях опинилася в опозиції й у представників демократичних сил з'явилася можливість використати в боротьбі з комуністичною партією власну зброю її держави – інституції органів рад. Уперше за 50 років представницькі та виконавчі органи рад формувалися на демократичній виборній основі, ліквідувавши існуючу до цього практику номенклатурного займання державних посад за згодою партійних комітетів. Обкоми й райкоми втрачали реальну можливість безпосередньо впливати на підбір кадрів, а їхні представники в радах, опинившись у меншості, не могли проводити визначену партійну лінію. Така ситуація стала несподіваною для місцевих партійних органів, адже більшість обкомів заздалегідь мали підготовлені плани проведення сесій новообраних рад [10, арк.40–43].

Перші ж кроки новообраних рад указували на рішучість виконати ті передвиборні обіцянки, які безпосередньо залежали від їхньої компетенції та прав. Першими в цьому напрямі стали рішення про підняття над адміністративними будинками рад синьо-жовтих прапорів. 14 березня прапор було піднято над приміщенням міської ради Стрия (Львівська область), 3 квітня над міськими ратушами Львова й Івано-Франківська, 9 квітня обласні ради трьох галицьких областей ухвалили рішення про використання національної символіки при відзначенні офіційних заходів [5, арк.47–49]. Слід відзначити, що у Львівській та Івано-Франківській обласних радах ухвали підписували голови рад угеєсівець В.Чорновіл і рухівець М.Яковина, у Тернопільській же голосував і підписував цю ухвалу голова ради – перший секретар обкому В.Острожинський [5, арк.40]. Подібні рішення приймала й більшість районних і міських рад, а там, де головами рад були обрані комуністи – керівники місцевих партійних комітетів, демократично налаштовані депутати вимагали відповідних ухвал, здійснюючи політичний тиск на комуністичних представників.

Зрештою, нові ради вийшли з-під контролю і ЦК КПУ, адже з відміною 6-ї статті Конституції СРСР компартія втрачала статус “державної” партії. Усвідомлюючи це, ЦК КПУ ще 30 березня спішно “провів” через Президію Верховної Ради УРСР старого скликання постанову про виведення з-під керівництва рад ЗМІ й органів внутрішніх справ. Крім того, у надрах апарату ЦК розглядали внесений керівниками правоохоронних органів проект указу Верховної Ради УРСР, спрямований на посилення адміністративних і кримінальних покарань щодо учасників і організаторів несанкціонованих мітингів (з огляду на проведення 31 березня в регіоні мітингової хвилі на підтримку рішення парламенту Литви про державну незалежність) і з пропозицією про введення мораторію на проведення публічних заходів у республіці, який усе ж не був підтриманий [7, арк.44–48].

Першою ознакою виконання прийнятих ЦК КПУ рішень було підпорядкування партійним комітетам спільних до цього часу з місцевими радамі пресових видань і початок потужної пропагандистської кампанії проти новообраних рад. Дії місцевих комітетів партії здійснювалися відповідно до прийнятого 13 квітня на засіданні політбюро ЦК КПУ документа “Заходи по стабілізації політичної ситуації в західних областях” [4, арк.23–26]. Публічну оцінку ситуації в західних областях ЦК КПУ дав в опублікованій “Заяві ЦК КПУ, Президії Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР” від 17 квітня [19], яка мала характер політичної дезінформації, оскільки більшість висунутих у ній звинувачень новообраним радам як, наприклад, у деструктивності (“прагнення певних політичних сил здійснювати свої амбіційні наміри”) і сепаратизмі (“нав’язуванні ними населенню ідеї галицької автономії”) були надуманими.

Реакція місцевих рад була миттєвою: до 20 квітня свої відповіді на заяву, у яких спростувалися висунуті звинувачення, прийняли Івано-Франківська обласна, Долинська й Галицька районні ради на Прикарпатті, Львівські обласна й міська ради, ряд районних рад Львівщини й Тернопільщини [4, арк.40–43]. У різних варіаціях у них стверджувалося головне – оцінка ситуації, подана в заяві від 17 квітня, не відповідає дійсності, сама заява є провокаційною, спрямованою на гальмування демократичних процесів в Україні [6, арк.98–101].

Щоб ослабити залежність представницьких органів від компартії, 20 квітня Львівська обласна рада прийняла рішення про розмежування функцій рад і партійних органів, а 26-го квітня – Декрет про владу, у якому заявлялося про неприпустимість прямого впливу будь-яких партійних органів на діяльність посадових осіб рад і містилася рекомендація про недоцільність членства в партіях керівників рад і працівників правоохоронних структур [5, арк.75]. Аналогічні документи були прийняті обласними радами Івано-Франківської та Тернопільської областей.

Швидко динаміку розвитку політичної ситуації в регіоні, падіння авторитету та впливу партійних органів визнавали й місцеві обкоми партії [13, арк.4–13]. При цьому керівники західноукраїнських обкомів, доповідаючи 27 квітня на нараді в ЦК КПУ про стан політичної ситуації в областях, наголошували, що “на противагу демократичним силам трьох областей, які діють чітко і злагоджено, з партійного боку ніхто не виступає координатором дій партійних комітетів” [14, арк.10].

Перші сесії демократично обраних рад визначили пріоритетні напрями подальшого розвитку суспільно-політичного життя: поглиблення демократизації й забезпечення умов для становлення багатопартійності, департизацію – виведення за межі промислових підприємств, організацій і установ партійних і комсомольських осередків, припинення впливу парткомів на виробничі процеси, деідеологізацію освіти, упровадження національних традицій у систему навчання й виховання. Нові політичні умови сприяли піднесенню могутнього національно-культурного руху, який опирався на традиції суспільного життя та суспільної свідомості галичан часів визвольних змагань 1918–1920 рр. і 40–50-х рр. (пам’ять про січове стрілецтво, націоналістичне підпілля, боротьбу ОУН та УПА), традиції дорадянської діяльності громадських і культурницьких організацій. Не випадково більшість новостворених інституцій мали виразно традиціоналістський характер, посилялися на реальних, а інколи й на уявних попередників, символізуючи цим повернення до тих елементів європейського громадянського суспільства, що були в Галичині в першій половині ХХ ст.

Отже, вибори 1990 року показали високий потенціал демократичного розвитку України, оскільки засвідчили можливість і перспективу змін у політичній системі республіки мирними демократичними методами. Незважаючи на формальну перемогу правлячої компартії, фактичний стан речей, особливо в розрізі стосунків влади й національно-демократичної опозиції, указував на прискорення процесів формування нової за якістю політичної еліти України, яка вже ставила перед собою завдання розширення державно-національного суверенітету, використовуючи, у першу чергу, парламентські форми діяльності. Перемога на заході республіки на місцевому рівні національно-демократичних сил відображала не тільки стан суспільних настроїв мешканців регіону, але й суттєво прискорила демократизацію політичного життя в Україні загалом.

1. Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф.1. Центральний комітет Комуністичної партії України, оп. 11, спр. 2036, арк. 1–68.
2. Там само, спр. 2038, арк. 1–148.
3. Там само, спр. 2039, арк. 1–242.
4. Там само, спр. 2163, арк. 1–54.
5. Там само, оп. 32, спр. 2751, арк. 1–266.
6. Там само, спр. 2764, арк. 1–196.
7. Там само, спр. 2872, арк. 1–200.

8. Там само, оп. 55, спр. 6786, арк. 1–85.
9. Державний архів Івано-Франківської області, ф. ІП. Івано-Франківський обласний комітет Компартії України, оп. 1, спр. 5450, арк. 1–76.
10. Там само, спр. 5455, арк. 1–48.
11. Там само, спр. 5473, арк. 1–355.
12. Там само, спр. 5481, арк. 1–41.
13. Там само, спр. 5559, арк. 1–52.
14. Там само, спр. 5560, арк. 1–10.
15. Державний архів Львівської області, ф. ПЗ. Львівський обласний комітет компартії України, оп. 62, спр. 465, арк. 1–182.
16. Там само, спр. 557, арк. 1–223.
17. Там само, спр. 803, арк. 1–153.
18. Там само, ф. П4. Львівський міський комітет компартії України, оп. 49, спр. 99, арк. 1–124.
19. Заява Центрального Комітету Комуністичної партії України, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР від 17 квітня 1990 року // Радянська Україна. – 1990. – 18 квіт. – С. 1.
20. Про вибори народних депутатів Української РСР: Закон УРСР від 27.10.1989 р. № 8304-XI // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1989. – Додаток до № 45.
21. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР (1939–1989 рр.): зб. документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1989. – 456 с.
22. Алексеев Ю. Україна на зламі історичних епох: державотворчий процес 1985–1999 рр. : навчальний посібник / Ю. Алексеев, С. Кульчицький, А. Слюсаренко. – К. : Епс Об, 2000. – 296 с.
23. Бойко О. Вибори до Верховної Ради СРСР: випробування сил політичної опозиції / Олександр Бойко // Нова політика. – 2001. – № 1. – С. 31–33.
24. Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр. : основні тенденції суспільно-політичного розвитку : монографія / О. Д. Бойко. – К. : ППІЕНД, 2002. – 306 с.
25. Гарань О. Убити дракона: з історії Руху та нових партій України / О. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 200 с.
26. Кобута С. “Неформальні” громадські організації у 1987–1989 роках як попередники українського політичного руху / С. Кобута // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія “Історія”. – 2008. – Вип. 1. – С. 125–134.
27. Кульчицький С. Державотворчий процес в Україні : підсумки першого п'ятиріччя / Станіслав Кульчицький // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 69–78.
28. Литвин В. М. Історія України : у 3 т. / В. М. Литвин. – К. : Альтернатива, 2005. – Т. III : Новітній час (1914–2004). – Кн. 2. – 640 с.
29. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці / Володимир Литвин. – К. : Абрис, 1994. – 495 с.

This article studies the conditions of conducting and the consequences of the Ukrainian election in 1990 held both on the republican and regional level. The peculiarities of the processes of the preparation, development and character of the election company, as well as the political-ideological positions of its participants are observed. The article proves that the election in 1990 became the first democratic elections which changed the system of relations in policy and power, deepened the democratization process of the Ukrainian society and strengthened the struggle for the national sovereignty.

Key words: *election, democratization, communist authority, national-democratic forces, non-registered organizations, political struggle.*

УДК 371.214.114:94 (4) “1340”

ББК 63.3 (2)4

Мирослав Волощук, Андрій Стасюк

ПРО ПОХІД ПАЛАТИНА ВІЛЛЕРМА IN RUTENIAM У КВІТНІ 1340 Р.

Стаття присвячена участі угорських військ у поході до Галичини в 1340 р. на фоні більш відомої в історіографії виправи Казимира III. Автори переконані в тому, що королівські контингенти, очолювані палатином Віллермо Другетом, були численні за своїм складом, їхня участь у кампанії визначалася кількома попередніми угорсько-польсько-руськими угодами 1335–1339 рр., будучи теж превентивним антитатарським заходом. Завдання короля Карла Роберта полягало в збереженні впливів у Галицькій землі через потенційне обіймання представником династії Анжу польського престолу.

Ключові слова: військова кампанія, палатин Віллерм, Карл Роберт, Казимир III, Угорщина, Польща, Романовичі, Галицька земля.

Вивчення історичного минулого Галицької землі в XIV ст. є одним із найбільш проблематичних у вітчизняній та європейській історичній науці. Складність теми пояснюється не лише зміною системи появи документа в цей період і його подальшої обробки істориками, але, у першу чергу, численними загадковими не до кінця зрозумілими, заплутаними сюжетами, які й без того ускладнюють джерелознавчі потуги вчених, додаючи палеографічну, лінгвістичну складову. Однією з досі не з'ясованих, без сумніву, тем є проблема участі угорського війська в поході польського короля Казимира III in Ruthenia в 1340 р. з метою підпорядкування собі володінь династії Романовичів, яка незадовго до того припинила своє існування по чоловічій лінії, перетворившись на об'єкт суперництва суміжних центральноєвропейських династій.

Наукова актуальність теми зрозуміла з огляду на відсутність яких-небудь спеціальних досліджень на рівні навіть окремої статті чи енциклопедичної нотатки не тільки у вітчизняній, але й у польській, угорській, словацькій і російській історіографії. Весь обраний нами для вивчення сюжет обмежується в літературі XIX – початку XXI ст. кількома короткими абзацами роздумів і розмірковувань, авторами яких були М.Грушевський, Я.Домбровський, Г.Пашкевич, А.Пор, І.Філевич та ін. При цьому кожен із них оперував різною кількістю джерел, узагальнення яких на сторінках єдиної роботи так і не відбулося донині. У той самий час, не проводячи аналізу й критики добре відомих у науці польських наративів (твори Яна із Чарнкова та Яна Длугоша, зокрема, рочник Траски та ін.) і папської документації, актовий матеріал Угорського королівства середини XIV ст. відображає доволі цікаві аспекти як самого походу, так і його учасників.

Метою публікації є максимальне відтворення перипетій участі угорського військового контингенту в бойових діях на території Галичини весною 1340 р. зі з'ясуванням чисельності королівської армії, шляхів її проникнення на схід і вивченням результатів походу. Не менш важливим є встановлення часу повернення учасників кампанії до Угорщини з можливим наведенням обліку понесених утрат.

Період XIV ст. в історії Галича та Галицької землі у військово-політичному плані, безперечно, характеризується подіями 1340–1387 рр. як боротьби за так звану “галицьку спадщину”. Раптова смерть останнього галицько-волинського князя Юрія II Болеслава Тройденовича (1323–1340 рр.) 21 березня 1340 р. [21, с.83] привела до військово-дипломатичної активізації найближчих легітимних претендентів на галицько-волинські землі. Зокрема, свої претензії висловили одразу три представники правлячих європейських династій XIV ст.:

1) польський король Казимир III (Casimirus, 1333–1370 рр.), що доводився Юрію II Болеславу свояком, унаслідок шлюбу першого з дочкою великого литовського князя

Гедиміна (Gediminas, 1275–1341 pp.) Альдоною-Анною, яка, у свою чергу, була рідною сестрою дружини останнього галицько-волинського князя;

2) угорський король Карл Роберт Анжуйський (Carolus Robertus, 1308–1342 pp.), що був спадкоємцем династії Арпадів (895–1301 pp.) та, імовірно, чоловіком Марії Львівни – дочки князя Лева Даниловича (1264–1301 pp.) і угорської принцеси Констанції (дискусія щодо походження королеви Марії триває, зокрема, в останніх роботах С.Сроки, Л.Войтовича, Д.Домбровського та вже, на жаль, покійного Д.Кріштова), з 1342 р. боротьбу за “галицьку спадщину” продовжив його син Людовік I (Lodovicus, 1342–1382 pp.);

3) литовський князь Любарт-Дмитро Гедимінович (Ludbartus, 1340–1383 pp.), що доводився зятем останньому волинському князю з роду Романовичів Леву II Юрійовичу (1308–1323 pp.) [22, с.38–39, 507–509].

Таким чином, з вищенаведених претендентів на галицько-волинські володіння найбільш легітимні права були в Любарта-Дмитра. Другими після литовського князя законними претендентами вважалися угорські королі Карл Роберт і Людовік I і найменш династично обґрунтованими претензіями володів польський король Казимир III, оскільки представники династії П’ястів ніколи на рівні титулатури не виявляли претензій як стосовно географічно ближчої Волині, так і, відповідно, до Галичини. Єдиною підставою, яка вважається в польській історіографії до сьогодення достатньо серйозною, була присутність 29 червня 1338 р. на зустрічі з польським королем невідомого зі східнослов’янських джерел Lothka, згаданого в Дубницькій хроніці XIV ст., як *dux ruthenorum*: “A.D. 1338. circa festum apostolorum Petri et Pauli d. Lothka dux ruthenorum venit in Visegrad cum electo populo militum suorum ad regem Karolum Hungarie, promittens ei omnis amicitie incrementum” [7, s.128; 17, s.108, 193].

За словами вчених, висновки яких фактично були узагальнені на початку XXI ст. у кількох працях відомого краківського медієвіста Є.Вирозумського [34, s.88–89; 35, s.117], під згаданим персонажем слід розуміти Болеслава-Юрія Тройденевича, який, у разі своєї раптової смерті, ніби заповів успадкування власних володінь саме Казимирові, у той самий час заручившись підтримкою і з боку угорського володаря. Досі серйозних спростувань подібній тезі в українській історичній науці не наводилось, окрім статті О.Мазура [26, с.72–79], яка так і не отримала належної оцінки з боку істориків на предмет вірогідності концепції автора.

Зрештою, найбільш підготовленим до військової боротьби за колишні землі Галицько-Волинського князівства виявився саме польський король, який уже 16 квітня 1340 р. вирушив походом на Русь, здобув Львів, пограбувавши князівську скарбницю [14, s.269; 18, s.199–200]. Протягом літа 1340 р., згідно з повідомленнями польського хроніста XV ст. Яна Длугоша, Казимиру III також піддалися інші найважливіші політико-адміністративні центри Руської землі; Перемишль, Галич, Луцьк, Володимир, Сянок, Любачів, Теревовля та Густань [14, s.270].

Проте завоювання польським монархом таких досить великих територіальних володінь упродовж літа 1340 р. (за Длугошем польське військо вирушило в похід у день Різдва Іоанна Хрестителя, тобто 24 червня 1340 р.), без союзницької допомоги видається досить малоімовірним, на що свою увагу звернули ще історики кінця XIX – першої третини XX ст. [27, с.71; 28, s.113; 31, s.57–58; 32, old.947].

Як відомо, ще з 1335, 1338 та 1339 pp. унаслідок проведення кількох зустрічей між провідними центральноєвропейськими монархами в резиденції Карла Роберта – фортеці Вишеград і в результаті укладення польсько-угорської династичної унії, угорський король вважався чи не найбільш близьким союзником Казимира III. Тому не дивно, що у квітневій військовій кампанії 1340 р. узяло участь мадярське військо, очолюване палатином Віллермом Другетом – одним із найвідоміших сановників королівства часів установаження династії Анжу на угорському престолі [8, s.26].

Узагалі така активність угорців у східному напрямі не виглядає дивною ще й тому, що в 1332 р. король був змушений вжити превентивних заходів задля протидії спільним русько-татарським походам до країн Європи, у тому числі – Угорщини. Це повідомлення міститься в анналах, опублікованих О.Райнальдо в 1690 р. [4, s.442] та в праці австрійського історика XVIII ст. Г.Прая [33, s.32]. Регулярні напади відчували на собі також прикордонні польські землі, особливо м. Люблін.

Крім того, судячи зі швейцарської хроніки Іоанна Вітодуранді (Iohannis Vitodurandi Chronica), наприкінці лютого 1340 р. “...multitudo Tartarorum et aliorum paganorum* famis inedia compulsa terram regis Gragowie (Казимир III. – М.В., А.С.) et Ungarie ingressa est...” [6, s.181].

Аналіз хронології, підготовки, організації та проведення досліджуваного походу від квітня-травня 1340 р. (маємо на увазі його “угорську частину”) свідчить про доволі швидке реагування короля Карла на факт смерті Болеслава Тройденовича, адже початок виступу палатина Віллерма припав на “...feria quarta proxima post festum Paschae Domini” [9, s.551], тобто – очевидно 19 або ж 20 квітня 1340 р. – від моменту отруєння галицько-волинського князя 7 квітня. За умов проведення святкувань Воскресіння Христового 16 квітня, мобілізація війська в таких умовах виглядала справою надто непростю, однак, як продемонстрували події, Карл Роберт зумів підготуватися в оптимально короткі терміни. Сам Казимир III вирушив у володіння Романовичів через 9 днів, тобто на саму Пасху [19, s.860].

Узагалі постать представника колишньої апулійської знаті Віллерма Другета в цьому поході не виглядає дивовижною, оскільки ще при житті батька Казимира – Володислава Локетека (1333 р.) – восени 1330 р. той, як указує Ян Длугош, брав участь на польському боці в протистояннях з Тевтонським орденом [14, s.191]. Відтак залучення вже добре перевіреної в боях на боці П’ястів особи до чергової кампанії було цілком закономірним, у тому числі з огляду на посаду палатина, яку він обіймав і яка дозволяла за необхідності й рішення короля управління значними військовими ресурсами, здійснення судочинства та ін.

Згадки про участь королівських сил у військових подіях in Rutenia містяться в кількох угорських дипломах, хоча й усі вони (за винятком єдиного фрагмента) відображають досліджувані події вкрай заплутано та лаконічно – лише з наведенням імен і родових прізвищ окремих учасників (родини Балог, Розгоньї, Сейчі, Текелї та ін.) і то при відтворенні цілком другорядних подій [9, s.551; 12, s.578, 596–597]. Уперше комплексно вони були використані А.Пором у спеціальній статті, присвяченій русько-угорським відносинам XIV ст. [32, old.935–949]. Насамперед щодо досліджуваної проблеми історик запропонував власну хронологію.

На його думку, цілком можливим було те, що Болеслава Тройденовича отруїли не 7 квітня 1340 р. (традиційне датування, установлене ще в XIX ст.), а 25 березня 1339 р. Через 1–2 дні, як вважав учений, польський король Казимир III уже знав про цю подію і на Великдень 28 березня організував перший похід у Галичину, захопивши Львів. 24 червня 1339 р. династія П’ястів провела в східному напрямі наступну кампанію, яка увінчалася взяттям інших міст Галицької землі. У відповідь на польські дії об’єднані русько-татарські сили в 20-х числах лютого 1340 р. спустошили прикордонні землі володінь Казимира.

* Оскільки в цьому поході татар згадуються одночасно й польські й угорські землі, цілком імовірно, що ці “alias paganos” були саме вихідцями з Галицької землі, які підтримували кочівників у їхніх виправах на захід у попередні роки, будучи суперниками діючого князя Болеслава Тройденовича в його намірах закріпити на східнослов’янських територіях позиції П’ястів, зокрема. Саме в такому статусі “русь” фігурує в папських документах, на сторінках актового й наративного матеріалу королівських канцелярій XIV ст. доволі часто.

Саме на фоні вищеперерахованих подій у Галичині, на думку А.Пора, між польським і угорським королями виникла ідея спільних зовнішньополітичних заходів у східному напрямі, яка мала в перспективі увінчатися укладенням династичного союзу, хоч про роль Віллерма у цих подіях учений змовчав [32, old.943–945]. Таким чином, угорський дослідник вносив суттєві корективи в зазначене питання, ламаючи стереотипи хронологічної сітки подій, які фактично вже прийняли загальне визнання в науці, створивши прецедент для дискусії.

Однак уже в кінці XIX – на початку XX ст. польські історики Я.Домбровський [28, s.113], А.Левицький [30, s.480–485] і Г.Пашкевич [31, s.42] запропонували власну версію подій, у першу чергу, на основі аналізу наративної спадщини П'ястів, відповідно категорично не сприйнявши хронології А.Пора. Усупереч оцінкам і підрахункам угорського вченого, вони припустили, що угорські кампанії у володіння Болеслава Тройденовича могли проходити у два етапи. Уперше Карл Роберт міг надати свою підтримку князеві ще наприкінці 1339 р. після зустрічей у Вишеграді, які почергово відбувалися в червні (можливо, липні) 1338 і 1339 рр., у тому числі за участі Казимира. З боку угрів це була, як вважали, зокрема, Анатоль Левицький та Ян Домбровський, допомога в імовірній війні з татарами. Натомість похід палатина Віллерма, за словами польських учених, мав місце вже після отруєння галицько-волинського володаря у квітні 1340 р. [28, s.113; 30, s.480–485].

Зіставляючи й порівнюючи аргументи сторін, ми переконані в небезпідставності польської версії. Однак у такому випадку сама мета й значення кампанії квітня-травня 1340 р. набувають, на наш погляд, цілком інших характеристик навіть попри брак свідчень джерел, які є в нашому користуванні.

По-перше, стає зрозумілим, що наприкінці 1339 р. (датування згідно з Я.Домбровським) на підтримку Болеслава Тройденовича вирушило військо, яке до весни 1340 р. уже повернулося. Принаймні словосполучення “...in quindenis residentiae exercitus regii”, яке зустрічається в одному з дипломів і стосується предмета нашого дослідження [12, s.542], за словами Г.Пашкевича, означає завершення походу й розпуск війська [31, s.42]. Місія й завдання цього контингенту в межах володінь галицько-волинського князя, як і його навіть приблизна чисельність, нам залишаються невідомими, хоча, з огляду на успішне повернення додому, можна зробити припущення про те, що в жодних бойових діях воно участі так і не взяло. При цьому не зрозуміло також, чи не залишилась якась частина спорядженого в кінці 1339 р. війська поряд із Болеславом, продовжуючи бути гарантом його безпеки.

Останній документ, який стосується персони галицько-волинського князя взагалі, датується 20 січня 1339 р. (надання м. Сянок магдебурзького права) [2, с.187–194], після чого до квітня 1340 р. руський володар на сторінках джерел не згадується, що особливо ускладнює з'ясування вказаної ситуації.

Абсолютно іншою, навіть на підставі відомих нам скупих відомостей, виглядає експедиція під командуванням палатина Віллерма, датована квітнем-травнем 1340 р. Насамперед той факт, що похід розпочався “...feria quarta proxima post festum Paschae Domini”*, тобто 19 або ж 20 квітня 1340 р. (залежно від того, чи рахував автор диплома перший день – 16 квітня), свідчить про швидке інформування прибічників покійного князя Болеслава своїх іноземних союзників про смерть останнього Романовича. Адже за 12–13 днів невідомому на ім'я послові слід було оперативно вирушити з Володимира-Волинського, де відбулося вбивство Болеслава Тройденовича, до Вишеграда, після чого король у такому ж швидкому режимі відправив відповідні інструкції пала-

* Вірогідно, що наведений Г.Феєром акт стосується саме кампанії під керівництвом Віллерма Другета, оскільки відображає події, що відбулися після Великодня. Натомість ми не знаємо нічого про час відбуття до володінь Романовичів першої частини угорського контингенту в 1339 р., про ймовірність чого вказували Я.Домбровський та А.Левицький.

тину Віллерму, який одразу ж розпочав підготовку, а згодом вирушив у похід (не зважаючи на те, що угорці знаходилися в переддень святкування Великодня). При цьому дані актового матеріалу Угорщини кінця 1339 – початку 1340 рр. не засвідчують перебування Другета серед оточення короля [10, s.166; 11, s.328], тому завдання, яке стояло перед монархом і його палатином, було дуже непростим. Особливо стрімке реагування на події в Галичині переконує в тому, що останній мав у своєму розпорядженні військові сили, які не потребували додаткової мобілізації. Імовірно – це були контингенти, які щойно десь на початку 1340 р. повернулися з Галичини (виходячи з версії Г.Пашкевича). Не виняток, що кампанія могла б початися й раніше, однак не відбулася в силу передсвяткових приготувань і можливих домовленостей з Казимиром III.

Для порівняння, польський монарх вирушив на Волинь на 9-й день – 16 квітня 1340 р., тобто на 3–4 дні раніше від Віллерма. Ураховуючи середні темпи просування військ у квітневі дні, коли передгірські й гірські території ще були складними для маршу, ми не відкидаємо, що обидва контингенти могли мати на меті зустрітися в прикордонних землях Романовичів і обумовити характер спільних дій. У такому випадку Другету не було сенсу виступати раніше як з огляду на Великодні свята, так і тому, що довелося б кілька зайвих днів чекати війська П'ястів.

По-друге, наведені угорські акти опосередковано свідчать про достатньо численний склад підрозділів, які відправлялися на підтримку Казимира.

Так, у дипломі від 1341 р., автором якого був суддя королівської курії Павло (Comes Paulus, Iudex Curiae, Domini regis), міститься згадка про участь у військовій експедиції Pethri de Hassagh, що був родом зі Спішської землі [9, s.551]. Аналогічні свідчення про участь інших представників угорської знаті, достатньо відомих у середині XIV ст. чотирьох родин, як, наприклад, Thekule та ін. (загалом близько 10 осіб), знаходяться в збірнику дипломів родини Зічі [12, s.578, 596–597].

Відтак версію польських наративів про те, що буцімто Казимир у своєму розпорядженні мав посередні ресурси: "...Russiam ... in parvo numero intrans..." [19, s.860], можна віднести або ж безпосередньо до персони самого польського короля, або ж вважати такою, яка не відповідала дійсності. Наведена невідповідність у співвідношенні військових сил може засвідчувати насамперед про свідому тенденційність оцінок польських хроністів XIV–XV ст., які, вочевидь, мали на меті відверто применшити роль угорських військ, відобразивши, водночас, велич успіху польської сторони, яка, володіючи посередніми ресурсами, зуміла взяти настільки велику здобич. За браком необхідних аналогічних свідчень з боку угорських наративів того часу (Дубницька, Пожонська хроніки, праці Марка Кальті й Генріха з Мюгельна та ряд інших, створених у XIV ст., чомусь указані події не відтворюють) і руських літописів, а також наявністю лише кількох актів із вкрай опосередкованим змістом відтворити історичні реалії досліджуваного періоду неможливо.

Хоч, з іншого боку, не виключеним є намір Казимира дочекатися свого угорського союзника з огляду на невпевненість у власних силах.

У цілому, сам статус Віллерма (Magnificus vir, Dominus Villermus Drugeth, Palatinus et Iudicus Cumanogum), управління впродовж указанного часу прикордонним із Галицькою землею Спішським комітатом засвідчують про велику довіру з боку короля до вказаного сановника, обіймання посад, які давали йому можливість контролю значних людських і матеріальних сил (підкреслення наше. – М.В., А.С.), необхідних до залучення у відповідальний військовий момент та ін.

Палатин у соціальній і феодалній ієрархії Угорського королівства займав після короля наступний щабель, будучи другою за авторитетом і значущістю особою в монархії, причому зміна династії на початку XIV ст. жодним чином не погіршила його становища. За відсутності самого очільника династії він управляв військовими й судовими справами в країні, іноді очолюючи кампанії за межі країни або обороняючи її

кордони від зовнішніх вторгнень. Зокрема, у XIII ст. відомі приклади участі палатинів у походах на східнослов'янські землі. Так, улітку-восени 1210 р. за наказом короля Ендре II до Галичини зі значним військом (**“в силі т#жці”**) вирушив палатин Пот, метою якого було усунення від влади в столиці князів Ігоревичів і встановлення на престолі малолітнього Данила Романовича. Завдання було виконане [1, стб.724–727].

У березні 1241 р. Porta Russiae (Верецький перевал) оборонявся добірними загонами палатина Діонісія, які все ж не зуміли стримати натиску військ монголів і покинули власні позиції, відступивши вглиб Угорщини [20, s.561].

Натомість комітат/земля Спіша була однією з базових для підготовки й проведення військових кампаній на схід у попередні десятиліття, тут виникла широка мережа фортець, лікарень, активно функціонувала прикордонна охоронна й сторожова служба (як фактично більше ніде на східному чи північно-східному кордоні королівства), активно діяли рицарські ордени, сюди ж із західноєвропейських країн переселялися госпіти (hospites) – найбільш вигідні в господарському відношенні категорії суспільства, головним чином – саксонці та фламандці [29, s.330–541].

Звідси зрозуміло, чому мобілізація війська для кампанії в Галичину відбувалася, головним чином, за рахунок рицарів та обслуги, дислокованої в Спішу, адже це була найбільш готова для подібних заходів територія з відповідно навченими й досвідченими воїнами. Перелік прізвищ учасників походу 1340 р. (Розгоньї, Текелі та ін.) засвідчує їхнє родове походження саме із цих земель.

На основі аналізу угорських актів, М.Грушевським було встановлено, що завершення походу Віллерма до володінь Романовичів не могло відбутися раніше 14 травня 1340 р. [23, с.21, 435–436], відповідно обмежившись періодом не менше трьох тижнів. Проте, коли дійсно угорці повернулися додому, установити важко. Точно відомо, що станом на листопад 1340 р. палатин уже знаходився в Угорщині [11, s.328]. З огляду на те, що тривалість кампанії Казимира була всього близько двох тижнів [15, s.37], ми не виключаємо того, що Віллермо перебував у Галичині набагато довше.

Таким чином, зрозуміло, що основні бойові дії (якщо такі відбувалися, бо про них не маємо жодних повідомлень) могли провадитися хіба в межах історичної Галицької землі, оскільки передислокація військ на Волинь за таких умов вимагала значно більше часу, що принагідно продемонстрували угорські кампанії 1232 та 1234 рр., які проводились Ендре II (Andreas, 1205–1235 pp.) і його сином – галицьким князем/герцогом Ендре (Andreas, 1210–1234 pp.) [1, стб.764–770]. З іншого боку, сам склад угорського контингенту (роди військ, обслуга й т. д.) нам також залишається невідомим і про нього ми можемо хіба здогадуватися на основі порівняльного аналізу військових подій, у яких брали участь королівські війська незадовго до кампанії на схід.

Отже, на основі вивчення низки багатосторонніх дипломатичних переговорів, які відбулися в Угорщині незадовго до отруєння останнього представника династії Романовичів, з'ясування імовірного складу військ під командуванням палатина Віллерма нам зрозумілі мета й окремі аспекти організації походу. Загадковими залишаються перипетії його протікання й безпосередні наслідки для угорської сторони.

Відразу слід зазначити, що відповідь на ці запитання окреслити хоча б частково надзвичайно важко. Адже через відсутність достовірної джерельної бази нам доведеться реконструювати події того часу на основі опосередкованої інформації документів другого плану та власних припущень.

Також, на нашу думку, не зовсім відповідає логічній послідовності хронологія розвитку військових подій весни – літа 1340 р., запропонована Я.Длугошем. Адже здобуття Казимиром III навесні 1340 р. Львова, а влітку того ж року таких прикордонних осередків, як Сянок і Перемишль, виглядає доволі алогічно. Тому гіпотетично припускаємо, що протягом квітня-травня 1340 р. польські війська здобули Сянок, Перемишль і Львів, натомість у цей самий час угорський палатин Віллермо зайняв Тустань, Галич і,

можливо, Теревовлю. Якщо ж відбувся й літній похід Казимира III, у чому свого часу досить мотивовано сумнівалися І.Філевич [27, с.65–66] і М.Грушевський [23, с.437–438], то, очевидно, був спрямований на Волинь. Узагалі, критика І.Філевичем свідчень Я.Длугоша, обґрунтована в тому числі на основі аналізу праць Д.Зубрицького [24, с.35; 25, с.139], є й досі, на наш погляд, переконливою.

При цьому взагалі важко встановити як факт гіпотетичних штурмів (або ж мирної передачі міст), так і характер ставлення місцевого населення до угорців, адже з “Анонімного опису Східної Європи” (“Anonymi Descriptio Europae Orientalis”), поява якої датована першою третьою XIV ст., відомо, що значна прикордонна частина історичної Галицької землі принаймні на початку століття перебувала в складі Угорського королівства. Про такий стан справ, зокрема, свідчить факт сплавлення видобутої в горах солі водами р. Прут (purut) “...per totum regnum (Hungariae. – *M.B., A.C.*) et ad alia regna...” [5, s.47–48]. Оскільки згадана водна артерія розташована на східному схилі Карпатського хребта, цілком вірогідно, що соляні поклади й деякі шляхи їхнього транспортування перебували в руках угорців, проте невідомо, з якого часу.

До цього часу місцева гуцульська говірка містить величезну кількість угорських слів і словосполучень, які, звичайно, могли потрапити в лексику місцевих горян і пізніше – у XVI–XX ст., коли Карпати були природним кордоном між князівством Трансільванія й Угорщиною, з одного боку, і польськими землями – з іншого. Однак, ми не виключаємо таких запозичень і в більш ранній період, особливо в XIV ст., коли династія Анжу впродовж тривалого часу контролювала велику частину Галичини аж до 1380-х років. Зокрема, назва г. Говерла (*Hóvár*) з угорської перекладається як “снігова фортеця” (*hó* – сніг, *vár* – фортеця), будучи, на наш погляд, саме угорською за походженням.

Доволі швидкі успіхи Казимира III у справі приєднання руських територій наштовхнулися на серйозну протидію місцевого нобілітету на чолі з Дмитром Детьком і Данилом з Острова. За повідомленнями тогочасних хронік польського походження, уже під кінець 1340 р. відбувся похід татарських військ на Польщу, спровокований і фактично замовлений представниками руського боярства [13, s.622; 16, s.14; 18, s.199–200]. Такий розвиток подій призвів до тимчасової втрати приєднаних руських територій польським монархом, що яскраво відображено в титулатурі Казимира III протягом 1340–1349 рр. [3, s.1–12]. Однак, наскільки ослабились (і чи взагалі цей факт мав місце) угорські впливи в прикордонних землях, установити нереально за браком джерел.

Таким чином, угорські зовнішньополітичні інтереси щодо Галицької землі, не зважаючи на зміну династії в самому королівстві, продовжували існувати, активно втілюючись у життя при першій же нагоді. Події 1339–1340 рр. стали одним із подібних приводів чергового відновлення військових кампаній, які, як ми переконані, мали на меті укріпити (та, можливо, захистити від імовірних посягань П’ястів) уже існуючі впливи в прикордонних землях, а також допомогти Казимирові III у справі встановлення протекторату над спадщиною Романовичів. Остання причина розглядалася в контексті цілком вірогідного успадкування представником Анжуйської династії польського престолу (майбутній угорсько-польський король Лайош I, 1342–1382 рр., від 1370 р. *Hungariae, Poloniae Rex*) після смерті діючого монарха, який, згідно з домовленостями 30-х рр. XIV ст., залишив відповідні розпорядження в ході дипломатичних угод, укладених з Карлом Робертом.

Відтак для найближчого оточення короля, та і його самого було вкрай важливим добитися позитивного результату в спільних бойових діях на території Галичини й Волині. Тому монарх, виконуючи умови союзницьких договорів з Болеславом-Юрієм Тройденовичем і королем Казимиром від червня 1338 р., спершу розпорядився відправити на схід контингент з метою захисту володінь руського князя від нападів татар, а згодом, після отруєння останнього – численні загоны задля чергових антита-

тарських превентивних дій і закріплення тут власних впливів. Указані війська були мобілізовані з огляду на брак часу в передвеликодній період здебільшого із числа добре підготовленої військово-служилої знаті й рицарства Спішського комітату під командуванням палатина Віллерма Другета.

Кампанія протікала впродовж 19/20 квітня – не раніше 7 травня 1340 р., будучи, як ми вважаємо, не надто тривалою за часом. Перипетії походу, імовірні обставини взяття міст або ж їх мирної здачі військам союзників залишаються невідомими, і лише з огляду на географію дій Казимира III у північній частині Галицької землі, ми в силі припустити розгортання маневрів Віллермових сил у центральних землях і на південно-східній околиці Галичини.

Загалом короткочасна тактична місія, яка була поставлена Карлом Робертом перед початком кампанії, виявилася виконаною, оскільки майбутні польсько-угорські домовленості, обіймання Лайошем I престолу П'ястів, спільні антилитовські походи 1350–1370-х рр. засвідчили серйозне домінування угорських впливів (посередництвом урядування насамперед польських сановників) не лише в Галицькій, але й у Волинській землі.

Перспективність указаної теми полягає не лише в спробі віднайти в досі не опублікованих середньовічних документах Угорського королівства можливі відповіді на нез'ясовані нами питання, але й у можливості нового погляду на події середини XIV ст. крізь призму сучасних методик дослідження джерел, залучення міждисциплінарних підходів та ін.

1. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – Т. 2. – Изд. 2. – 938 с.
2. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть : дослідження, тексти / О. Купчинський. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 2004. – 1283 с.
3. Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej y Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie / W skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego wydziału krajowego. – we Lwowie: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z drukarni narodowej W. Manieckiego, 1870. – Т. 2. – V. 5. – 287 s.
4. Annales ecclesiastici ab anno quo desinit Ceas. Card. Baronius / Ab O. Raynaldo. – Coloniae Agrippinae: Apud Ioannem Wilhelmvm Friessem juniorem, 1690. – Т. 15 (M.C.XCVIII usque ad annum M.D.XXXIV). – 479 s.
5. Anonymi Descriptio Europae Orientalis / Ed. O. Górka. – Cracoviae : Sumptibus Academiae Litterarum, 1916. – 70 s.
6. Chronica Johannis Vitodurani / F. Baethgen // Monumenta Germaniae historia. – Berolini : APVD Weidmannos, 1924. – Т. 3 (series nova). – 332 s.
7. Chronicon Dubnicense // Historiae Hungaricae fontes domestici / Recensuit et praefatus est M. Florianus. – Quinque-Ecclesiis, 1884. – V. 3 (ad a. 1473. jun.5). – S. 1–207.
8. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis (Anjoukori Okmánytár) / Szer. I. Nagy. – Budapest : A.M. Tud. Akadémia Könyvtár-Hivatala, 1884. – Köt. 4 : 1340–1346. – 679 s.
9. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1832. – Т. 8. – V. 4. – 671 s.
10. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1837. – Т. 8. – V. 6. – 210 s.
11. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1842. – Т. 8. – V. 7. – 404 s.
12. Codex diplomaticus domus senioris Comitum Zichy de Zich et Vasenkeő : in 12 t. / Opera E. Nagy, J. bapt. Nagy et D. Véghely. – Pestini : Editio societatis histor. Hung., 1871. – Т. 1. – 632 s.
13. Joannis de Czarnkow. Chronicon Polonorum // Monumenta Poloniae historica / Ed. A. Bielowski. – Lwów : Nakładem własnym, 1872. – Т. 2. – S. 619–756.
14. Długossii Joannes. Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae : in 10 libros / Komit. red. Z. Kozłowska-Budkowa i inni. – Warszawa : PWN, 1975. – Lib. 9. – 485 s.
15. Kodeks dyplomatyczny Małopolski / Wydał i przypisami objaśnił dr. F. Piekosiński. – Kraków : Nakładem Akademii umijetności Krakowskiej, 1886. – Т. 3 : 1333–1386. – 480 s.
16. Kronika Jana z Czarnkowa / Tłumaczenie J. Żerbiłło, opracowanie tekstu i przypisów M. D. Kowalski, przedmowa J. Wyrosowski. – Kraków : Universitas, 2001. – 154 s.

17. Kronika uhorských král'ov zvaná Dubnická / Edoval J. Sopko. Recenzoval R. Marsina. – Trnava ; Banská Bystrica : Vydavateľstvo rak Budmerice v spolupráci s nadáciou Osudy predkov Budmerice, 2004. – 240 s.
18. Rocznik Malopolski / A. Bielowski // Monumenta Poloniae historica / Ed. A. Małeki, W. Ketrzyński, X. Liske. – Warszawa : PWN, 1961. – Т. 3. – S. 135–202.
19. Rocznik Traski // Monumenta Poloniae historica / Ed. A. Bielowski. – Lwów : Nakładem własnym, 1872. – Т. 2. – S. 826–861.
20. Rogerii Carmen Miserabile // Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum / Ed. E. Szentpétery. – Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung Sumptibus, 1938. – V. 2. – S. 543–589.
21. Беняк Я. Вигасання галицько-волинської княжої династії / Я. Беняк // Галичина та Волинь в добу середньовіччя : до 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 79–85.
22. Войтович Л. Княжа доба на Русі : портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква, 2006. – 784 с.
23. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 4. – 535 с.
24. Зубрицкий Д. Анонимъ Гнезненский и Иоаннь Длугошь. Латинскія выписки изъ ихъ починеній, статей, относящихся къ исторіи Галичско-Владимирской Руси, за периодъ отъ 1337 по 1387 годъ, съ русскимъ переводомъ, и критическими изслѣдованіями и замѣчаніями / Д. Зубрицкий. – Львовъ : Напечатано въ Типографіи Ставропигіанской, 1855. – 122 с.
25. Зубрицкий Д. Історія древняго Галичско-Русскаго княжества / Д. Зубрицкий. – Львовъ : Типомъ и иждивеніемъ Института Ставропигіанского, 1855. – Ч. 3. – 314 с.
26. Мазур О. “Лотка князь руський, прибув до Вишеграда” : гіпотетична ідентифікація особи / О.Мазур // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2005. – Вип. 7. – С. 72–79.
27. Филевичъ И. П. Борьба Польши и Литвы-Руси за галичско-владимірское наслѣдіе / И. П. Филевич. – С. Пб. : Типографія В.С. Балашева, 1890. – 233 с.
28. Dąbrowski J. Ostatni lata Ludwika Wielkiego 1370–1382 / J. Dąbrowski. – Kraków : Nakładem Funduszu Bucewicza, 1918. – 422 s.
29. Historia Scopusii / Vedecká redakcia M. Homza a St. Sroka. – Bratislava ; Kraków : ETC..., 2009. – V. 1. – 663 s.
30. Lewicki A. Jeszcze w kwestji zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza / A. Lewicki // Kwartalnik historyczny, organ Towarzystwa historycznego założony przez X. Liskego / pod. red. A. Semkowicza. – Lwów : Druk i Nakładem Zakładu nar. im. Ossolińskich, 1895. – R. IX. – Z. III. – S. 480–485.
31. Paszkiewicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego / H. Paszkiewicz. – Warszawa : Wydawnictwo Kasy imienia Mianowskiego, Instytut popierania nauki, 1925. – 285 s.
32. Pór A. Magyar-rutének érintkezések a XIV-ik században / A. Pór // Századok / Titkar Gy. Nagy. – Budapest : Kiadja a magyar történelmi Társulat, 1904. – Évf. XXXVIII (38). – Old. 935–949.
33. Annales Regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV / Opera et studio G. Pray, S. J. Sacerdotis. – Vindobonae : Typis Joannis Thomae de Tratther, MDCCLXIV (1764). – P. 2 (Completens res gestas a Carolo I. Roberto ad Wladislavm I.). – 360 s.
34. Wyrozumski J. Kazimierz Wielki / J. Wyrozumski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo, 2004. – 290 s.
35. Wyrozumski J. Polska – Węgry i sprawa Rusi Halicko-Włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego / J. Wyrozumski // Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów / pod red. K. Zielińskiej-Melkowskiej. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997. – S. 111–119.

The article is about the Hungarian campaign in Galicia in the 1340 on a background of the more known in a historiography expedition of the Poland King Casimir III. The authors are sure, that the royal contingents are headed of the palatine Villermus Drugeth were numeral, and their participating in a campaign was determined a few previous Hungarian-Polish-Rus' agreements during 1335–1339, being also a preventive anti-Tatar measure. The king Charles Robert wanted to fix the influences in Galicia, in the process of credible future control of the Anjou-dynasty of the Polish throne.

Key words: military campaign, palatine Villermus, Charles Robert, Casimir III, Hungary, Poland, Romanoviches, Galicia.

КРИЗА ТІМАРНОЇ СИСТЕМИ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ XVI–XVII ст.: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

У статті аналізуються причини та передумови, які призвели до занепаду військово-ленної системи в Османській державі. Тімарна система давала можливість утримувати численну армію при скромних фінансових видатках і нерозвиненій фіскальній організації. Ця система – османський суспільний інститут, уведений на початку зростання могутності Османської держави, що відіграв надзвичайно важливу роль в історії існування цього державного утворення, сприяв його розквіту, а криза тімарної системи спричинила занепад могутності Оттоманської Порти.

Ключові слова: тімар, зеамет, сіпагі, військово-ленна система, Османська імперія.

Тімарна система в Османській державі складалася поступово протягом кількох століть і законодавчо була закріплена в XV ст. Тімари були неспадковими земельними пожалуваннями, наданими на умовах виконання служби, переважно військової, і передбачали збирання їх тримачами (тімариютами) на свою користь певної частини державних податків. За своєю суттю тімарна система давала можливість утримувати численну армію при скромних фінансових ресурсах і нерозвиненій фіскальній системі, забезпечувала ефективність збору податків з усього податного населення. Після періоду завоювань у XVI ст. тімари поступово втрачають своє значення з військової точки зору. Ознаками їх занепаду було порушення законів, жалування тімарів за підкуп особам, які не мали жодного відношення до військової служби. Ця негативна практика розпочалася вже за Сулеймана Кануні (1520–1566). Високодохідні тімари жалувались за хабарі тому, хто давав більше грошей, у результаті чого послаблювалася військова міць держави й підривались основи економіки. Відповідно тімарна система починає занепадати.

Ця тема й раніше привертала увагу дослідників. Окремих її аспектів торкалися французькі й англійські історики кінця XVIII–XIX ст. Е.Хабесчі, С.Джейкоб, С.Проктер, Е.Уфам, Дж.С.Філпотс. Так, француз Е.Хабесчі, який довгий час жив у Стамбулі, детально зупиняється на аналізі османського війська й зокрема кавалерії, якій присвятив цілий розділ. Автор поділяє кавалерію на сіпагів, тімаріютів і заїмів [18], хоча відомо, що термін тімаріюти можна вжити як до сіпагі, так і до заїмів. Однак потрібно врахувати час написання праці, крім того, автор досить детально аналізує сіпагі, указуючи, що воюють вони за земельне пожалування.

У 1924 р. вийшла праця видатного українського османіста Агатангела Кримського “Історія Туреччини” (перевидана в 1996 р.), що заклала початок розвитку українського сходознавства й османістики зокрема. Проте А.Кримський вважав османський тімар спадковим земельним наділом, хоча в класичний період тімар не успадковувався.

Цікавий фактаж містять праці радянських сходознавців і тюркологів, таких, як: М.Гасратян, Ю.Орешкова, Р.Градева, Д.Єремєєв, М.Мейер, А.Міллер, Ш.Мустафаєв, В.Мутафчієва, А.Новічев, Х.Ібрагімбейлі, Н.Рашба, І.Греков, Є.Радушев, А.Твертінова, Ф.Хитцель, А.Шамсугдинов і В.Шеремет. Радянська історіографія опиралася на марксистсько-ленінську доктрину, використовуючи формаційний підхід. Тімарна система розглядалася радянськими істориками як один з різновидів феодалізму на противагу європейським дослідникам, які заперечують наявність феодалізму в Османській державі, опираючись на цивілізаційний підхід, або ж указують на суттєві відмінності турецької та європейської феодальних систем.

Надзвичайно важливою для вивчення зазначеної проблематики є турецька історіографія. Потрібно відзначити, що й у самій Туреччині відносно недавно почали займатися османською історією, оскільки внаслідок кемалістської революції склалося негативне, зневажливе ставлення до всього османського, яке, як вважалося, привело країну до занепаду та відсталості. Проте із часом ситуація змінилася й нині османська історія

набула популярності й серед турецьких дослідників (Г.Іналджик, Е.Іхсаноглу, Ф.Емеджен, К.Бейділлі, М.Іпшірлі, І.Ортайли, А.Озджан, М.Айдин, Б.Йедийилдиз, М.Кютюкоглу та ін.).

Серед досліджень турецьких учених вирізняється праця найавторитетнішого сучасного історика Османської держави професора Чикагського й Анкарського університетів Галіля Іналджика “Османська імперія: Класична доба (1300–1600)”, яка вперше була видана ще 1973 р. англійською мовою, а 1998 р. побачив світ український переклад. Детально професор Іналджик розглядає причини й хід становлення, формування та функціонування тімарної системи в класичний період імперії. В Османській державі реая юридично були вільними, мали чітко регламентовані права й обов’язки, у разі утисків з боку тімаріотів могли звернутися до суду. Крім того, не тільки реая мали обов’язки перед сіпагі, але й ті, у свою чергу, мали відповідні зобов’язання перед реая. Існували також напружені відносини всередині тімаріотського стану між старими й новими сіпагі, була й чітка майнова диференціація. На відміну від європейського феодалізму відносини між султаном і воєнними ленниками були однобічними, усі були рабами султана, перед якими він не мав жодних зобов’язань. Г.Іналджик висвітлює позицію як західної, так і європейської історичної думки. Безумовно, книга залишається однією з найавторитетніших праць для вивчення тімарної системи.

Водночас доробок сучасної вітчизняної історіографії щодо військово-ленної системи Османської імперії залишається порівняно незначним. Частково це пояснюється відносно недавнім здобуттям Україною незалежності та перебуванням нашого сходузнавства на початковій стадії розвитку. Метою цієї статті стало з’ясування причин і наслідків кризи тімарної системи в Османській імперії XVI–XVII ст.

Найважливішими джерелами для дослідження тімарної системи є султанські канун-наме (зводи законів), а також закони та законодавчі акти військово-адміністративних одиниць імперії (вілайетів і санджаків), які детально розкривають юридичні норми й обов’язки суб’єктів зазначеної системи. Зокрема, це книги законів султанів Мехмеда II Фатіха (1444–1446, 1451–1481), Селіма I Явуза (1512–1520) та Сулеймана I Кануні (1520–1566). Мехмед II заклав початок османського законодавства, за його зразком були написані пізніші зводи султанських законів. У цих канун-наме чітко розписані процедури надання й одержання землі, вимоги та кількісні характеристики щодо збору податків, багато уваги приділено взаємовідносинам між сіпагі (тімаріотами) та реая, державцями тімарів і санджакбеями чи бейлербеями. На місцях, у провінціях, султанські канун-наме доповнювалися нормативними актами провінційної адміністрації, які також використані авторами (у російському перекладі): “Закон о сипахи вилайета Рум”, “Законоположение Ливы Худавенгияр”, “Законоположение Ливы Охри (Охрида)”, “Законоположение вилайета Караман” та інші.

Важливе значення для розуміння причин кризи тімарної системи, як і загалом занепаду Османської імперії, мають турецькі політико-економічні трактати XVI–XVII ст., які також є важливими джерелами для вивчення державної та військової структури імперії.

Ознаки розпаду військово-ленної системи були помітні вже в першій половині XVI ст. Найбільш небезпечним для Оттоманської Порти проявом цього процесу було подрібнення тімарів, а також утрати ними свого військово-ленного характеру. Залежно від величини тімару визначалась і кількість воїнів, які мали йти в похід. Отже, з подрібненням тімарів військово-ленне ополчення стає дедалі меншим і втрачає свій статус провідної сили османського війська [1, с.124]. Тому й автори згаданих вище політичних трактатів того часу радять султанам відродити міць тімарів, а з ними й міць імперії: “...але якщо б володарю угодним було, то вони не тільки б досягнули попереднього свого становища, але милістю Божою їхня кількість могла б зрости до 40–50 тисяч, навіть більше” [14].

Кризую тімарної системи порушувався фундамент турецької військової могутності. Приблизні уявлення про дроблення тімарів можуть дати відомості про кількість тімарів і зеаметів, наведені в трактаті Аїні Алі, що датується 1607 роком. У 186 санджаках, розташованих у 20 бейлербействах (інформація про всі тімари відсутня), нараховують 41171 тімар і зеамет (килидж). Для порівняння з другою половиною XV ст. кількість килиджів зросла більше ніж учетверо. В європейських володіннях Туреччини було 16779 тімарів і зеаметів, тоді як у кінці XV ст. – 4500 [2, с.115].

Збільшення кількості тімарів і зеаметів частково пояснюється завоюванням нових територій. На територіях, завойованих у XVI ст., було створено близько 20 тис. килиджів (у Будинському пашалику – 2722, на Кіпрі – 1667, в арабських і курдських землях – 9657). Усього ж протягом століття додалося приблизно 31,2 тис. килиджів. Тобто кількість килиджів на старій території зросла більш ніж на 10 тисяч. Оскільки площа цих територій залишилася незмінною, то значний ріст кількості тімарів і зеаметів можна пояснити обробкою цілинних земель або ж дробленням килиджів. Проте перша можливість була надзвичайно обмежена, оскільки через втечі селян не вистачало робочих рук для обробки навіть уже давно освоєних земель [7, с.36].

До другої половини XVI ст. процес зменшення тімарів унаслідок їх поділу зайшов надто далеко й став предметом великої стурбованості султанського уряду. У час правління наступника Сулеймана Кануні, його сина від Роксолани султана Селіма II (1566–1574) був направлений наказ бейлербеям Румелії й Анатолії, у якому наведені три основні причини розпаду військово-ленної системи. Перша з них – самовільне збільшення бейлербеями розмірів ленів сіпагі, які нічим не відзначилися під час воєнних дій. Головну увагу в указі зосереджено на другій причині – дробленні ленів. У ньому говориться: “Ти дозволяєш відривати від повних ленів частини з доходом у 1000 і більше акче; ти видаєш берат тільки на частину лена, який приносить 5–6 тисяч акче доходу, а решту відбираєш у тих, хто заслужив цей лен, так що чи є можливим знайти повний лен з доходом 10–15 тисяч акче. Тому ленники стали визискувати реая і збільшувати їхню трудність у виживанні. Ленна система виявилась у повному безладі...” [17].

Як третя причина відзначено вседозволеність бейлербеїв, які присвоїли собі прерогативу султана й видавали берати (грамоти) на право володіння великими ленами.

Документ категорично наказував бейлербеям не допускати дроблення ленів, особливо при переході лена в спадок, не ділити його на частини, а передавати в спільне володіння всіх, хто претендував на спадок. Далі указ вимагав, щоб берати на лени були відібрані в тих, хто не належав до сіпагійського стану й не міг надати доказів своєї приналежності до нього. Виморочні тімари було запропоновано передати в казну.

Видаючи указ, Селім II намагався зупинити розпад військово-ленної системи, призупинити подрібнення, зменшення тімарів, звільнитися від сваволі бейлербеїв. Оскільки розпад тімарної системи призводив до зменшення кінного війська й узагалі всього феодалного ополчення, султанам доводилося збільшувати чисельність військ капикулу, проте ці кроки коштували їм надто дорого й передбачали видатки, непосильні для казни [16].

Проте ні укази Селіма II, ні аналогічні пізніші укази не досягли своєї мети, про що свідчать вищенаведені дані щодо становища військово-ленної системи наприкінці XVI ст. Потрібно додати ще кілька спостережень щодо невідповідностей у тімарній системі, які містяться в трактаті Аїні Алі, а саме: сіпагі перестали збиратися під знаменами своїх санджакбеїв; для участі в поході, пише Аїні Алі, приходять один сіпагі на 10 тімарів, а до збору врожаю з’являються 10 претендентів на один тімар; берати на володіння одним тімаром були одночасно в кількох людей; більшість тімарів – об’єкти різноманітних суперечок, навіть військових зіткнень [1, с.116].

Процес розпаду військово-ленної системи, який почав проявлятися ще із середини XVI ст., протікав повільними темпами (його можна назвати процесом загнивання),

проте безупинно й безперервно. Султани були безсилами зупинити цей процес, оскільки тімарна система розпадалася в результаті закладених у ній самій протиріч. Головне з них полягало в тому, що ця система була створена в процесі завоювань і для завоювань. Проте вона могла “нормально” функціонувати тільки тоді, коли забезпечувалася можливість певного розвитку продуктивних сил у сільському господарстві й такий рівень життя селян, який би дозволяв їм поступово розширювати своє господарство. Цією умовою визначалися також розміри й стійкість феодалної ренти, від якої головним чином, а не від військової здобичі, як це бачиться деяким історикам Туреччини, залежало існування самих турецьких феодалів. Однак нескінченні війни, у яких останні бачили сенс свого існування, усією своєю важкістю звалилися на селян, розорили їх й викликали занепад сільського господарства. Тобто турецькі феодали самі розбивали опору своєї системи. Іншою суперечністю, яка спричинювала занепад військово-ленної системи, був ріст великого землеволодіння за рахунок дрібного й середнього, що мало схожі риси в інших країнах [3, с.127; 13].

Збіднілі тімариюти й навіть частина заїмів виявилися не в змозі виконувати свої обов'язки. До того ж, не маючи більше надії через численні програшні кампанії на військові успіхи й військову здобич, вони поступово втрачали бажання воювати. У зв'язку із цим тімариюти починають ухилятися від участі в походах, а їхні лени втрачають військовий характер. Вони набувають нових ознак, перетворюючись за своїм змістом на звичайні феодалні володіння, фактично не пов'язаних з військовою службою на користь султана; рента, яку вони збирали в селян, втрачала свій характер ренти-податку й перетворювалася на звичайну феодалну ренту. Таким чином, розпад військово-ленної системи означав тільки зміну форми турецького феодалізму, але не його зникнення [8, с.117].

Занепад тімарної системи був небезпечним для центральної влади не тільки тим, що внаслідок цього відбулося скорочення чисельності сіпагійського кінного війська, але й своїми соціальними наслідками. Невдоволені тімариюти, які постраждали від сваволі великих феодалів, чиновників і від дій центральної влади, часто очолювали розбійні ватаги чи вливались у різноманітні заворушення й повстання [6, с.185].

Процесу розпаду військово-ленної системи сприяла також та обставина, що, починаючи із середини XVI ст., Османська імперія вже не здійснила значних територіальних завоювань, за винятком Кіпру. Зникла перспектива, яка на деякий час могла б призупинити боротьбу за перерозподіл земельного фонду між сіпагійським прошарком і чиновницькою верхівкою, а саме – надання і одним і другим нових ленів на новозавойованих територіях.

Тімарна система була оптимальною для Османської держави на початку її функціонування, коли землі було багато, а низькі податки із селян компенсувалися регулярною військовою здобиччю. Золотим часом існування імперії вважається правління Сулеймана I Кануні. І саме тоді були видані основні закони, які визначили обличчя держави і, зокрема, тімарної системи [5, с.171]. Проте перші ознаки її кризи стали помітними також уже за його правління.

Нерентабельність дрібного тімару в середині XVI ст. поглибила “революція цін”, яка дійшла й до Порти. Ціни, як і податки із селян, стали швидко зростати, що знову ж таки, з одного боку, сприяло ще більшому розоренню реая, а з іншого, – погіршенню становища дрібних тімариютів, сума щорічного доходу яких була жорстко фіксована. Усе це викликало серію народних повстань, у яких брали участь не лише декласовані елементи та селянські низи, але й тімариюти. Результатом було як скорочення доходів держави, так і падіння військової могутності імперії. Потрібно було щось змінювати, проводити перетворення, реформи [12, с.49].

Тімарна система була основою соціальної структури османського суспільства, наріжним каменем османської державності. Занепад тімарної системи викликав у

XVII ст. пробудження суспільної думки й написання низки соціально-політичних трактатів, авторами яких були державні діячі, історики-хроністи з новим мисленням, які дали у своїх творах чітку характеристику причин занепаду тімарної системи й закликали султанів – своїх сучасників відновити її життєздатність в інтересах казни та військової могутності держави [10, с.40].

Найбільш повно й точно становище тімарної системи й причини її занепаду охарактеризував Кочибей Гомюрджинський – автор двох трактатів, написаних у першій половині XVII ст. У першому з них, що одержав назву в історичній літературі “**Рісале Кочибея**”, автор указує на те, що причина “виникнення і поширення по обличчі землі (султана) повстань і заворушень, різного зла і смуги” полягає в тому, “що у держателів великих і малих земель, які складали справжню рать, котра боролась за віру й державу, тепер забрано держання”, їхні землі потрапили в руки сановників, їхніх слуг і прибічників, “великі й малі держання стали жертвою вельмож...” [14].

Кочибей, як й інші автори того часу, гірко скаржився на те, що землями тімаріотів заволоділи наближені султана, великого візира та інших сановників, які почали втручатися у всі справи держави, “власність ратників мусульманських, кілька століть тому подаровані їм орні землі й села, різними шляхами загарбали собі – одні в башмаклики, інші в арпалики, ще інші в повну свою власність”. “Кожен із них, – писав Кочубей, – після того, як задовольнявся сам, доставляв кілька великих і малих помість своїм прибічникам, і таким чином залишили ратних людей без їхньої власності” [15].

Дійсно, утрата більшістю тімарних володінь характеру умовного держання (тобто пожалування за військову службу) була найбільш небезпечним для Османської держави явищем, яке загрожувало розпадом військово-ленної системи. Середньовічний турецький автор, цитований вище, безперечно це розумів. Проте справжні причини такої ситуації виявити не міг, пояснюючи все “... посиленням негідників і злодіїв”, які були наблизеними самого султана, великого візира та інших вельмож [10, с.45].

Ситуація ускладнювалася також тим, що за рахунок зменшення військових успіхів турків і, відповідно, скорочення частки військової здобичі сіпагі, останні все частіше під різними причинами уникали участі в султанських походах. Вони почали проявляти зацікавленість до збільшення своїх доходів з допомогою не тільки збору податків, але й господарського використання землі та податного населення. До цього змушував їх і поступовий розвиток товарно-грошових відносин в імперії, що, у свою чергу, сприяло поступовому перетворенню державно-феодального землеволодіння в приватно-феодальне, зовсім не пов’язане з несенням військової служби. Тімарну систему ослаблювало також те, що з другої половини XVI ст. піхота почала використовувати вогнепальну зброю, що значно зменшило військове значення сіпагійської кавалерії [1, с.117; 4, с.305].

Криза тімарної системи призвела до боротьби між ленниками й бюрократією за перерозподіл земельного фонду, який і надалі юридично належав державі. Цей складний процес виявляв себе по-різному. З одного боку, відбувалася поляризація доходів. Середній прошарок сіпагі скоротився, збільшивши армію дрібних державців і збагативши власників зеаметів. З іншого боку, усе частіше порушується заборона зосередження в одних руках відразу кількох тімарів. Саме на цій основі почали виникати чіфтліки – великі помістя, власники яких не тільки фактично, але й часто формально були вільними від військових зобов’язань перед султаном [2, с.189].

Приватновласницькі тенденції чималою мірою зростали під впливом росту попиту на продукцію сільського господарства держави османів у країнах Західної Європи. Чіфтліки, які стали, по суті, приватними володіннями, розвивалися саме як центри виробництва товарної продукції.

Влада намагалася зупинити процес розпаду тімарної системи, але робила це вкрай непослідовно. У кінці XVI ст. Порта часто проводила перепис тімарів, перевіряючи якість виконання тімаріотами їх фіскальних і військових функцій і проводячи масові

конфіскації тімарів у разі порушень установленого порядку. Оскільки ефект цих перевірок був незначним чи короточасним, бо нові власники тімарів швидко переймали вигідні їм прийоми й методи визискування землі й селян, Порта намагалася організувати систему постійного контролю, за якою тімаріоти трималися би в рамках своїх повноважень, проте ніякими заходами адміністративного порядку процес занепаду тімарної системи неможливо було зупинити [16].

Військово-ленна система, за якої всі види земельних володінь османського феодального стану розглядалися як султанські жалування, у той чи інший спосіб контролювані султанськими властями, за своєю суттю означала існування кількох феодальних укладів, які сформувалися внаслідок різних шляхів і темпів феодалізації, характерних для різних груп османського суспільства. До того ж навіть успішні війни супроводжувалися величезними руйнуваннями продуктивних сил, а матеріальні цінності, вилучені в завойованих країнах, нераціонально витрачалися. Більше того, легке й швидке територіальне просування Порти за відсутності стійких внутрідержавних економічних зв'язків не тільки не сприяло, а, навпаки, перешкоджало інтенсифікації феодального господарства [11, с.144]. Сам спосіб виробництва, по суті, не змінювався, але змінювалося ставлення нових феодальних власників і до селян, і до землеробства, і щодо своїх обов'язків перед державою.

Безпосереднім політичним наслідком цього було різке скорочення чисельності військових ленників і, зрозуміло, феодального війська. Нові великі феодальні власники ухилялися від служби у війську. Багато з них стали створювати своє власне феодальне військо і, як наслідок, виходити з-під контролю центральної влади.

Отже, криза й занепад тімарної системи, а разом із нею й Османської держави загалом, були зумовлені комплексом причин, серед яких найважливішими були, насамперед, суперечності, закладені в самій системі, а також негативні соціальні наслідки постійної зовнішньої експансії й “революції цін”, корупція та зловживання османської бюрократії й місцевих властей тощо. Зменшення масштабів захоплення нових земель і розширення османських володінь, з одного боку, та, з іншого, – криза тімарної системи виявилися тісно взаємопов'язаними чинниками, що суттєво вплинули на загальну кризу Османської імперії другої половини XVI–XVII ст. Надалі вивчення причин і перебігу кризи тімарної системи могло би бути поглиблене шляхом розширення джерельної бази дослідження за рахунок османських джерел того періоду.

1. Гасратян М. А. Краткая история Турции : монография / Манвел Арсенович Гасратян. – М. : Наука, 1983. – 290 с.
2. Гасратян М. А. Очерки истории Турции: монография / Манвел Арсенович Гасратян, Светлана Филипповна Орешкова, Юрий Ашотович Петросян. – М. : Наука, 1983. – 256 с.
3. Іналджик Г. Османська імперія : класична доба (1300–1600) : монографія / Галіль Іналджик – К. : Критика, 1998. – 287 с.
4. История Османского государства, общества и цивилизации : в 2 т. / [под ред. Э. Ихсаноглу] ; Исслед. Центр исламской истории, искусства и культуры (IRCICA) ; пер. с тур. В. Б. Феоновой ; [под ред. М. С. Мейера]. – М. : Восточная литература. – Т. 1. – 602 с.
5. Кримський А. Ю. Історія Туреччини : монографія / Агатангел Юхимович Кримський. – К. ; Львів : Олір, 1996. – 288 с.
6. Миллер А. Ф. Турция : актуальные проблемы новой и новейшей истории : монография / Анатолий Филиппович Миллер – М. : Наука, 1983. – 219 с.
7. Мустафаев Ш. М. Некоторые вопросы аграрных отношений в доосманской восточной Анатолии / Ш. М. Мустафаев // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура : сб. ст. – М. : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. – С. 5–17.
8. Новичев А. Д. История Турции : монография / Арон Давыдович Новичев. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1963. – 314 с.
9. Твертинова А. С. Восстание Кара Языджи-Дели Хасана в Турции : монография / А. С. Твертинова. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1946. – 86 с.
10. Твертинова А. С. Социальные идеи в турецких дидактических политико-экономических трактатах XVI–XVII вв. : монография / А. С. Твертинова. – М. : Изд-во восточной литературы, 1960. – 50 с.

11. Хитцель Ф. Османская империя : монография / Фредерик Хитцель. – М. : Вече, 2006. – 384 с.
12. Шеремет В. И. Становление Османской империи. XIII–XVI вв. / В. И. Шеремет // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1. – С. 45–65.
13. Вооруженные силы Османской империи в XV–XVII вв. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.tochka.gerodot.ru.
14. Гомюрджинский Кочибей. Рисале [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.thitmar.narod.ru.
15. Османская империя в XV–XVII вв. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.vernad.ru.
16. Османская империя. Упадок [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.world-history.ru.
17. Новые документы о сипахийском землевладении в Османской империи в кон. XVI в.; пер. Б. Цветкова // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. – 1964. – Т. 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.thitmar.narod.ru.
18. Habesci E. The Present State of the Ottoman Empire / E. Habesci. – London, 1784. – 443 p. – Режим доступа : books.google.com.
19. History of the Ottoman Empire / [Jacob S., Procter C., Riddle Rev. J. E., M'Connechy J.]. – London ; Glasgow, 1854. – P. 477. – Режим доступа : books.google.com.
20. Upham E. Hisatory of the Ottoman Empire from the its establishment, till the year 1828 / E. Upham. – Edinburgh, 1829. – P. 297. – Режим доступа : books.google.com.
21. Phillpots J. S. The Causes of the successes of the ottoman turks / J. S. Phillpots. – Oxford, 1859. – P. 22.– Режим доступа : books.google.com.

In this article on the basis of Ottoman written origins and literature the authors present the review and analysis of the causes and conditions, which led to the decline of fief-holding timar system in the Ottoman State. Timar system gave the opportunity to keep the numerous army with poor financial resources and undeveloped fiscal system, gave opportunity taxation all producers and to collect all taxes. This system is osman institution, which was introduced in the beginning of growth might Ottoman State, played a very important, fundamental role in the history of existence of this state formation, promoted of prosperity. Crisis of timar system caused for decline of might of the state.

Key words: *timar, ziamet, sipahi, fief, Devlet-i Âliye-i Osmâniyye (Sublime Ottoman State).*

**УДК 323.1 (477.8)
ББК 66.5**

Іван Монолатій

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ МІСТО ЯК ЕПІЦЕНТР ПРОТИСТОЯННЯ “ІНШОСТЕЙ” (кінець XIX – початок XX ст.)*

У статті досліджується феномен західноукраїнського міста як об'єкта міжетнічної конкуренції в період політизації етнічностей. Обґрунтовується теза, що в реаліях патріархальної економічної структури регіону театром конкуренції “своїх” і “чужих” виступало західноукраїнське місто. Антологія антагонізму груп у досліджуваному хронотопі свідчить про політизацію невдоволення, розширення суб'єктів міжетнічної конкуренції від дво- до тристороннього формату, участь у ній як рівно-, так і різностатусних спільнот, поліпредметність їх протиріч.

Ключові слова: *місто, етнізація, епіцентр протистояння, міжетнічна конкуренція, етнофори, політичні актори, західноукраїнські землі.*

Міжгруповий інтеракціонізм на західноукраїнських землях періоду політизації етнічностей означений низкою політичних суперечностей і конфліктів. Останні в умовах реакції політичних акторів та етнічних лідерів на ту, що існує/уявну кривду або внаслідок їхнього небажання змін у статус-кво фокусували увагу на конкуренції ідеологій “своїх” і “чужих”.

* Стаття підготовлена в рамках співпраці з Інститутом політичних досліджень “Політична сфера” (м. Мінськ, Беларусь, Інститут палітычных даследаванняў “Палітычная сфера” (ІПС)). Автор висловлює подяку директорові ІПС, доктору політичних наук Андрію Казакевичу (Андрэй Казакевіч) за сприяння в реалізації дослідження етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр.

Сучасній вітчизняній історичній та етнополітологічній науці тривалий час зацікавлення проблемою західноукраїнського міста як об'єкта міжетнічної конкуренції притаманне не було. Вивчення означеної проблеми в контексті з'ясування конфліктної взаємодії на західноукраїнських землях у міжвоєнний період започатковане М.Гоном [5], розвинуте автором цієї статті на прикладі вивчення особливостей українсько-єврейської міжетнічної конкуренції в містах Галичини й Буковини імперського періоду [16]. Пропонована стаття продовжує вивчення проблеми особливостей міжетнічних взаємин у форматі дослідження діяльності суб'єктів західноукраїнської етнополітичної сфери в містах регіону кінця XIX – початку XX ст.

Оскільки сучасна концепція етноконфліктної взаємодії передбачає вивчення суперечностей і конфліктів “чужих” за сферами їх прояву в різних сферах суспільного життя, то осягнення етнополітичного дискурсу міжетнічної взаємодії на прикладі конкуренції за західноукраїнське місто дозволить виокремити суперечності й конфлікти як домінуючі тенденції міжетнічного інтеракціонізму в досліджуваному регіоні.

В архітектоніці етносоціальних суперечностей і конфліктів на західноукраїнських землях періоду політизації етнічностей поруч із битвою за землю на одному щаблі постав інший епіцентр протистояння – місто. А що в умовах гострої нестачі дефіцитних ресурсів і міжетнічної напруги в поліетнічному аграрно-індустріальному суспільстві місто виступало своєрідним анклавом “іншості”, то його етнічна більшість асоціювала з політичними й культурними впливами “чужих” [5, с.201; 16, с.94–95].

Для багатьох сучасників етнофорів-українців міста західноукраїнського регіону були своєрідними bastionami, які, по-перше, треба було здобувати за допомогою інтеграції/конкуренції в економічній сфері і, по-друге, здійснити перенесення власного етнічного бізнесу з міських околиць у центральні частини міст. На це етнічні лідери українців ще в 1880-х рр. зауважували: “Як і всюди, так і в нас ... почалася недоля руська. Міщан руських майже всюди витіснили чужинці з середини міста і головних вулиць на далекі передмістя і бічні вулички ... Русини-міщани в своєму місті залишилися без хати” [19]. Аналогічними були повідомлення львівської преси кінця 1900-х рр.: “Руське міщанство Східної Галичини витиснуте нелюдським ставленням поляків і безправ'ям на околиці міст і в передмістя. З'являтися русинам в окремих міських центрах було небезпечно для життя і здоров'я не лише вночі, а й удень” [18].

Засилля “чужого” етнічного бізнесу, в наступному випадку єврейського, не без підстав хвилювало й польське міщанство. Окремі його лідери з розпачем писали: “На найголовніших вулицях розсілися жидівські кам'яниці, у яких католицька стихія (найчастіше руська) репрезентована охоронцями й домашньою обслугою. Власниками й локаторами є жида, тому службовець-поляк і міщанин-поляк шукають дешевих помешкань на передмістях... У суді, залізничній дирекції, банках, кав'ярнях, ресторанах, у магістраті, у старостві й усюди розійшлася сила-силенна отих прибульців зі Сходу, які так дуже полюбили наші землі й з такою семітською щирістю стиснули нас у сердечних обіймах, а ми, народ рицарських звичаїв, відступили так швидко, що втратили враз матеріально. Залишилася нам тільки традиція давніх добрих часів і давні родові шляхетські та міщанські прізвища” [25, с.29].

Каталізатором етносоціального протиборства за західноукраїнські міста стало взаємне перетинання етнічного й економічного компонентів. Причини цього – етносоціальна, психологічна дистанція між містянами й селянами, а також слабкість індустріального сектора економіки теренів, які є об'єктом нашого вивчення. Безсумнівно, що домінуючу тенденцію в етнополітичній поведінці українців і надалі визначав світ українського села з традиційно-патріархальним світоглядом, однак на зміну захистові в “рідному” селі в “чуже” місто почали “виходити” фігуранти етногрупових інтересів українців – політичні партії. Безпосередні заяви їхніх лідерів стали віддзеркаленням модерної шкали суспільних цінностей.

Обґрунтовуючи “міську політику”, політичні актори етнічної більшості регіону висували завдання створення насамперед нових робочих місць і розв’язання таким способом проблеми безробіття сільського пролетаріату. Осередками етнонаціонального культурного й політичного життя мали стати майстерні дрібнотоварних виробників, крамниці, торговельні спілки. Уже “жовтнева” 1890 р. програма РУРП передбачала: “Для виобразування народа ... єсмо за закладанем і удержуванем громадських спілок промислових і торговельних” [11, с.17].

Етнофори-українці, речники національно-демократичного сегмента, у програмі Народної Ради 1892 р. заявляли: “Хочемо всіми законними средствами двигати наш руський нарід з упадку економічного ... в напрямках ... піднесення рільництва і промислу з особливим узглядненем інтересів нашого селянства і міщанства та взагалі робітничих верств народу...” [13, с.260]. Схожі наголоси спостерігалися під час “консолідаційного” з’їзду москвофілів, народовців і радикалів (“З’їзд мужів довір’я”) у Львові 19 березня 1894 р. На ньому політичні актори українців одногослосно ухвалили перший пункт резолюції, у якому говорилося: “Стоячи на ґрунті конституції, будемо домагатися запровадження в життя гарантованих нам конституційних прав, а головну увагу звертаємо на потреби нашого селянства і міщанства” [13, с.271; 23, с.112].

Знову ж таки “груднева” (“Народна програма”) 1899 р. програма УНДП проголошувала стратегію на здобуття українцями землі, засобів праці на ній, а також розвиток етнічного промислу й торгівлі [17]. Симптоматично, що у відозві Народної Ради із закликом об’єднуватися довкола УНДП українські міщани перебували на одному шаблі з інтелігенцією та селянами [2].

Очевидно, що українським політикам ішлося в першу чергу про потреби українського села, а вже потім – міста. Ми вбачаємо в цьому захисну функцію такого документа, спрямованого на декларацію політичних намірів українського національного табору. Така позиція роз’єднаних українських політичних фігур спричинилася певною мірою й до того, що вже наприкінці XIX ст. поширеною стала думка, що український селянин “непотрібний місту” (Ю.Бачинський) [1, с.121]. А що ще на початку XX ст. українські радикали закидали соціал-демократії шаблонне трактування праці селян на рівні з міськими робітниками, без огляду на її особливість, то частина членів УСДП вимагала від партійних лідерів ухвалення окремої аграрної програми.

Соціальні й економічні права українців, “промислових і рільничих робітників”, а отже, і міських працівників, мала б забезпечити оновлена програма РУРП, опублікована 5 січня 1905 р. До того серед радикалів точилася внутрішньопартійна дискусія стосовно зміцнення статусу селянства в ширшій концепції соціально-економічного розвитку українців. У баченні радикалів, які твердили про економічну слабкість незначної кількості розпорошеної національної буржуазії й майже відсутню страту міщан-українців, справа опанування міст була якщо не останньою, то зовсім не завданням загальнонаціональної ваги. А тому домінуючий погляд на економічну сферу тогочасного українського суспільства, на нашу думку, відображала позиція дописувача “Нового громадського голосу”, який стверджував: “У нас, у Русинів в Галичині, можна сказати існує тільки одна спільна кляса, т. є. селяни – хлопи і робітники рільні, яких інтереси і потреби є ті ж самі, що й усіх селян, бо вправі усі хлопи мають троха землі і майже усі хлопи ходять на заробки, так що можна сказати, що є тільки одна спільна кляса хлопів-селян” [9].

Такі оцінки (від)присутніх в українському соціумі соціальних страт, де перше місце резервувалося за селянами, останні ж відводилися робітникам і міщанству, відображає, сказати б, два боки однієї медалі. З одного боку, усвідомлення реалій етносоціального розвитку групи, з другого, – рефлексії старого мислення, традиціоналістської шкали суспільних цінностей. Водночас сам факт імовірного залучення до соціальних сил, у лоні яких нуртували етнонаціональні ідеали, міщан і робітників –

усвідомлення перспективи, у якій власне “я” надалі формуватиметься не лише в соціокультурному світі українського, майже самодостатнього, моноетнічного села, але й поліетнічного міста.

Однак, незважаючи на початок участі в боротьбі за домінування в містах українців, ті з них, які не витримували конкуренції на селі й намагалися інтегруватися в міське виробництво чи сферу послуг, не могли реалізувати своїх намірів почасти тому, що ринок праці формувався головним чином єврейськими й польськими роботодавцями. Адже йшлося про здобуття переваги в тому епіцентрі, який символізував перспективу економічної й соціальної модернізації. А що в процесі конкуренції за місто суб'єкти етнополітичних процесів упродовж транзитивного періоду розв'язували для себе кардинальні проблеми (наповнити/зміцнити соціокультурний простір міст; поширити/утримати власні впливи), то їхні роль і завдання в цій боротьбі були похідними від статусу спільнот.

В умовах економічно відсталого регіону модернізаційний модуль конфлікту був означений, по-перше, спробами євреїв і поляків зберегти економічну перевагу в містах і, по-друге, зусиллями місцевої етнічної більшості, спрямованими на зміну їхньої соціальної структури, подолання її неструктурованості. Тому можливість зміни позицій у тодішньому етнокультурному поділі праці з боку українців спонукала євреїв і поляків до захисту їхнього етнічного бізнесу.

Саме такі вимоги висували польські політичні фігури. Серед піонерів їхнього “наступу на місто” були передусім ендеки. Їхня мотивація крилася у твердженні, що саме страта приватних торговців-євреїв у передвоєнній Галичині несла “страшну конкуренцію для польського (! – *I.M.*) міста ... для малого й великого бізнесу, торгівлі й промислу, для професій вільних і робітничих, для капіталіста-поляка й пролетаря, для всіх, хто працює на землі” [24, с.15–16]. Як докази наводилися підрахунки самих єврейських статистів. Так, Й.Гірш доводив, що в передвоєнне десятиліття на етнічних польських землях (до яких зараховували й Східну Галичину) 2/5 євреїв жили з торгівлі, при тому, що в поляків таких було тільки 2%. Як приклад монопольного становища євреїв наводилися дані про їхню перевагу над поляками, зокрема, у тютюновій галузі – у 35 разів, галузях споживчої механіки (інструменти, годинники, іграшки) – удесятеро, збуті товару – уп'ятеро, споживанні – утричі, будівництві – удвічі [24, с.15]. Унаслідок цього, як зізнався член “Стронництва Народно-Демократичного” (далі – СНД) М.Вуйціцький, у Галичині серед середнього класу польського міщанства набуло популярності гасло економічного й товариського бойкоту євреїв – там, де конкуренція була найбільшою [24, с.16–17].

Стратегічну мету польських націонал-демократів – посилення польського сегмента економіки в містах досліджуваного регіону через витіснення з них євреїв – сповідували члени СНД на місцях. Завдяки економічному бойкоту вони прагнули досягти подвійного результату: з одного боку, позбутися євреїв, з іншого, – посилити соціально-економічні позиції страти польських торговців в українському етнічному середовищі.

Наприклад, узимку 1906 р. зазвучали голоси ендеків, які застерігали однопартійців від надміру активного наступу супроти євреїв. Причина цього – занепокоєння тим, що їхньою перемогою можуть скористатися українці. З огляду на це, ендеція практикувала поширення в регіональних ЗМІ неправдивих відомостей про підготовку українцями погромів і вбивств міщан – передусім поляків, а потім і євреїв. Вочевидь така тактика часопису “*Ślowo Polskie*” й персонально вчителя-поляка А.Сочинського спрямовувалася на цільову підготовку членів СНД до використання сили в боротьбі з обраними собі жертвами – євреями й українцями [8, арк. 2–3 зв.]. Парадоксально, але принцип (не)застосування насильства щодо “чужих” у Надвірній розмежував польську громадськість: приміром, повітовий староста не надав ваги свідченням про те, що

українці-міщани мають зброю, а тому не заборонив проведення всіх публічних заходів у повіті. Небезпідставно побоюючися заворушень, жандармерія контролювала громадські місця. Зокрема, виставили пост охорони перед будинком посла Корнила Мандичевського та інших українців, які користувалися в місті авторитетом [23, с.367]. Щоправда, подібних заходів не здійснили стосовно єврейських підприємців, які, як стверджували в суді свідки-поляки, “ніхто инший лиш Жиди розпускали сі ложні вістки про різню” [8, арк.3].

Протиеврейський фронт роботи ендеків унаочнювали пропагандистські кампанії, поширення шовіністичної преси й брошур у містах Галичини. В одній із них говорилося: “Не для себе творимо історію, але для нащадків наших, онуків наших онуків. І якщо не тепер єврейська проблема згине з поверхні світу, то за років 50 або сто, дай Боже, дожити перших проявів щасливої розв’язки її нашим потомкам” [24, с.39–40]. Отже, у цьому випадку актуалізований польсько-єврейський етносоціальний конфлікт набирив ознак урбаністичного антисемітизму в поєднанні з економічним націоналізмом.

Суголосними із закликами витіснити євреїв з міст Галичини як головну перешкоду розвитку етнічного бізнесу польської групи були агресивні публікації адептів москвофільства. Виходячи нібито з пріоритетів етнічної більшості краю – її прагнення до економічної самостійності в селах і містах (проголошеного в програмах політичних партій), довголітні союзники польських політичних акторів і, зокрема, ендеків, хаотично ставили завдання усунути євреїв з дрібнотоварного виробництва й торгівлі, бо вони “... хотять создати себѣ въ Галичинѣ еще свой земледѣльческій элементъ, чтобы впослѣдствіи выступити яко третья народность въ Галичинѣ (розрядка в оригіналі. – *І.М.*), съ временемъ овладѣти также и селами (якъ нынѣ овладѣли городами) и сдѣлати изъ Галичины Палестину” [3].

А що на зламі XIX–XX ст. у західноукраїнських містах міжетнічна конкуренція в економічній царині набирала виміру єврейсько-польсько-українського суперництва й перетворилася на боротьбу за існування етнофорів, промовистою є оцінка усталеного етнокультурного поділу праці й прагнення змінити позиції в ньому суб’єктами етносоціальних суперечностей [10]. Зосібна С.Гольдельман писав, що “... в торгу в Галичині жидівський купець і посередник є поки що (й ще довго буде!) – природним економічним чинником. В Галичині нема інших елементів, що могли б из користю для народної господарки заступити Жидів. [...] І тут ... жидівський посередник крамарь чи ремісник живе від контакту з селянином. Але селяне тут нещасніший народ. [...] Тут селянин не може годувати таку ораву посередників, яких в жидівському населенні значна більшість. [...] Тут серед Жидів неймовірна кількість живе, що зовється з повітря, або як тут кажуть, від бубличного торгу. [...] В Галичині немає господарчих підстав для жидівсько-української ворожнечі. [...] Навпаки, був спільний ворожий польський фронт, себто, підстава для політичної жидівсько-української кооперації” [7, с.28–29]. Ротацію ролей між суб’єктами міжетнічного інтеракціонізму суттєво коригувало формування уявлення про “чуже”, “неукраїнське” обличчя міста.

У містах і містечках регіону, де українці залишалися в меншості, вони не могли й не використовували тих методів боротьби, якими користувалися радикальні елементи із числа української етнонації на селі. Тому курс на соціальну емансипацію українців порушував усталений розподіл сфер професійної зайнятості між етнонаціями західноукраїнських земель. При цьому жодна з них, зокрема українці, поляки та євреї, не тільки не хотіла, а й не могла поступитися традиційними сферами професійної зайнятості чи відступати із завойованих позицій.

Причина цього – специфіка досліджуваного хронотопу, його етноекономічної структури. З одного боку, відсутність розвиненого індустріального сектора, з іншого, – особливість активної діяльності страти приватних торговців із числа євреїв і поляків –

представників дрібнотоварного виробництва. Ці особливості загалом підтверджують висновки російського дослідника А.Санглібаєва про етнічне підприємництво як конфліктогенний фактор [20, с.182, 185–186].

Суттєвим каталізатором активності міжетнічної боротьби за позиції в економіці виявилася не тільки чисельна перевага “чужих” у містах, а та обставина, що міста залишалися осередками, де суперництво за дефіцитні ресурси здійснювалося методами чесної конкуренції. Згідно з її постулатами етнічна більшість попри те, що досягла певних успіхів, не реалізувала свого кардинального завдання – забезпечувати домінування в усіх сферах суспільно-економічного життя [4, с.173–174].

Про це свідчить співвідношення етнонаціональних спільнот в окремих сферах міської господарки. Приміром, у 1900 р. у Львові, за підрахунками радянського історика О.Мазурока, частка українців серед промислового населення міста становила 4,6%, а поляків – 80%; серед промислових робітників українці становили 5,4%, а поляки – 81%. В усіх галузях господарства Львова в 1900 р. було зайнято 5,8 тис. українців-робітників, або 19% від усієї кількості [14, с.103, 104]. Що ж стосується інших міст регіону, то, скажімо, в Бориславі наприкінці 1880-х рр. налічувалося понад 10 тис. постійних і сезонних робітників, з яких українці становили 45%, поляки – 30%, євреї та інші – 25% [14, с.104].

Хоч українці-ремісники й спромоглися проникнути на місцевий ринок групи більших, середніх і малих міст краю, проте вони не змогли змінити загального співвідношення в ньому “чужих”. Так, наприклад, у м. Коломия в 1912 р., за нашими підрахунками, працювало 257 осіб, які офіційно володіли т. зв. “міськими ремеслами і професіями”. З-поміж 50-ти усталених у цьому місті професій українці та німці брали участь як власники тільки в семи фахах (по 14% на кожну етногрупу), поляки працювали в групі 33-х професій (66%), а євреї – у групі 36-ти професій (72%) [22, с.101–204, 345–875].

Загалом станом на початок 1910-х рр. приватні ремісники й торговці етнічної більшості посідали фактично останнє місце на місцевому ринку: з 257-ми осіб, які формували економічні позиції в місті, українців нараховувалося лише 11 осіб (4,3%) (по два гончарі, кушніри, масарі, шевці; по одному забруківнику, пекареві, римарю). Аналогічною (11 осіб, або 4,3%) до українців була ситуація з поодинокими власниками-німцями – переважно мешканцями німецьких колоній на околиці Коломиї: по одному зброяреві, колодію, слюсареві, шевцю, фотографові; по три римарі й теслі. Що ж стосується професій, притаманних міському укладові життя, то ними майже монопольно володіли євреї (130 осіб, або 50,6%) і поляки (105 осіб, або 40,8%) [Там само]. Тут уже надто символічним здається нам трактування сучасниками Коломиї як міста “чужих”: “...решительно никто не считает Коломью русским городомъ. А вѣдь наши сосѣди, братья и гегемоны – народъ весьма чуткій. ... они съ присущимъ имъ самосознаніемъ утверждаютъ, что Коломья ихъ “твердза на кресахъ” ... Въ то время, якъ русскіи заблуждаются, полагаючи, що Коломья руській город, и поляки сами себе обманываютъ, объявляючи Коломью своею крѣпостью – Коломья за границами Галичини пользуется славою еврейского города” [12].

Подібна ситуація спостерігалася в Станіславові. Станом на 1913 р. у місті налічувалося 909 торговельних підприємств, зокрема єврейських – 843 (92,7%), польських – 50 (5,5%) й українських – 16 (1,7%). Згідно з даними окружного суду в самому місті та Станіславівській судовій окрузі працювало 255 приватних фірм, торговельних та акційних спілок: єврейських – 227 (89,0%), польських – 22 (8,6%), українських і німецьких – по три кожна (відповідно по 1,2%) [25, с.30]. У страті ремісників теж переважали євреї – 781 особа (70,3%), за ними йшли поляки – 242 особи (21,3%); групу замикали українці – 85 осіб (7,6%) і німці – дві особи (0,3%). Щоправда, серед учнів майстрів і челядників зростала кількість представників етнічної більшості регіону. Якщо з 28-ми

учнів-столярів, які в січні-травні 1913 р. склали фаховий іспит, налічувалося 16 євреїв, восьмеро поляків і четверо українців, то в шевському ремеслі серед помічників було 40%, серед учнів – 60% українців, у той час як власне майстрів-українців було тільки 3%. А от разом у ремісництві Станіслава, за підрахунками Л.Зьобровського, працювало 60% євреїв, 32% українців і 8% поляків [25, с.31–32].

Домінування євреїв у всіх сферах соціально-економічного життя Станіслава в досліджуваний період суттєво хвилювало етнофорів-поляків, які із занепокоєнням писали: “... напередодні світової війни польське міщанство Станіслава опинилося перед сумним образом прірви. Польський міщанський запал згасав порівняно з колишніми роками, коли польський шляхтич одягав мундир службовця намісництва чи люстратора повітової ради, тепер міщанин-поляк дедалі частіше ходив “за шлагбаум” – на місце, яке століттями займало жидівське гето – й уподібнювався до ролі поденного заробітчанина на єврейських підприємствах” [25, с.34].

Природа таких показників та оцінка їх етнофорами – контроверсійні. З одного боку, зрозуміле прагнення євреїв і поляків зберегти домінування в місті – осередку їхнього традиційного проживання. З іншого, – проникнення в місто й закріплення в ньому українців (почасти й німців) на ринку виробництва й послуг у досліджувану добу завершилися скромними здобутками. Давалася взнаки й фактична неможливість промислової пролетаризації етнічної більшості.

Нова тенденція у взаємодії українців і “чужих” у містах регіону – активізація їх суперництва у сфері економіки, зумовлена діяльністю кредитних і кооперативних установ перших, – означилася на початку XX ст. Скажімо, якщо в 1904 р. у містах Галичини діяло 68 кредитних, дев’ять промислових і чотири торговельні установи із загальним оборотом приблизно 43 млн крон, то в 1914 р. тільки українських торговельних кооперативів налічувалося 38 [14, с.107].

Відправний пункт соціальної модернізації українців – усвідомлення того, що “вбогий наш нарід головно тому, що ми досі обмежувалися майже виключно хліборобством. Ми зовсім занедбали такі важні в житті народу чинники, як промисл і торгівля. Ці два чинники, поза хліборобством, є головними двигунами культури” [15]. У конкуренцію з тими “чужими”, хто здавна домінував у царинах торгівлі та дрібнотоварного виробництва, вступив кооперативний рух етнічної більшості регіону. У його основі – постулат національної консолідації, утілений у гаслі “Свій до свого по своє!” Як згадував відомий кооперативний діяч С.Геник-Березовський, між етнофорами-українцями поширювалося гасло “Якщо можеш щось знайти у свого купця-українця – купи у нього; перш за все купуй товари рідні, рідної продукції” [6, с.43].

Зміцнювали сегмент “своїх” у професіях, що притаманні міському укладові життя, українці завдяки організації підтримки інтелігенції із числа власної групи, створенню крамниць, формуванню страти приватних торговців. Тенденцію прориву в соціальному оновленні українства, як і співвідношення етнонаціональних спільнот, засвідчують його здобутки в окремих містах регіону. Наприклад, у Коломиї на українських купців покладався обов’язок купувати товар тільки від українських фабрикантів чи в гуртових складах “Народної торгівлі” або поодиноких кооперативах. Однак сучасники з жалем пригадували, що “чужинецькі купці та промисловці з сильним капіталом приваблювали наших купців нижчими цінами купна та договірним кредитом”. До того ж непоодинокими були суперечності в середовищі українського етнічного бізнесу за межі впливу: “...між українською кооперацією та українськими приватними купцями заіснували конфлікти: в селах відкривались приватні крамниці, а на думку кооператорів, приватні підприємства охоплювали територію кооперативної діяльності” [6, с.44].

Незважаючи загалом на перешкоди в розвитку української кооперації, які чинила місцева влада, репрезентована польськими політичними акторами, із часом вона стала потужною економічною силою, яка вступала в конкуренцію з тими “чужими”, хто збе-

рігав панівні позиції в царинах міської торгівлі й промислу. Помітний поступ українців у міському дрібнотоварному виробництві дав підстави етнічним лідерам поляків стверджувати, що "...сьогодні в деяких містах, наприклад Самборі й Тернополі, у центрі міста, важко знайти заклади польської торгівлі й власність (поляків. – *I.M.*), натомість виростають, як гриби після дощу, власність і торгівля жидівська, і навіть українська" [21, с.12].

Таким чином, висновуємо, що соціально-економічні ресурси є одним із найпоширеніших предметів міжгрупової боротьби, а суперечності й конфлікти в економічній сфері досліджуваного хронотопу – одна з домінуючих тенденцій інтеракціонізму етнонаціональних спільнот у західноукраїнських містах кінця XIX – початку XX ст. Потенціал міжгрупової упередженості тут збільшувала інтенсифікація господарських зв'язків, а отже, і власних національно-економічних інтересів. Це свідчило, зокрема, про особливу значущість соціальних благ для фізичного виживання етногруп та їхнього нормального культурного, етнополітичного та іншого розвитку в західноукраїнських містах.

А що міжгруповий інтеракціонізм позначений етносоціальними суперечностями, які спричинені об'єктивними й суб'єктивними факторами, то він стрімко еволюціонував у латентні, подекуди й актуалізовані конфлікти. Етносоціальні суперечності й конфлікти на західноукраїнських землях періоду політизації етнічностей передусім обумовив фактор етнічного оточення. Суперечності за володіння дефіцитними ресурсами в досліджуваній період стали джерелом етносоціального конфлікту зазвичай у латентній і в актуалізованій формі регіональних етносоціальних конфліктів. Унаслідок цього й відбулася його трансформація в стрижень конструкції міжетнічної взаємодії.

1. Бегей І. Юліан Бачинський : соціал-демократ і державник / Ігор Бегей. – К. : Основні цінності, 2001. – 256 с.
2. Водозва. Братя Русини! // Діло. – 1900. – 19 (31) січня. – С. 1.
3. Галичина или Палестина? // Галичанинъ. – 1900. – 28 января (9 февраля). – С. 1.
4. Гон М. Из кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західно-українських землях у складі Польщі (1935–1939) : монографія / Максим Гон. – Рівне : Волинські обереги, 2005. – 192 с.
5. Гон М. Місто як об'єкт міжетнічної конкуренції в Західній Україні (1918–1939 рр.) / Максим Гон // Галичина. – 2005. – № 11. – С. 201–208.
6. Генік-Березовський С. Українські купці й промисловці в Коломиї та повіті (1927–1945) / Степан Генік-Березовський // Коломия й Коломийщина : зб. споминів і ст. про недавнє минуле. – Філадельфія ; Коломия : Видання Комітету Коломиян; Наукове товариство ім. Шевченка, Коломийський осередок, 2008. – Т. II. – С. 43–46.
7. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну : матеріали до історії українсько-жидівських відносин за часів революції / Соломон Гольдельман. – Відень : Жидівське вид-во "Гаймон" на Україні, 1921. – 80 с.
8. Дело по обвинению Сочинского Антона за помещение в газете "Слово польске" заметки о подготовке украинцами резни на поляков и евреев в г. Надворна. 09.02. – 04.04.1906 г. / ДАІФО, ф. 225, оп. 1, спр. 89, арк. 1–13.
9. До наших читачів і прихильників // Новий громадський голос. – 1905. – 2 лют. – С. 1–2.
10. Израильскій пліччъ // Галичанинъ. – 1899. – 23 июня (5 июля). – С. 1.
11. Історія українських політичних партій : хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 р. / упоряд. Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – К. : В-во Європейського університету, 2003. – Ч. 1. – 561 с.
12. Коломийській фелетонъ // Галичанинъ. – 1900. – 15 (28) января. – С. 1.
13. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів / Кость Левицький. – Львів : Накладом власним з друкарні оо. Василян у Жовкві, 1926. – 736 с.
14. Мазурок О. С. Города западноукраинских земель эпохи империализма : социально-экономический аспект / О. С. Мазурок. – Львов : Світ, 1990. – 156 с.
15. Могильницький Р. Національний промисел : короткі відомості / Р. Могильницький // Нова доба. – 1936. – 12 квіт. – С. 3.
16. Монолатий І. Город как объект украинско-еврейской конкуренции в Западной Украине (конец XIX – начало XX вв.) / Иван Монолатий // Палітычная сфера. Часопіс палітычных даследаванняў. – Мінск, 2009. – № 12 : Горад і палітыка. – С. 93–109.

17. Народна програма // Діло. – 1899. – 16 (28) грудня. – С. 1.
18. Наше мѣщанство // Голось народа. – 1909. – 18 (31) грудня. – С. 2–3.
19. Недоля руська // Руская рада. – 1881. – 18 січня. – С. 4.
20. Санглибаев А. А. Этническое предпринимательство как конфликтогенный фактор / А. А. Санглибаев // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 6 : Философия, культурология, политология, право, международные отношения. – 2008. – Вып. 1. – С. 181–187.
21. Głabiński St. Wspomnienia polityczne. Część pierwsza. Pod zaborem austriackim / Stanisław Głabiński. – Pelplin : Nakładem drukarni i księgarni Sp. Z O. ODP., 1939. – 559 s.
22. Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicyi / Józef Olszewski (red.). – Lwów : Nakł. Ligi Pomocy Przemysłowej, 1913. – Wyd. 2. – 875 s.
23. Tomczyk R. Radykałowie i socjaldemokraci. Miejsce i rola lewicy w ukraińskim obozie narodowym w Galicji 1890–1914 / Ryszard Tomczyk. – Szczecin : ZAPOL, 2007. – 670 s.
24. Wójciński M. Polska a Państwo Żydowskie / Mieczysław Wójciński. – Lwów : Nakładem księgarni polskiej Bernarda Połonieckiego, 1919. – 40 s.
25. Ziobrowski L. Mieszczanstwo polskie Stanisławowa w r. 1913 (Jego siła gospodarcza i znaczenie kulturalne) / Leon Ziobrowski // Księga pamiątkowa mieszczaństwa polskiego w Stanisławowie 1868–1934 / [pod redakcją Dr. Józefa Zelińskiego]. – Stanisławów : Nakładem Zjednoczenia mieszczan polskich w Stanisławowie; Druk St. Chowaniec, drukarnia i litografia w Stanisławowie, 1935. – S. 27–40.

In this paper the phenomenon of the city in the West Ukraine as an object of competition between ethnic politicization of ethnicity. Substantiates the claim that the economic realities of patriarchal structures in the region, the theatre of competition “its” and “alien” performed West-Ukrainian city. Anthology antagonism groups studied chronotope shows politization of discontent, the expansion of inter-competition subjects from bilateral to trilateral format, participate in its equal and different status communities.

Key words: city, ethicizing, the epicenter of conflict, interethnic competition, ethnophors, political actors, West-Ukrainian lands.

**УДК 94 (470+477) “1918”
ББК 63.3 (4 Укр) 613**

Ярослав Штанько

ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ З УКРАЇНСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ (1918 р.)

Стаття присвячена висвітленню основних напрямів і форм співробітництва Української держави з Білим рухом півдня Росії. Доведено, що українська допомога полягала в значних обсягах поставок військового спорядження та зброї, незважаючи на присутність німецького військового контингенту на українській території. Відзначається, що саме підтримка Української держави та німецького командування в найбільш критичний момент існування Білого руху сприяла формуванню на базі донського, кубанського козацтва та Добровольчої армії потужного антибільшовицького блоку.

Ключові слова: Українська держава, Білий рух півдня Росії, антибільшовицький рух, громадянська війна, військово-технічне співробітництво.

У період революційного піднесення, започаткованого Лютневою революцією 1917 р., відбувся бурхливий процес національно-державного відродження народів, поневолених Російською імперією. Це зумовило появу на постімперському просторі нових національних державних утворень. Але вихід Росії з Першої світової війни, а головним чином більшовицький переворот восени 1917 р., стали причиною виникнення руху, який основною метою своєї діяльності вважав відновлення територіальної цілісності та могутності Російської держави. Його консолідуючим ядром стали офіцерство колишньої російської армії, донське й кубанське козацтво.

Учасники Білого руху, тобто Всевелике Військо Донське (далі – ВВД), Кубанська область і Добровольча армія, займали вкрай невідгідне стратегічне становище. Вони розташовувались у периферійних районах колишньої Російської імперії, у яких не було достатньо розвинутої промисловості та системи комунікацій [21, с.71]. Україна в цьому відношенні відрізнялася від них. Значний промисловий потенціал і розвинуте сільське господарство могли стати потужною економічною базою Білого руху. Крім того, на

території Української держави знаходилися військові склади колишніх фронтів Першої світової війни, на яких зберігалися вкрай потрібні учасникам антибільшовицької боротьби зброя та матеріали. Гетьманський уряд, усвідомлюючи, що більшовизм є для України небезпечним ворогом, надавав матеріальну підтримку Білому рухові півдня Росії й це стало важливою складовою їх взаємин.

Незважаючи на важливість цього питання, воно залишається практично недослідженим. Сучасні історики торкаються його лише епізодично. Можна виокремити працю П.Пташинського, спеціально присвячену вивченню конкретних форм допомоги Білому рухові з боку Української держави в 1918 р. [18], роботи К.Хмелевського [20], Є.Скляренка [19]. Питання про форми допомоги Української держави Білому рухові торкалися у своїх працях П.Гай-Нижник [15; 16], В.Крупина [17]. Саме тому, зважаючи на недостатню вивченість проблеми, метою статті є дослідження конкретних форм, напрямів та об'ємів військово-технічної допомоги Української держави Білому рухові в 1918 р.

Літом 1918 р., незважаючи на припинення переговорів про форму міждержавного зв'язку, між кубанськими делегатами та представниками гетьманського уряду було досягнуто домовленості про надання військової допомоги Кубані спорядженням і живою силою. На виконання першого пункту цієї неофіційної угоди вже наприкінці червня 1918 р. у розпорядження кубанського уряду з України було надіслано 9,7 тис. гвинтівок, 5 млн набоїв до них і 50 тис. снарядів, у липні – декілька гарматних батарей і кількості кулеметів [10, с.197]. До кінця листопада 1918 р. гетьманський уряд відправив на Кубань 70 тис. снарядів, 20 тис. рушниць та 11 млн набоїв [7, с.358]. Відмітимо, що все це спорядження йшло на озброєння також і Добровольчої армії.

Зауважимо, що активне військово-технічне співробітництво здійснювалось і між ВВД та Українською державою. Початок йому було покладено завдяки діяльності делегації О.Черячукіна та М.Свечина, оскільки їх найважливішим завданням було задоволення потреб Дону у військовому спорядженні та зброї.

Переговори відносно постачання ВВД зброєю О.Черячукін і М.Свечин вели не тільки з військовим міністерством Української держави, а й зі штабом німецьких окупаційних військ в Україні [13, с.175]. Це було пов'язане з тим, що саме від німецького командування залежало вирішення цього питання. На початку червня 1918 р. генерал Гренер віддав наказ командуванню німецькими військами в Таганрозі відносно постачання ВВД зброєю з німецьких військових запасів [13, с.176]. До кінця липня німці передали ВВД 11,5 тис. гвинтівок та 11,5 млн набоїв до них, 46 гармат, 88 кулеметів і 109 тис. артилерійських снарядів різних калібрів [11, с.209].

Із цього третину артилерійських і чверть рушничних набоїв ВВД, без офіційної згоди постачальників, передало Добровольчій армії [11, с.209]. Із цим був пов'язаний характерний епізод. У серпні 1918 р., на черговий закид відносно германофільства, отаман П.М.Краснов із сарказмом відповів: “Так... Добровольча армія чиста й безгрішна... Це я, донський отаман... беру німецькі снаряди та патрони, омиваю їх у хвилях Тихого Дону й незаплямованими передаю Добровольчій армії! Уся ганьба цієї справи лягає на мене!” [11, с.207].

Проблемами відправки ВВД зброї з Української держави безпосередньо займався О.В.Черячукін. Із середини червня 1918 р. питання постачання артилерійського спорядження перейняв на себе відряджений з Новочеркаська генерал-лейтенант барон І.М.Майдель, котрий у роки Першої світової війни був інспектором артилерії Західного фронту [13, с.177]. Уже на початку червня 1918 р. О.В.Черячукін отримав дозвіл від України на відправку в Новочеркаськ 10 млн рушничних набоїв і 28 легких гармат, які не потребували жодної оплати [13, с.176]. У липні того ж року ВВД безкоштовно отримало 76 тис. артилерійських снарядів і 20 аеропланів. Загалом 30 серпня 1918 р. у своєму виступі на засіданні Великого Військового Кола Дону командувач Донською

армією, управляючий військовим і морським відділами уряду генерал-лейтенант С.В.Денисов оприлюднив такі факти: за період із червня по серпень від України отримано 13 млн рушничних набоїв, 79 кулеметів, 13,5 тис. гвинтівок [8]. На початку листопада 1918 р. ВВД отримало ще 3 млн рушничних патронів [19, с.78].

Але з початком антигетьманського повстання під керівництвом Директорії (14 листопада 1918 р.) відправка вантажів військового призначення ВВД стала більш проблематичною. Дезорганізація влади призвела до того, що особисто О.В.Черячукіну доводилося вирішувати питання відправки військового майна безпосередньо з комендантами українських міст [2, арк.47]. Наприкінці листопада 1918 р. видача військового спорядження та зброї зі складів Української держави взагалі була припинена [18, с.309].

Зауважимо, що гетьманський уряд усвідомлював також потребу підтримки Добровольчої армії для, як висловився останній прем'єр-міністр Української держави С.М.Гербель, “загальної боротьби проти більшовиків та відтягнення більшовицьких сил від кордонів України” [18, с.320]. Не маючи власної армії, Україна не чинила особливих перепон вербувальним центрам Добровольчої армії, принаймні до літа 1918 р. Такі центри існували по всіх великих містах Української держави [5, л.1], користуючись таємною, а то і явною підтримкою місцевих українських властей. Так, добровольчий центр у Катеринославі очолював Д.П.Перфільєв – інспектор гетьманської Державної варти, а місцевий губернський староста – генерал-майор Черніков – активно сприяв його діяльності [6, л.2, 3].

Уряд Української держави також мав наміри надати матеріальну підтримку Добровольчій армії. Зокрема, харківський губернський староста С.О.Шидловський, відряджений до керівництва Добровольчої армії наприкінці жовтня 1918 р., мав на меті передати пропозицію гетьмана – розпочати прямі поставки зброї й спорядження в обмін на відмову від союзницької орієнтації й нейтралітет стосовно Німеччини. Ці умови командуванням Добровольчої армії були відхилені [4, арк.8]. Розглядалось і питання про надання фінансової допомоги. Так, 27 листопада 1918 р. міністр фінансів А.К.Ржепецький доповів на засіданні гетьманського уряду про прохання Добровольчої армії асигнувати їй 10 млн карбованців. Урядом було ухвалено, що гроші можливо виділити “за умов, які підтримують інтереси України в її загальній з другими державами боротьбі проти більшовиків”. 30 листопада ця постанова Ради Міністрів була затверджена П.П.Скоропадським [16, с.124].

Сприяючи в отриманні учасниками Білого руху військового спорядження та зброї, надаючи їм економічну допомогу, український уряд не обмежився цими кроками. Улітку 1918 р. у гетьманських урядовців виник план десантної операції українських військ на Кубань, наслідком якої стало б визволення останньої від більшовиків. Передбачалося, що Окрема Запорізька дивізія, якою командував генерал-майор З.Г.Натієв (Натієв), висадиться на кубанське узбережжя та розпочне подальше просування вглиб Кубанської області за підтримки місцевих повстанців. Гетьманський уряд здійснив низку кроків, спрямованих на здійснення цього наміру: було досягнуто згоди німецького командування, в оперативному підпорядкуванні якого перебувала Запорізька дивізія, відпущено необхідні кошти. Однак, писав Д.Дорошенко, саботаж, а найімовірніше зрада одного із чиновників українського військового міністерства привели до зриву операції [10, с.197–198]. Випередивши українців у часі, частини Добровольчої армії та кубанців захопили 16 серпня 1918 р. столицю Кубанської області – Катеринодар.

Проте, на нашу думку, причин провалу десанту на Кубань було значно більше, ніж зрада однієї, нехай і високопоставленої, людини. Загалом, десантна операція українських військ на Кубань, з огляду на обставини, що склалися літом 1918 р., була неможливою.

Перш за все необхідно мати на увазі те, що Кубань не була готова до приходу українських, а за ними (імовірно) і німецьких військ. Кубанські політичні кола неоднозначно ставилися до України, тому важко було очікувати від них одностайної підтримки. Населення регіону не могло підняти організоване повстання, спрямоване на підтримку українських військ, оскільки проукраїнські діячі Чорноморської губернії, згуртовані в Чорноморську українську раду, отримуючи моральну та матеріальну допомогу гетьманського уряду, зосередилися виключно на культурно-просвітницькій роботі [3, арк.9]. Тобто оволодіти Кубанською областю українські війська, можливо, і змогли б, а от утримати її навряд чи вдалося б.

Варто врахувати також і військову слабкість Української держави. Окрема Запорізька дивізія, призначена для висадки, була чи не єдиним боездатним формуванням гетьмана. Однак у період активної підготовки до десанту, тобто в червні-липні 1918 р., у ній відбувалися процеси, які не могли не вселити в українських урядовців сумніви щодо її надійності. Як повідомляв у першій половині червня харківський губернський староста, частини дивізії З.Г.Натієва перебували в стані морального розкладу, займалися незаконними реквізиціями й антиурядовою пропагандою. Староста навіть був змушений звернутися до німецьких властей на Харківщині з проханням роззброїти одну з бригад дивізії З.Г.Натієва. Останню врятувало лише особисте втручання прем'єр-міністра Української держави Ф.А.Лизогуба, котрий категорично заборонив роззброювати будь-які формування з дивізії З.Г.Натієва [1, арк.2–3]. Тобто український уряд навряд чи міг серйозно покладатися на Запорізьку дивізію, а окремий Чорноморський кіш, який призначався для відправки в Чорноморщину, знаходився на початковій стадії формування [12, с.369].

Зрештою, на контроль над Кубанню претендувала не тільки Українська держава. Певні плани щодо регіону виношувало й командування Добровольчої армії. Так, 28 травня 1918 р. у станиці Маничській відбулася об'єднана нарада керівництва Добровольчої армії та донського командування, у ході якої отаман П.М.Краснов запропонував добровольцям завдати спільного удару на м. Царицин. Захоплення міста, у якому було багато військових підприємств і запасів, надало б Добровольчій армії необхідну матеріальну базу, забезпечило б армії контакт із повсталими чехословаками та відрізало б від більшовиків увесь південь [14, с.117]. План П.М.Краснова був достатньо реальним і вигідним для добровольців, однак А.І.Денікін надав перевагу кубанському напрямку через ефемерні міркування про встановлення зв'язку із союзниками, у разі захоплення регіону, і можливість саме тут отримувати поповнення з України, Кавказу, Кубані тощо [9, с.561]. З огляду на стратегію продовження антибільшовицької боротьби, це виглядало безглуздом, однак мало сенс із точки зору збереження територіальної єдності Росії. Має рацію, на нашу думку, сучасна дослідниця А.Процик, котра підкреслює, що об'єднання Кубані з Україною, на випадок успішного завершення десантної операції, посилювало б позиції Німеччини на північно-східному узбережжі Чорного моря, зміцнило б Українську державу та, одночасно, позбавило би Білий рух значної частини військ [22, р.64]. Це становило більшу небезпеку, як вважав А.І.Денікін, ніж більшовизм, тому 22 червня 1918 р. Добровольча армія та кубанці покvapливо вирушили в Другий Кубанський похід. Він засвідчив, що для керівництва армії пріоритетнішими були не стільки успіхи в антибільшовицькій боротьбі, скільки ліквідація відцентрових тенденцій у межах колишньої Російської імперії. У такому разі українська присутність на Кубані значно ускладнила б політичну ситуацію, посилювала ймовірність прямого зіткнення з добровольцями, можливо, і з ВВД, яке загрозувало непередбачуваними наслідками.

Отже, цілий комплекс причин заважав початку й успішному розвитку десантної операції українських військ на Кубані. Важко однозначно сказати, чи розуміли це гетьманські урядовці, однак зволікання з початком операції все ж свідчить про наявність сумнівів в її організаторів.

Таким чином, військово-технічна й економічна підтримка українським урядом учасників Білого руху півдня Росії відіграла важливу роль. Україна володіла військовими складами колишніх російських фронтів часів Першої світової війни, значним економічним потенціалом і тому її допомога для Білого руху, який опинився на промислово нерозвинутій периферії колишньої Російської імперії, була досить ваговою. Саме підтримка Української держави та німецького командування в найбільш критичний момент існування Білого руху сприяла формуванню на базі донського, кубанського козацтва та Добровольчої армії потужного антибільшовицького блоку.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1325. Канцелярия Харьковскаго губернскаго старосты, оп. 1, спр. 70. – 75 арк.
2. ЦДАВО України, ф. 3766. Міністерство закордонних справ Української Держави, оп. 1, спр. 130. – 59 арк.
3. ЦДАВО України, ф. 3766. Міністерство закордонних справ Української Держави, оп. 1, спр. 141. – 93 арк.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 5. Комиссия истории Гражданской войны при ЦК КП(б)У, оп. 1, спр. 148. – 56 арк.
5. Российский Государственный военный архив (далі – РГВА), ф. 40308. Коллекция документов белогвардейских объединений, соединений, частей и учреждений “Особая VARIA”, оп. 1, д. 18. – 4 л.
6. РГВА, ф. 40238. Особое отделение отдела Генерального Штаба Военного управления при Главнокомандующем ВСЮР, оп. 1, д. 48. – 119 л.
7. Стенографический отчет пленарных заседаний Кубанской Чрезвычайной Краевой Рады созыва 28-го октября 1918 года. – Екатеринодар : Типография Кубанского Краевого правительства, 1918. – Ч. III. – С. 320–480.
8. Отчет о Большом Войсковом Круге Дона. Заседание 17 августа // Россия (Екатеринодар). – 1918. – 25 августа (7 сентября).
9. Деникин А. И. Очерки русской смуты : в 3 кн. / А. Деникин. – М. : Айрис-пресс, 2003. – Кн. 2. – Т. 3 : Белое движение и борьба Добровольческой армии (май – октябрь 1918 года). – 736 с.
10. Дорошенко Д. Історія України (1917–1923 рр.) : у 2 т. / Д. Дорошенко. – Нью-Йорк : Булава, 1954. – Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 р. – 424 с.
11. Краснов П. Н. Всевеликое Войско Донское / П. Н. Краснов. // Архив русской революции : в 22 т. – Т. 5. – М. : Терра, Политиздат, 1991 / репринт. изд. : Берлин, 1922. – С. 190–321.
12. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / П. Скоропадський; [гол. ред. Я. Пеленський]. – К. ; Філадельфія, 1995. – 495 с.
13. Черячукин А. Донские делегации на Украину и в Берлин в 1918–1919 гг. / А. Черячукин // Донская летопись : сб. материалов по новейшей истории Донского Казачества со времени Русской революции 1917 года. – Белград : Изд-во Донской исторической комиссии, 1924. – Вып. 3. – С. 163–231.
14. Венков А. В. Белые генералы (Корнилов. Краснов. Деникин. Врангель. Юденич) / А. В. Венков, А. В. Шишов. – Ростов н/Д : Феникс, 2000. – 416 с.
15. Гай-Нижник П. П. Таємні видатки Гетьманату П. Скоропадського / П. П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 44–51.
16. Гай-Нижник П. П. Фінансові відносини Гетьманату 1918 року з частинами колишньої Російської імперії / П. Гай-Нижник // Фінанси України. – 2000. – № 2. – С. 120–124.
17. Крупина В. О. Білий рух в Україні (1917–1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. О. Крупина ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – 225 с.
18. Пташинський П. Організація збройних сил української і російської контрреволюції та бюджет гетьманщини (1918 р.) / П. Пташинський // Архів Радянської України. – К. : Партвидав “Пролетар”, 1932. – № 4/5. – С. 292–334.
19. Скляренко Є. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році / Є. Скляренко. – К. : АН УРСР, 1960. – 284 с.
20. Хмелевский К. А. Крах красновщины и немецкой интервенции на Дону (апрель 1918 – март 1919 года) / К. А. Хмелевский. – Ростов н/Д : Изд-во Ростовского ун-та, 1965. – 226 с.
21. Цветков В. Ж. Белое движение в России. 1917–1922 годы / В. Ж. Цветков // Вопросы истории. – 2000. – № 7. – С. 56–73.
22. Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War / A. Procyk. – Edmonton ; Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 202 p.

The article is devoted to the investigation of the main trends and forms of the cooperation of the Ukrainian State and the White Movement of the South of Russia. It has been proved that Ukrainian help consisted in the considerable delivery of military weapons, though the Germans were on the Ukrainian territory. It is mentioned that it was the support of the Ukrainian State and the German headquarters during the most critical moment of the White Movement's existence that influenced the formation of the strong anti - bolshevist block on the basis of Don and Kuban Cossaks and Voluntary army.

Key words: *Ukrainian State, White movement at the south of Russia, anti-Bolshevist movement, civil war, military-technical cooperation.*

УДК 655.41 “1939-1945” (091)

ББК 63.3 (4 Чех)

Лариса Головата

НАВЧАЛЬНО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКОГО ІНСТИТУТУ ПОЗАОЧНОГО НАВЧАННЯ В ПОДЕБРАДАХ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розкрито зміст роботи Українського технічно-господарського інституту в Подєбрадах у роки Другої світової війни; механізм випуску, поширення, цензурування видань; взаємини видавців з контролюючими органами окупаційних властей у Празі.

Ключові слова: *Друга світова війна, Протекторат Чехії і Моравії, Генеральна губернія, українська еміграція, видавничий процес, навчальна література, освітні установи.*

Кількаетапне розчленування Чехо-Словаччини (відторгнення Судетів на основі Мюнхенської угоди між лідерами Німеччини, Великобританії, Франції та Італії, надання автономії Словаччині й Підкарпатській Русі, передача Тешинської області Польщі, проголошення незалежної Словацької Республіки та передача Угорщині південних районів Словаччини й південно-західних територій Закарпаття), тобто послідовні дії, спрямовані на переділ та упокорення Чехо-Словацької Республіки, призвели, урешті, до заснування 15 березня 1939 року за особистим наказом Гітлера маріонеткової держави під назвою Протекторат Чехії і Моравії. Відтак велику культурно-освітню базу, розбудовану численними іммігрантами зі сходу в міжвоєнний час, очікувало адаптування до умов нового державно-адміністративного утворення. Під час війни культурний потенціал української еміграції втілювали Український вільний університет, Музей визвольної боротьби України, Українське історико-філологічне товариство, Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні в Празі, видавничі фірми (“Колос”, “Пробоем”, Юрія Тищенка). Серед згаданих осередків Український технічно-господарський інститут (УТГІ) мав свою незаперечну специфіку. Це був вищий навчальний заклад політехнічного профілю, що постав як підрозділ Української господарської академії в Подєбрадах (УГА), заснованої 16 травня 1922 р. для фахового доучування молодших членів еміграції, які полишили батьківщину, не закінчивши студій. Створення УТГІ було викликane прагненням зберегти політехнічну освіту в еміграції всупереч економічній кризі кінця двадцятих, через яку чеський уряд спочатку скоротив фінансування, а потім і ліквідував УГА.

Картину розвитку установ Чехо-Словаччини, у тому числі й УТГІ, з використанням архівних джерел відтворили В.Ульяновський і С.Ульяновська [17]. М.Зайцев запропонував періодизацію, яка враховує відмінності різних етапів розвитку УГА й УТГІ [11]. Опираючись на неї, назвемо сутнісні моменти інституційної історії обох установ. На першому етапі (1922–1935) УГА отримала державну фінансову підтримку, усталила структуру (3 факультети, 59 кафедр), сформувала викладацький і студентський контингенти, а тому могла провадити навчальну (аудиторну й заочну), науково-дослідну й видавничу роботу в найбільшому обсязі. На другому (1935–1945) – у зв'язку з припиненням фінансування й формальним закриттям, установа перетворилася на ви-

щучу школу суто заочного навчання. Й оскільки навчальний процес забезпечували власні посібники, то їх продукування й поширення стало пріоритетом, єдиним джерелом матеріального виживання, визначальною рисою цього етапу розвитку. Третя стадія (1945–1952) минала в американській окупаційній зоні (Регенсбург–Мюнхен), де за наявності великої маси студентів і професорів, що в кінці війни емігрували з України, УТГІ налагодив небувалу дотепер аудиторну навчальну роботу. Четвертий етап (початок 1950-х) окреслився на тлі масового виїзду українців за океан – до США, Канади, Південної Америки, Австралії, коли за браком слухачів і викладачів УТГІ перетворився на науково-дослідний заклад. Для спільного розгляду історії УГА-УТГІ дослідники мають природні підстави: інститут був заснований і деякий час знаходився в структурі академії, а після ліквідації останньої став єдиним спадкоємцем і втілювачем її освітньої концепції.

Мета публікації – розкрити діяльність УТГІ в період Другої світової війни, значно менше відображений у перелічених працях, широко залучаючи матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (ф. 3797 – Спілка професорів УГА в Подєбрадах) і фундаментальну бібліографію, упорядковану на основі фондів Слов'янської бібліотеки при Національній бібліотеці Чеської Республіки [19].

З установленням німецького протекторату статут СПУГА підтвердило празьке поліційне управління [2, арк.97], надавши тим правові підстави для продовження діяльності УТГІ. Тогочасними дійсними членами СПУГА були: О.Безпалко, Л.Бич, П.Вуків, Л.Грабина, Г.Денисенко, М.Добриловський, В.Доманицький, М.Зайців, В.Іванис, Б.Іваницький, О.Коваленко, С.Колубаїв, В.Кучеренко, С.Комарецький, Б.Лисянський, Б.Мартос, І.Мазепа, В.Мельник, Й.Мельник, К.Міткович, Я.Моралевич, К.Осауленко, В.Приходько, К.Подоляк, В.Садовський, М.Славінський, М.Славінська, М.Сочинський, В.Чередиїв, А.Чернявський, Г.Шиянів, Л.Шрамченко [4, арк.201 зв.–202]. Як і перед війною, УТГІ функціонував у складі трьох факультетів* – агрономічно-лісового, економічно-кооперативного, інженерно-технологічного. Кількість студентів, однак, помітно збільшилася. Так, за весь передвоєнний час (1932–1939) до інституту вступило 1086 осіб. У перший рік війни, у 1939/40 навчальному році, через дестабілізацію становища, насамперед у Чехії й Польщі, на курси УТГІ записалося найменше студентів за весь час існування – 135. Та вже наступного 1940/41 року до УТГІ вступило 847 осіб, у 1941/42 – 1283, у 1942/43 – 1272. Станом на 1 жовтня 1943 р. при інституті налічувалося 4323 особи [1, арк.54]. В.Іванис подає дещо інші цифри: перед війною кількість курсантів УТГІ становила 1003, а протягом війни (1940–1944) сягнула 7017 осіб [12, с.17]. Попри явні розбіжності й ті, й інші дані демонструють тенденцію різкого збільшення кількості студентів, зумовлену ситуацією в освіті на території Генеральної губернії. Закриття німцями вищих шкіл, примусове переміщення на західні території змушували українську молодь студентського віку орієнтуватися на заочну форму навчання, добре розвинуту саме празькими науково-педагогічними осередками. Зрозуміло, що оскільки головна маса студентів УТГІ знаходилася в Генеральній губернії, то власне там і сформувалися основний попит на підручники й широкий ринок їх збуту.

З огляду на впевнене розростання студентського контингенту, УТГІ з 1942 р. отримав підстави підвищити наклад, повторно видати частину надрукованих раніше праць, придбати два циклостили та фотоапарат для виготовлення зображального матеріалу [1, арк.52]. Видавничий доробок установи склали оригінальні курси лекцій, перевидання й переробки праць викладачів УГА й, меншою мірою, переклади – усього 24 позиції.

* Після, у Мюнхені, УТГІ деякий час працював у складі п'яти факультетів, крім трьох згаданих, були ще ветеринарно-медичний і фармацевтичний.

Поет Мирослав Кушнір у щоденниковому записі від 3 квітня 1942 року перелічив курси, запроваджені до обігу у Вищій школі політичних наук*: "...прийшли мені, отже: "Політична економія" [М.Добриловського], "Загальна наука права" [Л.Бича], "Грамматика української мови" [видання не ідентифіковане] та "Історія укр[аїнської] літератури" [Л.Білецького]" [13, с.339]. Однак саме у квітні 1942 р. було зафіксовано перші поодинокі випадки зникнення підручників. Вилучення відбувалося під час пересилки, негласно, без попереднього поінформування керівництва УТГІ. Про непорозуміння стало відомо безпосередньо зі скарг студентів, кількість яких невпинно зростала. Аж у вересні 1942 р. інститутіві повернули так і не надісланий студійний матеріал загальною вагою 252 кг, затриманий і нагромаджений, як з'ясувалося, віденським гестапо.

28 вересня 1942 р. керівники УТГІ подали до уряду доповідну записку, де вказували на масове зникнення видань і просили вжити заходів для вноормування процедури, без чого праця інституту неминуче занепада б. У листопаді до інституту навідалися представники гестапо й поінформували про заборону висилки до Генеральної губернії 42 курсів лекцій, узявши від директора С.Комарецького підписку, що заклад не поширюватиме книжок, доки не отримає на те спеціального дозволу празького культурного відділу. Проте надані інститутом видання чиновники культурного відділу переадресували до краківського відділу пропаганди для здійснення цензурної процедури.

У документах згадується, що справою полагодження формальностей у Кракові займався Остап Котик-Степанович (1898–1993) – випускник УВУ (1930), а під час війни активний діяч УЦК. Як указано в його листі до керівництва УТГІ від 16 лютого 1943 р. [5, арк.76–76 зв.], усі підручники цензор поділив на декілька груп, беззастережно заборонивши поширювати на території Генеральної губернії лекції англійської й французької мов. Обмеження стосувалося й перекладів літературних творів і було вмотивоване належністю Англії та Франції до антигітлерівського військово-політичного блоку держав і народів. До видань другої групи ввійшли винятково надруковані перед війною гуманітарні курси ("Політична економія" М.Добриловського, "Палеоліт" В.Щербаківського, "Історія України" М.Славінського, "Основи журналізму" О.Бочковського, "Нарис історії української преси" А.Животка, "Історія української літератури" Л.Білецького). Спостерігаючи ситуацію зблизька, О.Котик-Степанович у згаданому листі передрік, що більшість видань не отримає дозволу на поширення, а з журналістики – то вже напевно. Саме так і сталося. Крім підручників з англійської і французької мов, головний відділ пропаганди заборонив поширювати на території Генеральної губернії англо-український словник та "Історію України" професора М.Славінського [16] – колишнього міністра праці в уряді Української держави часів Федора Лизогуба, перекладача, викладача УТГІ, у 1945 році депортованого органами НКВС до Києва, де він загинув у Лук'янівській в'язниці. Водночас цензор доручив переробити курси політекономії професора М.Добриловського та місцевого господарства професора Л.Бича**, вимагаючи внести до змісту кон'юнктурні зміни, а саме: за матеріалами тогочасної фахової німецької літератури слід було підготувати окремий додаток про новітні націонал-соціалістичні економічні ідеї. Лекції Л.Бича друком не вийшли, імовірно, через стан здоров'я автора (помер у 1944 р.). Натомість М.Добриловський таки видав свій курс, який поруч з іншими звинуваченнями міг відіграти фатальну роль доказової бази під час енкаведистських допитів автора в 1945 році, репресованого й реабілітованого в середині 1950-х років [9].

* Вища школа політичних наук заснована в структурі економічно-кооперативного факультету 12 листопада 1936 р.; до програми входили історичні та суспільні предмети.

** Ідеться про наміри УТГІ перевидати передвоєнні економічні праці: Добриловський М. Політична економія : курс лекцій. – Подєбради, 1932–1933. – 305 с.; Бич Л. Господарство місцевої самоуправи : курс лекцій. – Подєбради, 1934. – 263, III с.

Поширення інших семи видань цензори зупинили “без виглядів на дозвіл” [3, арк.193]. Судячи з документів, проскрибованими курсами стали два передвоєнні підручники – “Основи журналізму” та “Структура часопису” О.І.Бочковського [7; 8], “Нарис історії української преси” А.Животка [10], друга частина “Основ журналізму”, написана С.Сірополком уже під час війни на доповнення до першої частини підручника померлого на той час О.І.Бочковського [15], “Історія української літератури” Л.Білецького [6], “Формація українського народу” В.Щербаківського [18], “Нарис економіки українських земель” В.Садовського, відомого економіста й демографа, у 1945 році депортованого радянськими спецслужбами до Києва, де він загинув у тюрмі [14]. Через цензурні заборони на розповсюдження цих навчальних видань інститут закритий і гуманітарні курси, для яких вони готувалися.

Лекції технічного, господарського змісту, безпечні з погляду ідеології, мали добрі шанси на отримання цензурного дозволу. Попри обмеження діяльності наукових установ, закриття вищих навчальних закладів, заборони на випуск наукової літератури й підручників для вищих шкіл, влада в 1942 році з прагматичних мотивів погодилася відкрити у Львові т. зв. “державні фахові курси” – медичні, ветеринарні, технічні, сільськогосподарські, лісові. Підручники із цих дисциплін могли придатися в новій освітній ситуації й тому досить легко отримали офіційне схвалення на використання в межах Генеральної губернії. Більше того, на прохання представників УЦК краківський цензор скерував супровідного листа до пражських контролюючих органів, у якому запевнив, що не перешкоджатиме їх застосуванню на території свого адміністративного утворення.

Підтримка відділу пропаганди Генеральної губернії не була зайвою, бо в Кракові відбувався лише перший етап полагодження формальностей. Наступний належав до компетенції урядових структур Протекторату. 5 березня 1943 р. чиновник міністерства освіти повідомив директора УТГІ про дозвіл на пересилання курсів до Генеральної губернії, але вимагав на кожну поштову посилку заповнити три примірники т. зв. консигнацій (ішлося про введення комісійної плати за розповсюдження видань). Якщо взяти до уваги, що бланк консигнацій коштував 1,5 крони, а з літа 1943 р. міністерство брало ще додаткові кошти (5 крон) за здійснення процедури їх затвердження (разом 6,50 за кожну посилку), то увиразнюється комерційна суть цих нововведень.

Кожна сторона діяльності інституту – видавнича, навчальна, кадрова, організаційна – зазнавала зовнішнього втручання, тому керівництво з наболілих питань часто зверталось до вищих інстанцій, передусім до безпосереднього урядового куратора УТГІ доктора Г.Й.Байера. З ним обговорювали арешт гестапівцями секретаря УТГІ Олексія Козловського, а на переломі 1943–1944 років – проблему працевлаштування професорів, які прибули до Протекторату з відступом німецької армії. Щодо останнього питання реакція Байера була стриманою – принципово не проти, але необхідно кожну кандидатуру розглядати індивідуально, на основі заяви, життєпису та списку наукових праць. Куратор брався запобігати перешкодам з боку гестапо, однак у документах зазначено, що стосовно частини кандидатів, на яких управа зробила відповідне подання, не було одержано жодної відповіді, натомість із приводу двох прийшла відмова [3, арк.201 зв.–202]. На словах Байер позитивно оцінював працю УТГІ, висловлював думку про розширення діяльності, навіть про доцільність відновлення у великому німецькому місті академії, проте зі звуженим, суто сільськогосподарським, профілем. З одного боку, урядовий чиновник під час інспекції демонстрував готовність допомагати у вирішенні інститутських проблем, з іншого, – вимагав абсолютної лояльності, застерігав із приводу поширення ворожих щодо Німеччини поглядів, “бо навіть один такий випадок може загрожувати існуванню Інституту” [2, арк.103].

У кінці 1943 – на початку 1944 рр. на тлі дестабілізації життя руйнувалися апробовані вже під час німецького правління механізми книговидавництва. “Портфелі” десятків

видавничих фірм містили сотні запланованих до видання рукописів, за які часто було наперед виплачено гонорари, тому справа пошуку нової організаційно-матеріальної бази стояла гостро. Українські видавці зважували можливості співпраці з німецькими, останні, зі свого боку, сподівалися на зиск від продажу видань у місцях скупчень українських утікачів, військовополонених, робітників. УТГІ провадив подібні переговори стосовно випуску збірника до 20-ліття УГА та 10-ліття інституту. Спочатку питання обговорили з очільниками “Українського видавництва”, однак краківська цензура послідовно забороняла видавати й поширювати наукові видання. Шукаючи інших можливостей, інститут звернувся до R.Hergose’s Verlag [2, арк.103], але німецька фірма, посилаючись на брак паперу, теж відмовилася від збірника великого обсягу [3, арк.201].

Численні негаразди інституту не завадили, однак, виникненню у владних колах підозри щодо його наживи з надто дорогого продажу курсів лекцій. У відповідь на зацікавлення міфічним капіталом, набутим начебто з розповсюдження книжок, директор С.Комарецький надав пояснення й тим зняв підозри в спекуляції: “... я показав [...] цінник Інституту, зазначив, що там стоять ціни курсів з навчанням, врахував там же, скільки з цієї суми береться за навчання та самий підручник й порівняв ці ціни з цінами книжок, які видав Геррозе друком, з чого виходило, що наші книжки є дешевшими, ніж видання Геррозе. Отже, спекуляції жадної не було й нема. Навпаки ми продаємо свої курси занадто дешево, а професура в Інституті працює майже безплатно” [3, арк.201 зв.–202].

У лютому 1945 р. постало питання перенесення УТГІ поза межі Протекторату. Проблеми, що поставали в перспективі (евакуація, припинення зарахування студіюючих, облаштування на новому місці), обговорювалися на подебрадських засіданнях принаймні до 20 березня 1945 р., коли й датовано останній протокол (№ 52) у фонді [2, арк.121].

У воєнні роки попит на навчання в УТГІ порівняно з міжвоєнним часом зріс у декілька разів, а закриття німцями вищих шкіл на території Генеральної губернії, ліквідація гуманітарної освіти спричинили штучне збільшення напливу студентів на технічні, економічні й сільськогосподарські курси. Через неспроможність налагодити стаціонарне навчання кореспонденційний шлях залишався єдиним способом виконати освітнє завдання. Випуск на циклостилї малотиражних курсів лекцій частково компенсував відсутність повноцінних підручників для вищої освіти, але цензурні, організаційні, фінансові обмеження, постійне втручання з боку наглядових структур чинили серйозні перешкоди для нормального перебігу видавничої й навчальної роботи, утруднюючи отримання дозволу на випуск і розповсюдження лекційного матеріалу, доправлення його до студентів, усталення адекватної до суспільних запитів номенклатури спеціальностей. Однак за допомогою українського суспільства українським еміграційним діячам у Празі вдалося підтримати неперервність діяльності УТГІ як освітньої установи політехнічного профілю; було забезпечено певний приріст видавничого доробку, що відіграв позитивну роль у поширенні технічних та економічних знань; тисячі молодих українців, позбавлені в окупаційних обставинах ширших можливостей здобути освіту, отримали в УТГІ фахові знання; урешті, збережено організаційні, матеріальні, кадрові основи для розвитку національної вищої освіти в діаспорі в повоєнний час.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3797, оп. 1, спр. 1, арк. 97.
2. Там само, ф. 3797, оп. 1, спр. 2, арк. 103.
3. Там само, ф. 3797, оп. 1, спр. 3, арк. 201 зв. – 202.
4. Там само, ф. 3797, оп. 1, спр. 5, арк. 201 зв. – 202.
5. Там само, ф. 3797, оп. 1, спр. 20, арк. 201 зв. – 202.
6. Білецький Л. Історія української літератури : курс лекцій / Л. Білецький. – Подєбради, 1937. – 104 с.
7. Бочковський О.-І. Основи журналізму : нарис теорії журналістики / О.-І. Бочковський. – Подєбради, 1937. – Ч. 1. – 89 с.

8. Бочковський О.-І. Структура часопису : нарис архітекτονіки часопису / О.-І. Бочковський. – Подєбради, 1938. – 34 с.
9. Добриловський М. Вступ до вивчення економічної теорії й практики німецького націонал-соціалізму : курс лекцій / М. Добриловський. – Подєбради, 1943. – 82 с.
10. Животко А. Нарис історії української преси : курс лекцій / А. Животко. – Подєбради, 1937. – 108, IV с.
11. Зайцев М. Українська Господарська Академія та Український Технічно-Господарський Інститут і високе технічне шкільництво західного світу / М. Зайцев // Українська Господарська Академія в Ч. С. Р., Подєбради, 1922–1935 і Український Технічно-Господарський Інститут, Подєбради–Регенсбург–Мюнхен 1932–1972 : в 50-ліття заснування УГА і 40-ліття УТГІ. – Нью-Йорк, 1972. – С. 5–11.
12. Іванис В. Національно-політичне значення Української господарської академії / В. Іванис // Українська Господарська Академія в Ч. С. Р., Подєбради, 1922–1935 і Український Технічно-Господарський Інститут, Подєбради–Регенсбург–Мюнхен 1932–1972 : в 50-ліття заснування УГА і 40-ліття УТГІ. – Нью-Йорк, 1972. – С. 17.
13. Кушнір М. Невкоєне серце : поезії, проза, матеріали до життєпису / М. Кушнір ; [упоряд. М. Дубас, І. Калинець ; передм. М. Дубаса]. – Львів, 2005.
14. Садовський В. Нарис економіки українських земель : курс лекцій / В. Садовський. – Подєбради, 1935. – 78 с.
15. Сірополко С. Основи журналізму / С. Сірополко. – Подєбради, 1941. – 49 с.
16. Славінський М. Історія України / М. Славінський. – Подєбради, 1933–1934. – 175, [2] с.
17. Українська культура : лекції за редакцією Дмитра Антоновича ; [упоряд. С. В. Ульяновська ; вст. ст. І. М. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича ; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновсько-го]. – К. : Либідь, 1993. – 592 с. : іл.
18. Щербаківський В. Формація українського народу / В. Щербаківський. – Подєбради, 1937. – 35 с. : табл.
19. Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918–1945. – Díl I, svazek 1–3. – Praha, 1996. – 1472 s.

In my article I examine the content of work of the Ukrainian Technical-Agricultural Institute of Poděbrady (UTHI) during II World War; mechanism of editions issue, distribution and censorship; relationships of editors with supervisory bodies of occupation powers in Prague.

Key words: *II World War, Protectorate Bohemia and Moravia, General Government, publishing process, Ukrainian émigrés, educational literature, educational institutions.*

УДК 341.231
ББК 63.3 (4 Укр)

Ірина Овчар

РОЛЬ УКРАЇНИ В ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ (1985–1991 рр.)

Вивчення політичних трансформацій, які здійснювалися в роки перебудови, формує чималій спектр проблемно-тематичних питань сучасної української політичної історії. Обставини й умови розпаду радянської держави пов'язані з прагненням її колишніх республік відновити свою незалежність, укріпити самостійні позиції у внутрішній і зовнішній політиці. Відповідна роль у цих процесах відводилася Україні, значимість і послідовність яких збіглися з політикою перебудови (1985–1991 рр.).

Ключові слова: *перебудова, Радянський Союз, Україна, трансформаційні процеси.*

Трансформаційні процеси, що відбувалися протягом 1985–1991 рр. у СРСР, мали також свої характерні й особливі умови здійснення на республіканському рівні. Хоча курс на перебудову реалізовувався “з центру”, він не міг відбутися без належної підтримки “на місцях”. Сучасна українська політика була б неможливою без важливих подій, що відбувалися наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Зважаючи на актуальність і значимість зазначеної теми для української історії, вона є предметом вивчення не лише окремих учених, а й наукових центрів, об'єднань експертів. Чимало сказано про перебудовні події в працях тогочасних політичних діячів, які в сучасних умовах активно розвивають державницький напрям наукового дослідження. Мета

статті – прослідкувати, визначити та показати власне роль України в трансформаційних процесах СРСР у час перебудови (1985–1991 рр.).

Найбільш вагомими для дослідження теми, інформативно насиченими є архівні матеріали, нормативно-правові акти та роботи тих політичних діячів, які аналізували й дискутували над проблемами проведення трансформацій у роки перебудови й продовжують свою науково-публіцистичну діяльність сьогодні [1–13]. Важливими є наукові спостереження О.Бойка [14; 15], Е.Гайдара [16], А.Зубова [18]. Вивченню практики здійснення трансформацій у політичній історії України присвячена узагальнююча праця за редакцією І.Кураса [20]. Проблема реформування багатонаціональної держави розкрита в монографії колективу авторів під керівництвом В.Логінова [21]. Ґрунтовний внесок у дослідження зазначеної проблеми роблять наукові установи: Національний інститут українсько-російських відносин, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут регіональних досліджень НАН України, Інститут зовнішньої політики Дипломатичної академії України та ін., у яких синхронно вивчаються різні аспекти політичних змін у середині країни та в контексті зовнішньополітичної взаємодії, зокрема з республіками колишнього СРСР.

Український аспект упровадження політики перебудови мав особливості та властиві пострадянським республікам закономірності. Відмінність полягала в тому, що, по-перше, очевидною була відсутність змін у командно-державному керівництві УРСР після 1985 р., адже до вересня 1989 р. першим секретарем ЦК КПУ залишався В.Щербицький, який мав стійку репутацію консерватора. По-друге, традиційний для багатонаціональних держав фактор національності зіграв ключову роль у здійсненні не лише трансформаційних змін за задумом М.Горбачова, а й у реалізації комплексної перебудови, підсумком якої став перехід процесів внутрішніх, що відбувалися в межах єдиної держави, у підпорядкування зовнішнім стратегічним чинникам ведення міждержавної політики колишніми радянськими республіками як самостійними суб'єктами.

До кінця 80-х рр. ХХ ст. в Україні об'єднувалися сили, які готові були скористатися тими правами й свободами, що забезпечували запровадження гласності й демократизації. Уже на початковому етапі перебудови намітилося пожвавлення неформального руху. Тоді він проявився через об'єднання за інтересами: прихильники туристичних пісень, футбольні уболівальники, творчий напрям тощо. У результаті оптимізації політичного життя, зібрання “неформалів” набувало політичного змісту. Черговим поштовхом “згори”, який посилив процес включення УРСР у загальносоюзний процес трансформацій, стала ХІХ Всесоюзна партійна конференція (1988 р.). Вона визначила зміст політичної реформи, узаконила демократичні принципи та норми регулювання владних процедур, заклала правове підґрунтя для формування партійної (на основі багатопартійності) і виборчої систем (із залученням альтернативи).

Практику реформування радянського суспільства продовжила виборча кампанія 1989 р. [13]. Помітно зріс корпус претендентів у народні обранці, оскільки відповідно до нового закону про вибори кількість висунутих на одне місце кандидатів не обмежувалася. Україна мала бути представлена у вищому союзному законодавчому органі 175 депутатами. По виборчих округах у нашій республіці обговорювалося понад тисячу кандидатур, 651 особу було зареєстровано кандидатами в народні депутати [15, с.89]. Разом з тим усе більшої значимості набувала потреба укріпитися “на місцях”, залишитися в УРСР. Пов'язано це з тим, що політичні трансформації із союзного центру все більше переходили на республіканський рівень і відповідали не стільки реформам горбачовської перебудови, скільки забезпечували перетворення з реалізації суверенних прав кожної республіки, у тому числі й України.

Закон СРСР “Про вибори народних депутатів” (1988 р.) [11; 13], підготовлений і прийнятий для визначення правових рамок виборчого процесу, порушував ряд демо-

кратичних норм, які були взяті за основу проведення курсу горбачовської перебудови. По-перше, у законі були збережені важелі впливу тих політичних діячів, які перебували при владі. Так, члени компартії мали загальносоюзні та республіканські органи й отримали право висувати кандидатів у народні депутати СРСР безпосередньо від себе за фіксованими нормами представництва, що давало можливість маніпулювати громадською думкою й висувати номенклатурних працівників або лояльні до партапарату кандидатури. По-друге, упроваджувався інститут окружних зборів, що давав можливість офіційній владі відсіяти опозиційно налаштованих кандидатів, не допустити їх до виборів. По-третє, передбачався двоступеневий порядок виборів до ВР (виборці посилають своїх представників на з'їзд, де обирають склад вищого законодавчого органу), що мало забезпечити від випадковостей, сформувати "слухняну більшість" у вищому ешелоні влади. За зміст політичного селекціонування, що здійснювали в ході виборчого процесу на всіх рівнях КПРС, відповідав апробованим методам апаратної гри й зводився до трьох дій: "відібрати, відсікти, просіяти". Чималу роль у виборчому процесі компартійці покладали на суспільну інерцію минулих часів, яка обмежувалася звичкою значної частини людей голосувати за тих, хто при владі, або за тих, кого ця влада підтримує [20, с.374–376].

Однак на цих виборах комуністам не вдалося заблокувати обрання демократично налаштованих сил в особі Р.Братуня, О.Гончара, В.Грищука, Ю.Донченка, С.Конєва, В.Черняка, Ю.Щербака, В.Яворівського, А.Ярошинської та ін. Набуття ними юридичного статусу народних депутатів СРСР посилювало їхній потенціал у політичній боротьбі з командною системою й надавало нового підґрунтя для заміни компартійної еліти на демократичну в республіці. Виборчий процес став могутнім каталізатором суспільного розвитку республіки. Він показав розклад сил на політичній арені, висвітлив не лише сильні, а й слабкі місця протидіючих сторін, від яких залежало їх політичне майбутнє. Виборча кампанія засвідчила певну дезорієнтацію, інертність мислення партійного апарату, невміння дати адекватну оцінку політичній ситуації, поступову втрату ним політичної ініціативи. На виборчих бюлетенях зросла кількість написів антипартійного характеру: "Геть однопартійну систему", "Геть комуністичну диктатуру", "КПРС зганьбила себе, зробила народ жебраком" [15, с.92–93].

Це було свідченням того, що комуністична ідеологія вичерпала себе. Вона втрачала підтримку партійного керівництва, яке раніше штучно її насаджувало. Не було вже тієї єдиної команди, яка на всесоюзному рівні підтримувала курс горбачовської перебудови. На республіканському рівні, у т. ч. в Україні, набирала силу опозиція, яка вирізнялася схильністю до національних ідей. Паралельно зі спробами відстояти національні інтереси в УРСР рішення з вирішення цього питання обговорювалося вищими партійними діячами загальносоюзного рівня на Пленумі ЦК КПУ 28 вересня 1989 р. Загалом з кінця 1980 – початку 1990-х рр. трансформаційні зміни відбувалися за взаємообумовленою схемою: Союз – республіка й навпаки [4–6].

Під впливом всесоюзної політики та прийнятих рішень центральними органами влади в УРСР сформувалося щонайменше три площини, у межах яких здійснювався поступовий процес трансформацій: поява багатопартійності, опозиції, альтернативи; ідея здобуття суверенітету (спочатку вона мислилася в рамках оновленого СРСР), яка мала виражене національне підґрунтя; дієвість ВР УРСР як самостійного органу законодавчої влади республіки.

Формування опозиційних компартій організацій і рухів у СРСР спричинило аналогічну ситуацію в республіках. Серед політичних об'єднань України кінця 1980-х рр. слід назвати: Українську демократичну спілку (УДС), Українську Гельсінську спілку (УГС), Народну спілку сприяння перебудові (НССП), Українську народно-демократичну лігу (УНДЛ) [20, с.309–314]. У 1989 р. виникла масова політична організація, що перебувала в опозиції до КПУ – Народний рух України за перебудову (Рух) [8, арк.3].

Наприкінці 1989 – на початку 1990 рр. на базі “неформальних” організацій (тобто невідконтрольних КППС) і Руху почали утворюватися нові політичні партії, опозиційні до компартії та режиму, який вона уособлювала [7; 9]. У результаті проведеного 29–30 квітня 1989 р. з’їзду УГС, було проголошено про саморозпуск організації й створення на її основі Української республіканської партії (УРП). За політичним спектром справа від УРП розташовувалися Українська національна партія (УНП), Демократична партія України (ДемПУ), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Всеукраїнське політичне об’єднання “Державна самостійність України” (ДСУ).

Процесу формування та поширення багатопартійності сприяла зміна ст. 6 Конституції СРСР, з якої були вилучені слова про “керівну і спрямовуючу” роль КППС (березень 1990 р.). У березні-травні того ж року відбулися вибори народних депутатів ВР України, 25 обласних, 449 районних, 434 міських, 120 районних у містах, 820 селищних, 8996 сільських Рад народних депутатів. Вони стали центральною подією в суспільному житті країни. Адаже був змінений у бік демократичних ознак закон про вибори. За ним депутати ВР УРСР і місцевих Рад обиралися прямим таємним голосуванням з альтернативних кандидатур [2; 3]. Це означало, що відтепер змінювався вектор звітності та відповідальності політичної верхівки за свою діяльність. Він переходив від Генсека КППС до народу, чиї інтереси їм було делеговано представляти.

Вихід на політичну арену значної кількості нових громадських організацій змінив характер виборчого процесу. Відтепер акцент був зроблений на його альтернативності (на 450 мандатів до ВР УРСР претендувало 3840 кандидатів). Утім проведення альтернативних виборів усе ще відбувалося в умовах чинності однопартійної системи, що в час формування багатопартійності слід розглядати як обмеження демократії. Та це не завадило демократичним силам опинитися в лавах парламенту, хоча при відчутній їх меншості порівняно з представниками КПУ. За статистичними даними, станом на 19 березня 1990 р. було обрано 443 з необхідних 450 народних депутатів УРСР і 284 647 н. д. місцевих рад з 307 276. Члени КППС становили 85% персонального складу новообраної ВР УРСР і 51,8% народних депутатів місцевих Рад [15, с.135–136]. Демократичні сили перебували в опозиції до комуністичної більшості та не підтримували курс Москви щодо здійснення перебудови при збереженні цілісності СРСР.

Уже з 15 травня 1990 р. уперше в історії УРСР Верховна Рада УРСР почала працювати як постійно діючий парламент. Із 446 депутатів ВР 12-го скликання 380 місць належало комуністам [20, с.450, 453]. За час першої сесії ВР 12-го скликання (15 травня – 3 серпня) було ухвалено 150 законодавчих актів, які задокументували прагнення українського народу до відновлення власної державності [15, с.151]. Це означало, що трансформації почали здійснюватися на всіх структурних рівнях і частково забезпечували принцип дієвості представницької демократії.

Також такі події були результатом самих виборів, після яких до важелів влади прийшли політичні лідери нової хвилі (склад ВР оновився на 90%). Представники демократичних сил набули статусу народних депутатів, що юридично посилювало опозицію. Перемога демократів на місцевому рівні в ряді областей республіки активізувала діяльність регіональних еліт, спричинила до піднесення національних ідей. Вибори засвідчили зміну внутрішньополітичної ситуації, визначили новий розклад сил. Однак остаточного перелому на користь якоїсь однієї з протидіючих сторін у ході виборів у масштабах республіки не відбулося. Уже тоді був помітний притаманний сучасній українській політиці регіональний принцип поділу владних інтересів. Західні області забезпечували прохідність демократичних сил. У східних регіонах залишалося чимало прибічників комуністичних ідей. “Співвідношення політичних сил було таким, що жодна зі сторін не почувалася ні переможеним, ні переможцем” [15, с.137].

Сама Верховна Рада ще не була парламентом у сучасному його розумінні, а радше нагадувала представницький орган влади. Вона була верховним, а не повноправним

органом у системі гілок влади, без механізму стримувань і противаг, без налагодженого способу дієвості вищих органів влади, юридичної відповідальності депутатів перед суспільством. Важко було провести межу між представниками влади й опозиції. Проведені політичні реформи декларували факт поступового усунення від влади комуністів, але не забезпечили механізму делегування владних повноважень представникам від демократичних сил. Тому ми можемо говорити про початки зародження парламентаризму, становлення партійної, виборчої, правової політичної системи УРСР, формування структур управління державою з притаманними їм демократичними механізмами.

Згаданий фактор розподілу політичних сил за регіональним принципом відіграв у процесі трансформацій важливу роль. Зміна політичної ситуації, особливо в західних областях, була пов'язана з національним фактором. Проте на республіканському рівні політична ситуація все ще балансувала на межі утримання влади комуністами та прагненням до її оволодіння демократами. Проявилось таке протистояння й у ВР УРСР. Її Головою було обрано першого секретаря ЦК КПУ В.Івашка. На посаду першого заступника претендував представник від демократичних сил І.Юхновський. Проти цього виступили комуністи. На знак протесту 6 червня 1990 р. Демблок обнародував заяву, яка полягала в констатації відмови демократів від участі в подальших виборах керівництва ВР й офіційному задекларуванні появи парламентської опозиції. У заяві зазначалося: “Найбільш правильною тактикою демократичної меншості ВР вважаємо перехід до конструктивної парламентської опозиції, яка буде організовано оформлена у вигляді Народної Ради (НР). Її завдання – вироблення власних рішень і законопроектів, у тому числі альтернативних, які б максимально відповідали інтересам народу України” [15, с.147]. Очолив НР І.Юхновський. До її складу ввійшли О.Ємець, Д.Павличко, Л.Лук'яненко та ін. На противагу їм комуністи утворили групу “За Радянську суверенну Україну”, за якою згодом закріпилася неофіційна назва “239”.

Трансформаційні процеси в політичній системі України були доповнені дробленням партій. 25–27 травня 1990 р. відбувся розкол в Об'єднаній соціал-демократичній партії України (ОСДПУ). “Праві”, яких було більше, утворили Соціал-демократичну партію (СДПУ). “Ліві” зберегли за собою стару назву ОСДПУ. Новоутворені політичні сили: Українська селянсько-демократична партія (УСДП, 9 червня 1990 р.), Українська народно-демократична партія (УНДП, 16–17 червня 1990 р.), Народна партія України (НПУ, 22 вересня 1990 р.), Партія Зелених України (ПЗУ, 28–30 вересня 1990 р.).

Утім, не маючи широкого впливу на політичне життя в республіці, 17 організацій 1 липня 1990 р. зібралися на першій сесії Української міжпартійної асамблеї (УМА) для досягнення своїх цілей спільно. Вони наполягали на реалізації т. зв. “конгресового шляху” здобуття незалежності, який передбачав бойкот існуючих державних структур як колоніальних, визначав необхідність створення громадських комітетів і реєстрацію громадян Української Народної Республіки (УНР). Якщо зареєструється понад 50% населення УРСР, можна скликати Національний конгрес громадян України, який стане парламентом держави й усуне від влади ВР УРСР. Очолив УМА лідер УНР Г.Приходько.

Проти дій УМА виступив Рух і УРП, що означало розкол у таборі противників комуністичного минулого й, відповідно, поставило суспільство перед вибором і підтримкою не лише політичної сили, що веде боротьбу за відродження державницьких і національних ідей, а висуває власні амбіції на завоювання влади. Політичне протистояння, яке до цього часу формально розгорталося по лінії “влада – опозиція”, а фактично відбувалося в трикутнику “влада – народ – опозиція”, перейшло в площину боротьби за владу на фоні розбіжностей у поглядах й інтересах щодо політичного бачення майбутнього України й кожної партії в ньому. У його рамках зароджувалися всі доступні різновиди конфліктів – суперництво, конкуренція, конфронтація [15, с.115]. Це позбавляло народ можливості впливати на становище своєю політичною позицією

та скористатися тими демократичними правами, які декларувалися владою й опозицією, а відтак гальмувало сам процес реформ.

Однак загалом така ситуація мало впливала на роботу органів влади в республіці. У вересні 1990 р. Президія ВР України ухвалила постанову “Про порядок реєстрації громадських об’єднань”, чим створила сприятливі умови для законної діяльності багатопартійної системи, а реєстрація 5 грудня в Міністерстві юстиції УРП поставила цю багатопартійність на практичний ґрунт. Метою діяльності партії було досягнення незалежності України. Її головою обрали Л.Лук’яненка [9].

Крім названих українських партій, протягом 1990–1991 рр. їх кількість значно збільшилася появою таких, як: Партія демократичного відродження України (ПДВУ), Ліберально-демократична (ЛДПУ), Ліберальна, Народна партія, Партія слов’янського відродження, Соціалістична робітничка партія лівих сил. Також діяли в нашій республіці філії російських і загальносоюзних партій: Демократичного союзу (ДС), Демократичної партії Росії (ДПР) тощо.

У цілому, за політичною й ідейною приналежністю партії поділялися на “праві”, до яких належали УМА, УНП, УНДП, ДСУ, УХДП, УРП, ДемПУ, “центристські” – ПЗУ, НПУ, ЛДПУ, УСДП, СДПУ, ОСДПУ, “ліві” – ПДВУ. Така векторна розгалуженість політичних сил у системі становлення багатопартійності визначалася не лише з позиції їх ідейної приналежності. Хоча цей фактор відіграв чи не основну роль у формуванні українського політикуму. Утім не можна залишити поза увагою такі чинники, як партійна протекція й середовище становлення партій, а відтак – еліти, яка формувалася в їх лавах. Наприклад, УРП виникла в результаті саморозпуску УГС, ПЗУ була створена на базі неформальної організації “Зелений світ”, ДС і ДПР з’явилися як філії союзних опозиційних партій [15, с.125]. Тому підґрунтям створення одних партій були “низи” і місцеве республіканське середовище, інші слід розглядати як ставлеників центральної “верхівки”, провладних сил. Цими критеріями визначалися напрями діяльності партій, ідеологічна основа, підтримка з боку населення, включення в політичний процес і, у цілому, роль конкретної партії в здійсненні трансформацій і відновленні української державності.

Попри велику кількість опозиційних політичних партій (майже 20), реальним впливом користувалися лише три: Республіканська, Демократична й ПДВУ. Неодноразово робилися спроби об’єднати сили опозиції, утім вони не мали успіху. Виникнення численних антикомуністичних партій ще не означало реального переходу до конкурентної конструктивно діючої багатопартійної системи, однак завдало вирішального удару монополії КПРС. Разом з тим її активна діяльність у політичних процесах країни ще мала чимале значення хоча б тому, що керівні посади в центрі й республіках усе ще займали комуністи.

У той час, коли в Москві проходив XXVIII з’їзд КПРС, у Києві 9 липня 1990 р. В.Івашко подав у відставку (згодом був обраний заступником генсека ЦК КПРС). Це означало, що комуністи УРСР залишилися без лідера тоді, коли в центрі поглиблювалося вироблення стратегій щодо впровадження змін. Цим скористалися представники від демплатформи й 16 липня того ж року прийняли Декларацію про державний суверенітет України (за – 355 депутатів, проти – 4).

Підготовка до прийняття Декларації велася ще з березня 1990 р., коли за участі ЦК КПУ Л.Кравчук схвалив резолюцію “Про політичний та економічний суверенітет України” [18, с.47]. 28 червня 1990 р. ВР УРСР почала розглядати питання про державний суверенітет республіки [14, с.64]. Зазначалося, що Декларація про державний суверенітет не означає, що наш народ хоче існувати поза межами СРСР. Але ми хочемо жити в оновленому Союзі, створеному на принципово нових умовах. Ми вважаємо, що це повинен бути Союз суверенних держав. Іншого підходу до вирішення цієї ситуації бути не може [19, с.4].

На позицію українських парламентаріїв достатнім чином вплинуло те, що кількома днями раніше аналогічний документ прийняла Верховна Рада РРФСР. Поступово декларації проголошували новообрані парламенти інших союзних республік. У цій ситуації М.С.Горбачов запропонував укласти новий союзний договір щодо збереження єдиної держави. Між центром і республіками розпочалася офіційно не оголошена боротьба за утримання права на владу й забезпечення їй легальних умов для діяльності. Адже від прийнятих декларацій про незалежність до самої незалежності пролягав ще тривалий шлях. Такий процес не міг відбутися автоматично. Йому передували і його визначали чимало факторів, умов, ситуацій, які не завжди відповідали очікуванням [21, с.122]. Однак вони закономірно віддзеркалювали весь спектр політичних трансформацій на рівні цілісного Радянського Союзу та кожної республіки.

В УРСР цими факторами виявилися політичні протиріччя, що визначалися боротьбою за владу. Зумовлювалася така ситуація тим, що нечіткість поділу влади на гілки була ознакою відсутності принципу підпорядкування й співпраці у владі. Діям законодавчий орган – ВР УРСР, який обговорював і приймав закони, утім не було діючої виконавчої влади, тому прийняті рішення часто залишалися задекларованими ідеями на папері. Відсутність працюючого механізму поділу влади вела до необхідності її захоплення. Хоча, згідно з Декларацією про державний суверенітет України, був проголошений принцип поділу влади в республіці на законодавчу, виконавчу й судову [17, с.1]. Це означало, що система поєднання законодавчої й виконавчої функцій Радами народних депутатів вичерпала себе й має бути замінена. Подальші процедури узаконення системи влади в республіці розроблялися й приймалися в 1991 р.

У цей час продовжувалося протистояння між демократами й комуністами, яке в черговий раз проявилось під час виборів нового Голови Верховної Ради. З-поміж 27 кандидатур у другий тур вийшло 5 претендентів. У ході голосування 239 депутатів підтримало кандидатуру другого секретаря ЦК КПУ Л.Кравчука, який зіграв активну роль у процесі державотворення України в новітній час і залишається помітною політичною постаттю в сучасній політиці. 1 жовтня 1990 р. на засіданні другої сесії ВР УРСР депутат С.Конєв зачитав звернення від демократичних сил ВР і Рад усіх рівнів, у якому були сформульовані вимоги відставки Голови ВР УРСР Л.Кравчука. Вирішальним у цих подіях став 1991 р.

Це був час, коли процес “суверенізації” союзних республік перейшов у завершальну стадію. Стало очевидно, що слід здійснювати не лише перебудову в країні, а й проводити перетворення самого СРСР, змінювати його державний устрій. Республіки (периферія) у процес модернізації вступили значно швидше, ніж за нього взялися в центрі. Тому він до свого завершення більшою мірою відбувався за рішенням представників від окремих радянських республік і майже не залучав до вирішення нагальних стратегічних питань союзний центр. У підсумку процес модернізації перейшов у стадію реорганізації СРСР.

Наступний акт вирішення подальшої долі СРСР мав відбутися в березні 1991 р. під час проведення референдуму* – всесоюзного та республіканського. Ця процедура визначалася Законом “Про всенародне голосування” (1990 р.) [12]. За його підсумками, з 83,5% виборців 70,5% проголосувало за збереження СРСР (всесоюзний бюлетень) і 80,2% дали позитивну відповідь на запитання республіканського бюлетеня. Референдум став одним з підсумків використання демократичних норм, згідно з якими суспільство було включене в процес політичних трансформацій. Так був здійснений перехід від Декларації про державний суверенітет до всенародного визнання потреби в незалежності. Ця процедура відповідала відповідним положенням союзної Конституції 1977 р. і Закону від 3 квітня 1990 р. “Про порядок вирішення питань, пов’язаних з

* Процедура проведення референдуму (народного волевиявлення) була передбачена в Конституції СРСР 1977 р. (ст. 5, 49, 108) і регламентувалася, за необхідності, відповідними постановами Верховної Ради СРСР [12; 13].

виходом союзної республіки зі складу СРСР”. Були дотримані юридичні умови виходу УРСР зі складу СРСР. Політичні процеси в Росії й Україні розвивалися вже не в одній площині, а проходили паралельно, з поступовим відособленням внутрішньої політики й усе більшим переходом у сферу зовнішніх відносин.

Для самостійного ведення політики як суб’єкта взаємодії потрібні правові норми, які були прийняті ВР УРСР протягом квітня-червня 1991 р. 18 квітня Прем’єр-міністром обрали В.Фокіна. Він запропонував нову структуру уряду – Кабінет Міністрів, який у червні був затверджений Верховною Радою (окрім кількох кандидатур від опозиції). 1 травня ВР обговорювала концепцію нової Конституції [10, арк.4–73]. 24 серпня – проголосила незалежність України [1].

Загалом у ході здійснення трансформаційних процесів порушувалося безліч питань, які залишаються невирішеними й у сучасній політиці або штучно дублюються “політичними гравцями” як засіб маніпулятивного впливу на український народ. Саме для їх з’ясування ми спробували визначити роль України в трансформаційних процесах Радянського Союзу протягом 1985–1991 рр. Причому відзначили, що наша республіка долучилася як до процесу здійснення перебудовних перетворень на всесоюзному рівні, а в окремих випадках ініціювала їх, так і проводила курс щодо забезпечення демократичних змін усередині УРСР для вироблення самостійного політичного шляху з реалізації права на самовизначення нації, незалежність держави тощо.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВОВУ), ф. 1-Р, оп. 16, спр. 4630. Закони та постанови, прийняті на позачерговій сесії Верховної Ради Української РСР 24 серпня. – 9 арк.
2. ЦДАВОВУ, ф. 1-Р, оп. 17, спр. 226 а. Документи з питань діяльності Верховної Ради Української РСР, надіслані до адміністрації Президента СРСР, Ради Міністрів СРСР, ЦК Компартії України (довідки, інформація). – 100 арк.
3. ЦДАВОВУ, ф. 1-Р, оп. 18, спр. 1075. Проекти альтернативних законів про вибори народних депутатів Української РСР та місцевих рад республіки. – 254 арк.
4. Центральний державний архів громадських об’єднань України, м. Київ (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 11, спр. 1131. Інформації відділів ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР, міністерства республіки про хід виконання постанови ЦК КПКР “Про організацію роботи по здійсненню завдань, висунутих у виступах та бесідах Генерального секретаря ЦК КПКР товариша М.С.Горбачова під час перебування в УРСР 25–27 червня 1985 р. (П-126) I, 5 липня 1985 р.”. – 90 арк.
5. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1759. Інформації відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, Чернівецького обкому партії про хід виконання постанови “Про здійснення партійними комітетами Чернівецької області перебудови роботи засобів масової інформації і пропаганди щодо посилення гласності, розвитку критики і самокритики” (Ст-32) I, 19 червня 1987 р. – 7 арк.
6. ЦДАГОУ. Інформація Житомирського обкому партії про виконання постанови ЦК КПУ від 10 червня 1988 р. “Про роботу, що проводиться по підвищенню активності первинних парторганізацій в реалізації завдань перебудови” (Ст-55) I, ф. 1, оп. 11, спр. 1975. Інформації відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ, Чернівецького обкому партії про хід виконання постанови “Про здійснення партійними комітетами Чернівецької області перебудови роботи засобів масової інформації і пропаганди щодо посилення гласності, розвитку критики і самокритики” (Ст-32) I, 19 червня 1987 р. – 7 арк.
7. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2658. Записки, довідки, інформації, листи ЦК КПУ до ЦК КПКР, відділів ЦК КПУ, партійних органів, КДБ і МВС УРСР про роботу партійних організацій у зв’язку з діяльністю неформальних об’єднань, проведення установчих з’їздів і конференцій Народного руху України за перебудову, Українського товариства “Меморіал”, про несанкціоновані мітинги і збори в окремих містах республіки, протидію іноземним дипломатам і журналістам у спробах збирання негативної інформації про життя в УРСР, антирадянську діяльність емігрантських центрів та інших питань ідеологічної і масово-політичної роботи. – 133 арк.
8. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2660. Лист ЦК КПУ обкому партії, проекти програм та відозви до громадян УРСР Народного Руху України за перебудову, висновки наукових установ і спеціалістів щодо змісту зазначених матеріалів. – 81 арк.
9. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2767. Записки, довідки, інформації, телеграми відділів ЦК КПУ, партійних, радянських органів, ЦК ЛКСМУ, громадських організацій, зборів партактивів і громадськості про тенденції у розвитку громадсько-політичних формувань на Україні, проведення уста-

- новчого з'їзду Української селянсько-демократичної партії, інші питання діяльності неформальних організацій, арк. 1–172.
10. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2902. Проект нової Конституції України, підготовлений за дорученням ЦК КПУ групою науковців. – 77 арк.
 11. Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік “Про вибори народних депутатів СРСР, 1988 р.” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uazakon.com>.
 12. Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік “Про всенародне голосування (референдум СРСР), 1990 р.” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
 13. Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік “Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) СРСР у питаннях виборчої системи, 1989 р.” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uazakon.com>.
 14. Бойко О. Історичні обставини прийняття Декларації про державний суверенітет України / Олександр Бойко // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 63–70.
 15. Бойко О. Україна у 1985–1991 рр. : основні тенденції суспільно-політичного розвитку / Олександр Бойко. – К. : ІПІЕНД, 2002. – 306 с.
 16. Гайдар Е. Гибель империи. Уроки для современной России / Егор Гайдар. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 448 с.
 17. Декларація про державний суверенітет України // Молодь України. – 1990. – 17 лип. – С. 1.
 18. Зубов А. Союзный договор и механизм выработки нового национально-государственного устройства СССР / А. Зубов, А. Салмин // Политические исследования. – 1991. – № 1. – С. 42–57.
 19. Новикова Л. “Мы – дети Украины”. Интервью с Председателем Верховного Совета Украины Л. М. Кравчуком / Л. Новикова // Аргументы и факты. – 1991. – № 10 (543). – С. 4.
 20. Політична історія України ХХ ст. : у 6 т. / [за ред. І. Кураса]. – К. : Генеза, 2002. – Т. 6 : Від тоталітаризму до демократії (1945–2002 рр.). – 694 с.
 21. Союз можно было сохранить. Белая книга : документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства / [сост. А. С. Черняев ; общ. ред. В. Т. Логинов]. – М. : АСТ, АСТ Москва, 2007. – 526, [2] с.

Studying of political transformations which spent within reorganization, forms a spectrum of problem and thematic questions of a modern Ukrainian political history. Circumstances and conditions of disintegration of the Soviet state are connected to desire of its former republics to defend the independence, to strengthen independent positions in internal and foreign policy. The corresponding role in these processes is removed to Ukraine, significance and which sequence has coincided with a politics of reorganization.

Key words: reorganization, Soviet Union, Ukraine, processes of transformation.

УДК 94 (4) 1945 (И 39)

ББК 63.3 (УУР) 7

Іван Пендзей

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УГОРЩИНІ (1988–1990 рр.)^{*}

У статті проаналізовано візит К.Гроса до США в липні 1988 р., результати його зустрічі з президентом Р.Рейганом. Висвітлюється проблема прав людини, піднята американським президентом і обговорена на липневому (1988 р.) пленумі ЦК УСРП, з'ясовуються зовнішньополітичні фактори впливу на процес “перебудови” в Угорщині.

Ключові слова: Рейган, Грос, права людини, право зборів і об'єднань, “перебудова”, “нове політичне мислення”.

Рішення Всеугорської конференції УСРП (20–22 травня 1988 р.), проведені нею кадрові зміни партійно-політичного керівництва викликали підвищену цікавість у світі. Зразу, після партконференції, у травні 1988 р. Голова Ради Міністрів УНР К.Грос, обраний пленумом ЦК Генеральним секретарем УСРП, відвідав Великобританію, на початку літа – Москву, провівши всесторонній обмін думками з Генеральним секретарем ЦК КПРС М.С.Горбачовим. Через декілька тижнів після московського візиту в липні 1988 р. К.Грос з офіційним візитом відвідав США. З Вашингтона він з короткочасним неофіційним візитом прибув до Канади, де його прийняв прем'єр-міністр М.Б.Малруні.

^{*} Продовження. Початок див. у вип. II, IV–V, VI, VII, VIII, IX, X–XI, XII–XIII, XIV, XVI.

Однак особливе значення мали переговори К.Гроса з американським президентом Р.Рейганом. Уперше, через сорок років, угорський політик найвищого рангу знаходився в США з офіційним візитом і вперше відбулася його зустріч з американським президентом у Білому домі. Цей візит за всіма ознаками став своєрідним проривом в угорсько-американських відносинах. У зверненні до угорського народу, переданому по Угорському телебаченню, американський президент зазначив, що він з великим зацікавленням слідкує за сміливими економічними реформами в Угорщині. “Ми вітаємо дедалі більш відверту дискусію про плюралізм, про демократію, про зростання ролі Парламенту й преси, що розгортається у вашій країні”, – заявив Р.Рейган. Він високо відгукнувся про соціальні й економічні пошуки Угорщини, особливо про її зусилля в галузі прав людини й громадянських прав [4, с.2].

К.Грос підтримав загалом дружельюбно налаштований рейганівський оптимізм щодо перемін в Угорщині. У зв'язку з включенням до порядку денного Конгресу США питання про Угорщину, він висловив думку про готовність угорського парламенту провести широкий діалог з американськими законодавцями щодо всього спектра проблем і, у тому числі, з украй актуальних тоді питань “прав людини”, котрі рейганівська адміністрація активно експлуатувала в боротьбі проти СРСР, міжнародного комунізму.

Ще в недалекому минулому, до Всеугорської партійної конференції, наміри розглянути в законодавчому органі США питання прав людини в Угорщині викликали б у партійного керівництва, міністерства закордонних справ республіки дипломатичний демарш і, без сумніву, були б розцінені як брутальна спроба втручання іноземної держави у внутрішні справи суверенної країни. Так не раз було в практиці взаємовідносин США із соціалістичними країнами в минулому, в епоху “холодної війни”. За демократичних перемін, що розгорталися під впливом горбачовського “нового політичного мислення” та “перебудови” в СРСР і окремих його сателітах – країнах “соціалістичної співдружності”, у тому числі в Угорщині, пом'якшення міжнародної напруженості, досягнутої на базі покращення радянсько-американських відносин, стала можливою глибинна світоглядна еволюція партійних кадрів, відмова від закоренілої ортодоксії й у сфері “прав людини”. Не з ввічливості й правил гарних манер К.Грос змушений був погодитися з повчаннями Р.Рейгана в галузі людських прав, заявивши: “Я повністю поділяю думку президента” [4, с.2].

Під час зустрічі з головами комісій у закордонних справах двох палат американського парламенту К.Грос передав Конгресу США послання угорського Парламенту, у якому він висловив готовність провести діалог з тем, включених до порядку денного Конгресу у зв'язку з Угорщиною, у тому числі й щодо всіх питань прав людини [4, с.2].

Разом з тим візит вищого партійно-державного керівника Угорщини до США засвідчив: правляча комуністична еліта з великими труднощами позбавлялася стереотипів, особливо в оцінці поворотних моментів новітньої історії Угорщини. Це стосувалося перш за все подій 1956 р. На запитання, задані К.Гросу під час його зустрічі зі 150-ма представниками угорської еміграції (у США проживає угорська діаспора чисельністю 1,5 млн американців угорського походження, у тому числі родичі самого К.Гроса) стосовно переоцінки цих подій, він заявив: “Угорський уряд не має наміру реабілітувати Імре Надя, який під час контрреволюційного заколоту займав пост прем'єр-міністра країни” [4, с.2]. Це означало, що нове керівництво УСРП, обране на основі рішень Всеугорської партійної конференції, ні на йоту не відійшло від традиційної оцінки подій 1956 р., партія знаходилася тільки на початковому етапі оновлення, переосмислення її історичної ролі в розвитку країни з відповідними висновками, було ще попереду. Симптоматичною, однак, була обіцянка К.Гроса, що прах І.Надя, страченого в 1958 р., його сім'я зможе перенести з безіменної могили до місця вічного спочинку [4, с.2].

Угорський лідер, зустрівшись з представниками американських ділових кіл, звернув увагу на необхідність розвитку двостороннього фінансово-економічного співробітництва, привабливі перспективи вкладення американських капіталів в економіку Угорщини, яка, за його словами, прагне орієнтуватися на все більш “вимогливі ринки” [4, с.1]. Справжню сенсацію викликала його заява, що закордонні інвестори зможуть “навіть на сто відсотків купувати угорські підприємства” [4, с.1]. З глибоким задоволенням сприйняли ділові кола США повідомлення К.Гроса про те, що іноземні інвестиції протягом п’яти років не будуть обкладатися податками, частка закордонного капіталу в угорській економіці найближчими роками зросте до 25% [4, с.1].

Стриману позицію зайняв К.Грос у піднятому представниками діаспори питанні про становище угорської національної меншини в Румунії. Практично він не погодився з тими, хто хотів надати цьому питанню гострого регіонального характеру і вважав за необхідне підключити до його вирішення міжнародну спільноту. Це могло б ускладнити й так непрості взаємини Угорщини з режимом Н.Чаушеску. Він відхилив пропозицію негайно вдатися до міжнародного посередництва, щоб чинити тиск на румунського керівника. Не виключаючи таку можливість у принципі, він підкреслив, що не все ще зроблено, ще не вичерпані всі можливості двосторонньої дипломатії і повідомив про свою готовність у будь-який підходящий для іншої сторони момент відправитися в Румунію, але до цього часу не отримав на це відповіді* [4, с.2].

Скориставшись нагодою, К.Грос провів переговори з провідними представниками Валютного фонду й Міжнародного Банку реконструкції та розвитку (МБРР), які, з точки зору економічних планів Угорщини, дали плідні результати. Голова МБРР Ко-небл назвав співробітництво зразковим і заявив, що Угорщина може й надалі розраховувати на МБРР у фінансуванні різних проектів щорічно на таку ж суму (300–350 млн доларів) [4, с.2].

Угорський лідер також зустрівся в Нью-Йорку з колишнім американським президентом Р.Ніксоном, а в Бостоні – з кандидатом на пост президента від демократичної партії М.Дукаксом [4, с.2].

Безсумнівно, візит К.Гроса до США мав важливе значення. Він сприяв налагодженню тісніших стосунків двох держав, нормалізації угорсько-американських відносин, відповідав інтересам не тільки їх народів, але й міжнародної спільноти: сприяв пом’якшенню міжнародної напруженості, подоланню спадщини “холодної війни” і, врешті-решт її припиненню.

Не випадково “історичним діянням” назвав К.Грос внесок Р.Рейгана в покращення радянсько-американських відносин, у відкриття “нової фази розрядки”, яка й перед Угорщиною відкриває ширші можливості для того, щоб ще більше сприяти діалогу між Сходом і Заходом [4, с.2]. Роль Угорщини в налагодженні всесторонніх відносин Схід–Захід високо оцінювали у Великобританії, ФРН та інших країнах “великої сімки”. Під час відвідин К.Гросом Канади глава її уряду М.Б.Малруні, говорячи про сприятливі міжнародні передумови для двосторонніх зв’язків, повідомив, що на недавній зустрічі у верхах представників “сімки” в Торонто М.Тетчер і Х.Коль особливо відмітили роль Угорщини в необхідному всемірному розвитку відносин Схід–Захід [4, с.2]. Президент Р.Рейган, оцінюючи зустріч з К.Гросом, відмітив, що вона – результат стрімкого в останнє десятиліття розвитку зв’язків [4, с.2]. К.Грос, підбиваючи підсумки візиту до США, у бесіді з журналістами підкреслив, що одним з основних завдань поїздки було сприяти створенню політичних передумов до економічного співробітництва, допомогти усунути всі ще наявні перепони й можливе недовір’я [4, с.2].

* Зустріч К.Гроса з Генеральним секретарем РКП, Президентом СРР Н.Чаушеску відбулася в серпні 1988 р. у м. Арад (СРР), на якій обговорювалися шляхи вирішення проблем, що виникли у відносинах між двома країнами головним чином через розбіжності в питанні про становище угорської національної меншини в Румунії.

Американська влада не без підстав плекала надію на те, що політичний тиск (особливо відчутний у питаннях “прав людини”), як і плідне економічне та фінансове співробітництво, стане стимулом реформ в економічній і суспільно-політичній сферах, у невідворотному процесі руйнування “партійної держави”, остаточного краху комунізму в Угорщині. К.Грос і не приховував, що поряд з підтримкою явно відчувалося бажання американської сторони “побачити і конкретні справи” [4, с.2].

Уміло поєднуючи політику “батога і пряника”, рейганівська адміністрація спонукала угорське керівництво до дій у напрямку, необхідному країні й вигідному Заходу. Важко визначити, якою мірою закордонний вояж К.Гроса вплинув на його комуністичний світогляд і чи сприяв еволюції його поглядів. Але, безсумнівно, партійно-державне керівництво Угорщини, покликане до життя рішеннями Всеугорської конференції УСРП, не вважало можливим продовження попереднього зовнішньополітичного курсу, в основі якого лежала переважно одностороння орієнтація на СРСР та інші країни “соціалістичної співдружності”, і стало на шлях більш тісної співпраці з країнами західного світу, у тому числі із США. Воно постаралося привернути увагу європейської і світової громадськості до актуальних проблем розвитку країни, можливо, навіть сподівалося на, хоч би негласну, підтримку (або співчуття) політичних кіл Західної Європи й США. Інакше важко пояснити напружений міжнародний регламент нового угорського лідера.

Політичний флірт Заходу й К.Гроса, американська увага до внутрішніх проблем Угорщини, розкручування республіканською адміністрацією США безпрограшної теми прав людини в умовах рейганівсько-горбачовського мирного діалогу були на часі й відповідали духові перемін, що розгорталися в країні на власній об’єктивній основі. Особливо актуально звучала рейганівська “турбота” про права людини.

В умовах наростання економічних і соціальних проблем, недовір’я населення до партії і її політики, міцніючого голосу політичної опозиції забезпечення людських прав в Угорщині було одним із найневідкладніших завдань. Саме в питанні прав людини, з огляду на реалії суспільно-політичного життя, УСРП змушена була йти на першочергові поступки й зміни. Відповідно до назрілих перемін напрацьовувалась і нова законодавча база.

Незабаром після візиту К.Гроса до США черговий липневий (1988 р.) пленум ЦК, який став живим утіленням започаткованих партконференцією процесів гласності й демократизації партійного та суспільного життя, крім становища в народному господарстві, розглянув питання про право зборів і об’єднань, яке, як відомо, є одним із найважливіших у системі людських прав. Ще до початку гласності розгляд цього питання на партійному форумі був би просто неможливим.

Особливістю липневого (1988 р.) пленуму ЦК УСРП було й те, що він, на відміну від усіх попередніх і, у тому числі, пленумів ЦК перебудовної доби, готувався й відбувся в умовах повної відкритості. Тим самим уперше було порушено звичний для партапарату принцип секретності при виробленні партійних рішень. Інформація про пленум і його порядок денний була заздалегідь оголошена в пресі. За чотири дні до пленуму центральний орган партії газета “Непсабадшаг” опублікувала пропозиції в питаннях, які він мав розглянути: про становище народного господарства й напрями його розвитку, право зборів і зібрань та ін. (У порядок денний пленуму було включено п’ять пунктів) [5, с.1].

Виконуючи рішення попереднього пленуму ЦК, який констатував незадовільний стан гласності в роботі провідних партійних органів, гласність у роботі пленуму була розширена настільки, що зміст доповідей, які були виголошені, а також дебати з них детально висвітлювались у пресі й навіть ... по телебаченню. Безпрецедентним було й те, що після засідань пленуму проводилися прес-конференції, на яких виступали члени ЦК і висловлювались за продовження гласності в таких масштабах. За результатами

роботи пленуму була проведена підсумкова прес-конференція. Незвичним і новим був сам факт акредитації на форумі представників засобів масової інформації [5, с.1].

Доповіді, виголошені на пленумі, мали надзвичайно гострий і водночас аналітичний характер. З доповіддю про становище в народному господарстві виступив член Політбюро, секретар ЦК УСРП М.Немет. З небувалою в партійній практиці відвертістю й категоричністю він заявив, що воно “у багатьох аспектах критичне, ... продовження нинішньої практики веде у тупик і загрожує остаточним відривом ... (від країн, що технологічно вирвалися уперед. – *І.П.*). Економіка знаходиться у глибокій кризі: наші ресурси обмежені, резерви вичерпані, з нашою виробничою структурою ми не здатні включитися в основні тенденції міжнародного розвитку. Більше двох третин нашого капіталістичного експорту поглинає погашення процентів, і це може бути досягнуто тільки шляхом отримання нових кредитів” [1; 5, с.1].

М.Немет відмітив: “Наші економічні показники недостатні для необхідного покращення зовнішнього балансу. Система управління економікою надмірно регламентована, ринок замінюють постанови. Потрібний корінний поворот у практиці економічної політики, у господарюванні. Суть цього повороту в тому, що треба зробити нашу економіку й наше суспільство по-справжньому відкритими. Необхідне одночасне перетворення структури й покращення балансу” [5, с.1].

Пропозиції, запропоновані ним для досягнення “корінного повороту”, категоріально й по суті розходилися з політекономією соціалізму, придуманою адептами ортодоксального комунізму, і практикою його побудови. Вони включали, зокрема, такі вимоги: створення справжнього товарного, грошового ринку, а також ринку капіталу й робочої сили; підвищення свободи підприємств; більш ефективного використання ресурсів; створення опосередкованого державного регулювання. Тільки завдяки радикальній перебудові економічної структури, швидкому розгортанню реформи, найповнішій лібералізації, на думку М.Немета, за сім-вісім років вдасться зупинити процес відриву, інакше може виникнути небезпека зворотності позитивних змін, що повільно розгортаються [5, с.1].

Велику цікавість, хоч менш бурхливу дискусію, ніж питання про становище в народному господарстві, викликала доповідь секретаря ЦК УСРП Дьйордя Фейті про право зборів і об'єднань. Це право, заявив він, має бути гарантоване Конституцією. Відсутність відповідного закону гальмує суспільний розвиток. Значна частина інтелігенції не тільки виявляє невдоволення, але й формулює погляди, які розходяться з позицією партії [5, с.2].

Проте великою помилкою було б вважати, що партійна верхівка, високопоставлені державні функціонери, які діяли від імені партії, були готові свідомо йти на політичні поступки опозиції, а то й самозречення від соціалізму. Необхідність нового підходу – правового забезпечення громадського порядку – ними пропонувалася з огляду на суспільні реалії – уперше за багато років партія зіткнулася з новою формою прояву громадського невдоволення – протестними демонстраціями (до цього партійна бюрократія мала, як правило, справу тільки зі святковими демонстраціями трудящих). Виступаючи в нечисленних дебатах (із цього питання висловилися тільки троє партійців), міністр внутрішніх справ зауважив, що поряд зі словом “демонстрація” не варто соромитися вживати висловлювання “демонстрація протесту”. Д.Фейті підкреслив: “Треба примиритися з думкою, що будуть і демонстрації протесту, коли люди виходитимуть на вулицю, виступаючи проти чогось” [5, с.2]. Згодом було підраховано, що в 1988 р. у Будапешті відбулося 20 протестних демонстрацій [2].

Заявивши про необхідність закону який гарантував би право зборів і об'єднань, доповідач водночас зазначив, що закон не забезпечить легальні можливості дій особам і групам, які, на думку партії, є безумовно антисоціалістичними, виступають проти існуючого ладу. Д.Фейті твердив: “Законопроект про право зборів і об'єднань відобра-

зить політичну волю УСРП, яка в рамках однопартійної системи прагне до реформи політичної системи” [5, с.2]. Пленум прийняв рішення: передати проекти закону на громадське обговорення, щоб по можливості вони ще в цьому, тобто 1988, році були подані на розгляд Державних зборів [5, с.2].

На липневому пленумі ЦК УСРП виступив Генеральний секретар К.Грос. Він прозвітував про свій московський візит, назвавши його успішним, а також повідомив, що ЦК скоротив кількість партійних, державних, громадських і економічних посад, які були сферою впливу центральних партійних органів, з 1241 до 435, а також, що новий завідувач канцелярією тепер виконуватиме й функції офіційного представника ЦК по пресі, з якою потрібно буде вести постійне спілкування [5, с.2].

Ці приклади розширення гласності свідчать про те, що процес партійної перебудови, намічений нарадою УСРП 20–22 травня 1988 р., розвивався.

Ініціатива липневого (1988 р.) пленуму ЦК УСРП передати розроблені проекти заходів про право зборів і об’єднань на громадських обговореннях стала важливим підґрунтям формування громадянського суспільства. Сама дискусія щодо законопроекту, яка велася в суспільстві, сприяла його оновленню, самоідентифікації й самореалізації альтернативних УСРП і соціалізму груп та організацій, чіткішому з’ясуванню поглядів суб’єктів “соціалістичного плюралізму”. У всенародному обговоренні проекту закону про право зборів і об’єднань взяло участь 40–45 тис. людей [3].

Сенсаційність доповіді секретаря ЦК УСРП Д.Фейті (уперше на партійному форумі було піднято одне з найважливіших питань у системі прав людини – право зборів і об’єднань) не може приховати сум’яття, непослідовність і відсутність одностайності серед партійного керівництва щодо шляхів і методів реформування державного соціалізму, його майбутнього. Насамперед це виражалось у дивному симбіозі суперечливих прагнень і пропозицій Д.Фейті – прийнятті закону, який би дозволив право зборів та об’єднань і унеможливив діяльність осіб, груп, організацій, котрі виступають проти однопартійного соціалізму. Виходить, партійний керівник був за розширення й забезпечення прав для прихильників соціалізму й позбавлення їх його противників. На щастя, розбрід і хитання в рядах УСРП набували таких масштабів, що диктат їх вищих посадових осіб був уже неможливий не тільки в суспільстві, але навіть у Політбюро і ЦК. Партія увійшла в смугу глибокого ідейно-ідеологічного й навіть організаційного надлому – у її середовищі формувалися різні погляди на характер і темпи реформ, реформістські гуртки й об’єднання навколо окремих політиків. УСРП уже не могла нав’язати свою волю Державним зборам, хоч 75% їх депутатів були її членами. Крім того, будь-який законопроект відповідно до вже діючих демократичних норм, відмови партії від принципу централізованого прийняття рішень підлягав передачі на громадське обговорення, а потім розгляду Державних зборів. Він, таким чином, проходив, так би мовити, своєрідну подвійну експертизу, і тому не існувало жодних гарантій того, що прийнятий парламентом закон відображатиме диференційований підхід ортодоксального ядра Політбюро й ЦК щодо суб’єктів проголошеного політичного плюралізму (він, однак, не мав виходити за рамки соціалістичного вибору).

Позиція Д.Фейті, як і деяких інших керівників УСРП, у тому числі генсека К.Гроса, свідчила, що вони не були готові відмовитися від кадарівської моделі соціалізму, рішуче покінчити з його однопартійністю, спроможні так би мовити перерізати пуповину, що з’єднувала їх з минулою епохою, і стати “прапорonosцями” революційних змін. Їх політичні рішення – вимушені. Вони приймалися під тиском гострих соціально-економічних і політичних процесів, які розвивались у суспільстві наперекір їхнім переконанням і бажанням.

К.Грос, який, хоч і тимчасово, обійняв дві вищі державні посади – Голови Ради Міністрів і Генерального секретаря ЦК УСРП, очолив країну в момент назрілих радикальних змін, в умовах очевидного погіршення всіх основних параметрів її розвитку,

наростання невдоволення, бунтівних настроїв і протестних виступів, сподівався на досягнення “корінного повороту” при збереженні в суспільстві провідної ролі УСРП, виявляв обережність і поміркованість у реформах, темпах їх реалізації, старався не допустити хаосу в країні. Очевидно, що на його плечі лягла нелегка ноша, випала важлива місія. Йому, як і його однодумцям, напевне, доводилося враховувати досвід непередбачуваних, стихійних реформ і кровопролиття 1956 р., долю тодішніх реформаторів – І.Надя та його соратників.

Правда, угорські реформи 1988–1990 рр. розгортались у зовсім інших історичних умовах: кризи реального соціалізму як системи, ослаблення й відмови від диктату КПРС і кремлівського керівництва СРСР, його небажання, нездатності й неможливості виконувати роль “дубця” в дусі преславутої “доктрини Брежнева” в соціалістичному таборі, який підточувався внутрішніми неполадками й незгодами в кожній його складовій, слабшав економічно, політично, організаційно й ідейно-ідеологічно. Увага європейського й американського політичного істеблішменту до Угорщини і її проблем свідчила, що існували сприятливі міжнародні умови для продовження реформ.

Московський владний олімп очолював ініціатор “перебудови”, творець “нового політичного мислення” М.С.Горбачов, які призначалися не тільки для внутрішнього вжитку, але й закордонних братів по ідеї – соціалістичного табору (радше бараку), який знову лихоманило. К.Гросу все ще доводилось “оглядатись” на Кремль, з’ясовувати, вивіряючи свій курс, точки збігу інтересів з партійно-державним керівництвом СРСР і водночас стримувати нетерплячість Заходу, зокрема США, які, як він сам стверджував, хотіли побачити конкретні результати. Які могли бути дані “рекомендації” у Москві, достеменно не відомо – можна тільки здогадуватися. Вони навіть у матеріалах “Горбачов-фонду” (електронний варіант) ніяк не відображені. Однак очевидно, що після міжнародного вояжу К.Гроса весною-літом 1988 р. “перебудова” в Угорщині набирала нових рис і ще більш відчутного й руйнівного для однопартійного соціалізму характеру.

(Далі буде)

1. Герасимов В. Обсудить всенародно / В. Герасимов // Правда. – 1988. – 25 июля. – С. 5.
2. Герасимов В. Перестройка в Венгрии / В. Герасимов // Правда. – 1988. – 12 декабря. – С. 3.
3. Карпычев А. Венгрия знакома и незнакома / А. Карпычев // Правда. – 1989. – 30 января. – С. 6.
4. Права человека важный фактор отношений // Венгерские новости. – 1988. – № 9. – С. 1–2.
5. Э. Ж. Остановить процесс отрыва / Ж. Э. // Венгерские новости. – 1988. – № 9. – С. 1–2.

The article analyzes the visit of K.Gross to the USA in July 1988, the results of his meeting with President R.Reagan. The article also reveals the problem of human rights, raised by the American President and discussed at the July (1988) Plenum of the Central Committee of the USSR, the foreign political influences on the process of “perestroika” in Hungary.

Key words: *Reagan, Gross, human rights, the right of meetings and associations, “perestroika”, “new political thinking”.*

УДК 327.7
ББК 66.4

Микола Генік

ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПІВ СТОСОВНО МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ РЕЧІПОСПОЛИТОЇ В ПРОЦЕСІ ПОЛЬСЬКО- УКРАЇНСЬКОГО ПРИМИРЕННЯ

Подолання міжнаціональних стереотипів займало важливе місце в процесі польсько-українського примирення. Складовими цієї проблеми виступали: оцінка міжнаціональних відносин після Люблінської унії, виділення причин польсько-української конфронтації, аналіз альтернативних варіантів розвитку та висновки з історії для формування майбутніх польсько-українських відносин.

Ключові слова: польсько-українські відносини, міжнаціональне примирення, Перша Річпосполита, стереотипи.

Польсько-українське примирення стало одним із найграндіозніших процесів періоду біполярності. Досягнення порозуміння двох найбільших народів Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), яка була стратегічно найуразливішим регіоном для соціалістичного блоку, унеможливило інспірування міжнаціонального конфлікту, сприяло успіху спільної боротьби за незалежність, державність і демократію. Польсько-українське примирення передбачало розв'язання комплексу міжнаціональних проблем: розробку нової системи безпеки регіону ЦСЄ, подолання міжнаціональних стереотипів стосовно спільної історії, вирішення проблеми кордонів і національних меншин. У цьому контексті проблема оцінки польсько-українських відносин періоду Першої Річпосполитої займала одне з пріоритетних місць у процесі двосторонньої дискусії.

Незважаючи на перші спроби поставити проблему В.Бончковським [30] у міжвоєнний період, питання подолання міжнаціональних стереотипів у справі польсько-українського примирення стало розроблятися в постбіполярний період, оскільки попередня історіографія, навпаки, старалася формувати й зміцнювати стереотипи й упередження. Серед авторів основних публікацій слід згадати Т.Хинчевську-Геннелє [31; 32; 33], Я.Качмарчика [35], Т.Гунчака [34], В.Мокрого [41], Я.Дашкевича [43] та ін.

Метою публікації є виявлення впливу подолання міжнаціональних стереотипів періоду пізнього середньовіччя для досягнення польсько-українського примирення.

Формування антипольських і антиукраїнських стереотипів сприяло зміцненню радянського панування в ЦСЄ. Відповідно в ПНР існували підтримувані владою міцні стереотипи українця як непокірного громадянина Шляхетської Річпосполитої, який під час козацьких бунтів старався протидіяти цілісності держави [16], “гайдамаки” і “ножовніка” [24].

Одну з причин такого стану Я.Ковалевський вбачав у відсутності знань про Україну в польському суспільстві. “Для пересічного поляка, вихованого на “Ogniem i mieczem”, Україна – це козаччина, це п'яний Хмельницький, який підняв бунт, (...) це спільні з татарами напади на Польщу, це різанина і повчальні, хоч жорстокі кари за ці різанини, які справедливо накладав посланий Провидінням Єремія Вишневецький” [3, s.3–4; 4]. Б.Цимбалістий указував, що політика Москви спрямована на підтримання й зміцнення стереотипів. “Радянські власті культивують давні імперіальні традиції. Їхні фільми, театральне мистецтво, мовлене й друковане слово є пересичені пропагандою, яка постійно нагадує українцям про кривду та знущання, яких зазнали під владою польських “панів”. Москва свідомо прагне до того, щоб час ран не загоїв, щоб давні нещастя не затерлися в пам'яті, щоб українці й поляки ніколи не могли порозумітися” [8; 9, s.1–3].

Подолання стереотипів стало необхідним етапом польсько-українського примирення [42]. Складовими цієї проблеми виступали: загальна оцінка характеру міжнаціональних відносин І Річпосполитої, виділення причин польсько-української конфронтації, аналіз альтернативних варіантів розвитку та необхідні висновки з історії для

формування майбутніх відносин. Спроби переоцінки минулого двосторонніх відносин робилися на біфуркаційних етапах історичного розвитку, коли перед політичними елітами поставало питання про вибір шляхів гарантування безпеки своїх народів й актуалізувалися принципи Люблінської і Гадяцької уній [29].

Особливо актуалізувалася проблема польсько-українських відносин періоду Першої Речіпосполитої в 1950-х рр. у зв'язку зі святкуванням 300-літнього ювілею Переяславської ради та Гадяцької унії. Протиставлялися промосковська й пропольська орієнтації українських козаків, зокрема, ще в промові К.Беньовського при укладенні Гадяцької угоди були сформульовані цивілізаційні відмінності союзу з Варшавою й Москвою, яка насаджувала деспотизм і розглядала союзи як тактичні кроки для поневолення обох народів. “Цар радий би вам язики пообтинати, щоб ви не говорили, очі повибирати, щоб ви не бачили, тримає вас, поки нас, поляків, кров'ю вашою не звоює, а потім вас за Біле Озеро перенесе, а Україну заселить московськими холопами” [7].

М.Антонович вважав, що, незважаючи на значно більшу кількість конфліктів українців з поляками, вони ближчі ментально і їм легше знайти порозуміння, ніж з росіянами. “Звичайно, козаки повставали, вели визвольні війни, ненавиділи “католика”, “ляха”, а все ж таки з поляками їм завжди було легше порозумітися ніж з “єдинокровним” і “єдиновірним” “братом” – москалем. Козаки могли виступати проти короля (католик), натомість не виступали звичайно проти царя (православний), а все ж таки в польській сфері вони почували себе завжди скоріше “дома” ніж у московській, а коли після смерті Хмельницького наказним гетьманам доводилося “міняти віхи” і переходити з табору в табір (...), то коли цей перехід був у польській табір, то це було пов'язане з загальною полегкістю, радістю – нарешті “дома”. Із цієї причини поляки, навіть ведучи війну проти українців, розуміли українські визвольні прагнення, на відміну від росіян [15, с.2, 4].

Важливе місце в дискусіях посідало визначення причин столітніх польсько-українських конфліктів. Основу польсько-українського конфлікту В.Бончковський бачив у цивілізаційних відмінностях. Вважаючи релігію душею цивілізації, він стверджував, що Україна прийняла християнство візантійського зразка, яке перебувало на стадії занепаду, тоді як до Польщі християнство прийшло у формі більш динамічного католицизму. Ці відмінності вплинули на двосторонні відносини протягом наступних століть. Оскільки Захід рухався до України за посередництвом Польщі, Україна старалася його відкинути. Якщо б Захід проникав в Україну у вигляді міжнародного католицизму, Україна стала б типово західною католицькою державою. Приклади цього він знаходив у Могілянській Академії та в цінностях індивідуалізму, які були знищені в період російського панування [22, с.4]. Основною причиною столітніх польсько-українських конфліктів Я.Савка вважав польський “Drang nach Osten” [12].

Л.Погоновський обвинувачував у поразках польської політики в українському питанні польську магнатерію, класовий інтерес якої визначав польську політику на сході [5]. Саме вони пхнули Б.Хмельницького на союз з Москвою, після чого почалося потужне зростання, жертвами якого стали Україна й Польща. Польсько-українське порозуміння, на думку В.Косаренка-Косаревица, вимагалось для повернення геополітичної рівноваги в регіоні [23, с.3].

Автор статті в “Українському Житті” стверджував, що Річпосполита після Люблінської унії мала б бути федеративною державою й забезпечувати умови співіснування народів, що перебували в її складі. Причиною польсько-українського антагонізму була агресивна політика варшавського уряду та польської католицької церкви, які вістря своєї політики спрямовували проти литовських, білоруських і українських національних інтересів. Унаслідок цього створювалися умови для розвитку тільки польської культури та полонізації провідних верств інших народів. Автор вважав помилкою возвеличення

польськими істориками Речіпосполитої як великодержави та відсутність засудження польського імперіалізму [13].

У червнево-липневому номері “Kultury” за 1954 р. І.Лисяк-Рудницький заперечив міф про возз’єднання України з Росією на Переяславській Раді. Автор розглядав Переяслав як епізод політики Хмельницького й тактичний хід, який не відрізнявся від подібних договорів з Польщею, Туреччиною чи Швецією. Крок у напрямку московського протекторату диктувався українським *raison d’etat* і не мав на меті входження України до складу Росії [1, р.107].

Я.Мухавец стверджував, що в зростанні могутності Москви винуваті поляки й українці. Польська політика призвела до переходу Б.Хмельницького під зверхність російського царя. Пізніше Гадяцька унія могла стати базою для примирення Польщі з козаками, однак вона не була реалізована. “(...) Коли б трималися Гадяцькі пакти, імперія Катерини і Романових не виникла б ніколи. (...) При федералізації Польщі з Україною ситуація сьогоднішніх днів і панування Росії у Європі і світі вірогідно не мали б місця” [10, s.2–3].

М.Добрянський у своєму виступі “Трикутник Польща–Україна–Росія” зазначав важливість аналізу історичного минулого для формування концепцій майбутніх двосторонніх відносин: “(...) без пізнання минулого не будемо в стані укласти наше майбутнє із взаємною користю і не зможемо протиставитися тому, щоб з нашої незгоди користав російський імперіалізм, – що дотепер було правилом”. Він наводив назву статті редактора “*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*” В.Бончковського “*Nie jesteśmy ukrainofilami*”, який від імені Польської Прометейської групи декларував необхідність для добра Польщі підтримки ідеї незалежної України. Перефразовуючи В.Бончковського, М.Добрянський заявляв: “Я не є полонофілом, але українська рація стану вимагає дружньої співпраці з польським народом. Політичний союз польського й українського народу є умовою визволення України і утримання незалежності перед загарбницьким російським імперіалізмом”.

Згідно з переконаннями М.Добрянського, у трикутнику Польща–Україна–Росія формувалася історія всієї Східної Європи, особливо українсько-польських відносин. Експансія середньовічної Польщі на Русь, яка супроводжувалася національно-релігійною дискримінацією, дозволила Москві взяти на себе роль захисника від утисків православної релігії й руського народу.

Помилка була допущена також у ставленні Польщі до козацтва, значення якого недооцінювалося. Платформою для польсько-української співпраці в період козащини могла стати Гадяцька унія. М.Добрянський погоджувався з висновками Станіслава Кота в книзі “*Jerzy Niemirycz*”: “Гадяцька концепція, коли б проіснувала, змінила б долі Східної Європи, затримуючи експансію Росії як в бік Чорного моря, так і Балтики. Не доходячи до Дніпра, ніколи Росія не дійшла б до Вісли. Концепція Гадяцької угоди, започаткована серед різанини і ненависті, була перемогою почуття польсько-українського братерства та зв’язку з західною культурою”. М.Добрянський уточнював, що існувало дві концепції Гадяцької угоди: авторства Ю.Немирича та змодернізована й обмежена у Варшаві. Зміни, внесені до угоди у Варшаві, зробили неможливою польсько-українську співпрацю. “На “модернізації” Гадяцької угоди виграла не Польща, а Москва”. Минуле польсько-українських відносин, на переконання М.Добрянського, підтверджувало висновок кс. Валеріана Калінки: “Поки Русь тримала з Польщею, поти Москва була безсильною проти Речіпосполитої” [14].

Роздуми про польсько-українські відносини лягли в основу збірок віршів Ю.Лободовського “*Złota hramota*” та “*Pieśń o Ukrainie*”, у яких автор піддав критичному аналізу минуле стосунків двох народів. У поетичних образах минулого він спробував шукати позитивні риси. Головною думкою твору було твердження про історичну помилку обох народів, які, не знайшовши спільної мови, утратили свою незалежність і

державність. Автор підкреслював взаємну пов'язаність доль двох народів: “Коли Польща падає, пригнітає Україну, а Україна їй ноги підтинає”. Відповідальність покладав на непослідовність політики польської магнатерії: “Однією рукою душили Запоріжжя, а іншою подавали свячені ножі”. Основною причиною поразки українського й польського народів вважав їхню ворожість: “Ми були гострими цвяхами до спільної труни”. Берестечко й Умань, підтявши свободу Польщі, не дали також свободи Україні. Результатом стало посилення Росії, і як глум над долями двох народів “по бруку варшавським мчать коні козацькі у намісника царського почоті”. У “Пісні про Україну” Ю.Лободовський висував концепцію Гадяцького трактату на противагу Переяславському. Він підкреслював моменти спільної боротьби проти Москви: перемоги польської армії під Клушином, української армії під Конотопом [21, с.47–49; 27; 38].

На думку російського публіциста Н.Осипова, історичною місією Польщі мало бути прилучення Червоної, Чорної, Білої, Малої й Великої Русі до європейської культури. “Але поляки зрадили своєму історичному призначенню. Реальне велике завдання вони підмінили мізерним фантастичним. Це було завдання ополячення й окатоличення безперечно повного, безперечно крайньо насильницького. Цим самим смисл своєї історії вони підмінили абсурдом; і цей кривавий абсурд розтягнувся на чотири з половиною століття” [2].

Причини занепаду І Речіпосполитої Ю.Мерошевський зводив до двох основних факторів: занепаду політичної думки та зміни геополітичної ситуації. Цією зміною було зростання могутності Росії, що ставило перед Польщею завдання формування визначної політичної думки, але її забракло. Ю.Мерошевський поспробував реконструювати дії Польщі, які мали б служити успішному відгукові на отриманий виклик. Насамперед помилковою була національна політика Польщі. Її ідеалом і пам'ятником був Лонгин Підбийп'ята, який, будучи вродженим литовцем, не знав жодного слова по-литовськи. Під національною політикою Польща розуміла не *partnership*, а денаціоналізацію. Натомість Перша Річпосполита повинна була підтримати великого гетьмана козаків, а Україні надати повну автономію. Аналогічно слід було підтримати татарського гетьмана [6, s.5–6; 39, s.47].

Стефан Менкарський у своїй статті “Гадяч – світло в руїні”, надрукованій у лондонським “*Ozle Białym*”, причини невдачі концепції тріалістичної Речіпосполитої, яка була сформульована в Гадяцькому договорі 16 вересня 1658 р., вбачав у слабкості Польщі. Іншим чинником були перешкоди з боку Москви, яка підтримувала деструктивний рух лівобережної черні. Однак основною причиною С.Менкарський вважав тодішню національну й політичну незрілість українських мас, які не зрозуміли стратегічності в тих умовах збереження союзу з Польщею проти Москви [25, с.4].

Б.Михайлович дискутував із З.Сталем стосовно вищості польської культури та її впливу на Україну. Він нагадував, що на історичну арену Русь вийшла на сто років раніше за Польщу. Християнство вона прийняла в один період з Польщею, тому не потребувала поширення його із Заходу. Стосовно польської місії поширення християнства Б.Михайлович нагадував руйнування в 1938 р. урядом польської католицької держави кількох десятків православних церков на Холмщині. Український публіцист заявляв, що полякам необхідно нагадувати про їхні історичні помилки, “бо тоді можна бачити, якої шкоди вони наробили не лише Україні, але і Польщі, і на майбутнє не треба їх повторювати”. Він виділив три основні помилки Польщі в східній політиці. Перша полягала в загарбанні Казимиром Галицького князівства, коли східні українські землі перебували в татарському ярмі. Галич міг би відновити українську державу й стримати зростання небезпечної Московії. Друга помилка полягала в недотриманні договорів з Б.Хмельницьким, що штовхнуло останнього на союз з Московією, однаково шкідливий для України й для Польщі. Третьою помилкою став напад Пилсудського й Галлера на Західну Україну, що дало можливість Москві завоювати Східну [11, с.2–3].

Є.Гедройць до таких помилок відносив упушення можливості створення Польсько-Литовської Речіпосполитої двох чи трьох народів [18, с.1–2, 8; 19, с.36–37].

На думку Я.Ковалевського, польська політика повинна була прагнути до створення після відходу татарів самостійної незалежної української держави в економічній і військовій федерації з Польщею для спільної оборони разом з білоруським і литовським народами проти загарбників зі Сходу й Заходу. Тоді історія й сучасна карта Європи виглядали б інакше. Зразком такого варіанта двосторонніх відносин Я.Ковалевський вважав Гадяцьку унію. Одночасно він поділяв висловлену С.Котом в історичній праці “Jerzy Niemirycz – w trzechsetlecie Ugody Hadziackiej” думку, що угода була й запізня, і зарання. Запізня, бо підписана після бунту Хмельницького, зарання – бо бунт ще не вигас і не вигасли ненависть і недовіра по обидва боки [3, с.3–4; 4].

Пригадавши основну ідею статті Ю.Лободовського “Między Muszalskim a panem Zagłobą”, Вітольд Кусс ще раз наводив епізод з “Pana Wołodujowskiego” про примирення Мушальського й козака Дидюка, яке сталося в турецькій неволі та яке дало можливість обом визволитися. Приклад примирення поляка з українцем у турецькому полоні В.Кусс вважав глибокосимволічним, оскільки, незважаючи на відсутність турків і татарів як ворогів України й Польщі, залишилася загроза з боку Москви й Німеччини. Епізод з книги Г.Сенкевича В.Кусс розглядав як модель міжнаціонального примирення: “Якщо б це від мене залежало, зробив би з неї витяг, надрукував би польською й українською, роздав би кожному українцеві й кожному полякові, а шкільним дітям казав би вчити напам’ять. Якщо тепер, після прочитання його, надалі залишимося глухими й не усвідомимо, що нашою польсько-українською долею постійно є ті самі ланцюги, які скували Дидюка з Мушальським, не можна нам називатися патріотами” [26].

Ю.Мерошевський приходив до висновку, що повернення польської незалежності можливе тільки за умови повернення рівноваги у відносинах з Росією, яка була спільним ворогом українців, литовців і білорусів: “Якщо вскочимо в чоботи наших предків із XVII ст., можливо, повернемо Вільно й Львів, але не відбудуємо здорової пропорції між Польщею і Росією. (...) Говорячи образно, виграти з Росією можемо тільки на Україні” [17, с.1; 40, с.47].

Л.Мочульський заявляв, що поразка І Речіпосполитої почалася тоді, коли розпочалася польсько-українська суперечка [28, с.3–5; 44].

У процесі дискусії було озвучено також позитивні фактори перебування українських земель у складі Речіпосполитої. Тому, якщо поляки повинні зробити зусилля для зрозуміння реакції покривдженого й поневоленого народу й визнати часткову відповідальність за минуле, українці повинні об’єктивно оцінити користі перебування в складі Речіпосполитої. Завдяки цьому протягом XIV–XVIII ст. Україна перебувала під дією європейської культури. Тоді українці зуміли сформувати своє відмінне культурне й національне обличчя, яке назавжди розмежувало українців від росіян, і цього впливу не вдалося затерти жодними царськими указами [8; 9, с.1–3]. М.Кордуба навіть висловив тезу про те, що І Річпосполита відіграла велику роль у формуванні українського й білоруського народів, оскільки кордон Польщі з Москвою напередодні Андрусівського миру збігся з етнографічними кордонами цих народів [38, с.45].

Символічним актом польсько-українського порозуміння стала міждержавна декларація про примирення. У заяві відзначалося, що протягом багатовікової історії польсько-українського сусідства є безліч хвилюючих прикладів щирої дружби, взаємодопомоги, співпраці, братерства зброї та взаємних культурних впливів, які збагачували обидва народи. Не слід оминати також трагічних сторінок, таких як десятиліття воєн XVII і XVIII ст. Інтерпретацією спільного минулого та його складних періодів повинні зайнятися спеціалісти, які в атмосфері відкритості ретельно дослідять факти та підготують їхні об’єктивні оцінки. “У давнину наші предки виливали воду на шаблі на знак миру, союзу й братерства. І сьогодні ми, поляки й українці, хочемо влити в наші

серця почуття дружби й солідарності. На порозі ХХІ століття пам'ятаймо про минуле, але думаймо про майбутнє!” [20, s.17].

Багаторічні польсько-українські дискусії привели до вияснення багатьох оцінок і трактування міжнаціональних відносин періоду Першої Речіпосполитої, зближення позицій і подолання стереотипів. Досягнення порозуміння стосовно складних сторінок спільної історії допомагало знаходженню консенсусу в інших галузях двосторонніх відносин і сприяло загальній справі польсько-українського примирення.

1. Les Archives de l'Institut Litteraire a Paris (AILP). – Les coupures de presse (CP). – 1960. – Vol. 1. – P. 1. Krynski M. J. Ukrainica in the Polish monthly “Kultura” // Horizon. – New York, 1958. – P. 107.
2. AILP. – CP. – 1960. – Vol. 2. Осипов Н. Спор, взвешенный судьбою // Новое Русское Слово. – 31.07.1960.
3. AILP. – CP. – 1961. – Vol. 1. – P. 21. Kowalewski J. Ukraińsko-polskie morze czerwone // Ostatnie Wiadomości. Dodatek Tygodniowy (Londyn). – 1961. – № 2 (616). – 8. I. – S. 3–4.
4. AILP. – CP. – 1961. – Vol. 1. – P. 69. Kowalewski J. Ukraińsko-polskie morze czerwone // Ameryka-Echo. – 1961. – 12. III.
5. AILP. – CP. – 1962. – Vol. 2. – P. 88. Погоновський Л. [Б.н.] // За Синім Океаном (Нью-Йорк). – 1962. – № 7. – XI–XII.
6. AILP. – CP. – 1970. – Vol. 2. Mieroszewski J. Może zdarzyć się i tak... // Wiadomości Polskie. – 1970. – 28. VI. – S. 5–6.
7. AILP. – CP. – 1975. – Vol. 1. Nowicki Z. Polityka wschodnia Piłsudskiego // Dziennik Polski. – 1975. – 17. IV.
8. AILP. – CP. – 1975. – Vol. 1. W niewoli przeszłości // Polska w Europie. – 1975. – № 1/2.
9. AILP. – CP. – 1975. – Vol. 1. W niewoli przeszłości // Przegląd prasy ukraińskiej w opracowaniu p. A. Hermaszewskiego (luty 1975). – London : MSZ, 1975. – S. 1–3.
10. AILP. – CP. – 1975. – Vol. 2. Muchawiec J. “Detente” i narodowe wulkany // Listy do Polaków (New Britain, Conn.). – 1975. – X. – S. 1–5.
11. AILP. – CP. – 1975. – Vol. 2. Михайлович Б. До українсько-польських розмов // Свобода (Jersey City). – 1975. – 12. XII. – С. 2–3.
12. AILP. – CP. – 1975. – Vol. 2. Савка Я. Українці чи “русско-поляци”? (На маргінесі одної статті) // Голос Лемківщини (Йонкерс). – 1975. – № 7 (140). – VII.
13. AILP. – CP. – 1976. Про польсько-українські жостунки у світлі польської публіцистики // Українське Життя (Чикаго). – 1976. – 9–23. V.
14. AILP. – CP. – 1977. – Vol. 2. Hermaszewski A. Trójkąt : Polska–Ukraina–Rosja // Głos Polski (Toronto). – 1977. – 21. VII.
15. AILP. – CP. – 1978. – Vol. 1. Антонович М. Діялог із сусідами // Українське Слово (Париж). – 1978. – 29. I. – С. 2, 4.
16. AILP. – CP. – 1990. – Vol. 2. Granice ustalali za nas / [rozmawiał Zbigniew Dudziński] // Po prostu. – (Warszawa). – 1990. – № 12. – 3. 05. – S. 11.
17. AILP. – CP. – 1992. – Vol. 3. – K. 427. Romanowski A. Przeciw fatalizmowi. Polska i Ukraina : przeszlosc i perspektywy // Tygodnik Powszechny. – 1992. – № 28. – 12. 07. – S. 1.
18. AILP. – CP. – 1995. – Vol. 2. – P. 341–342. Прядко В. Самітник з Maisons-Laffitte // Наше Слово. – (Варшава). – 1995. – № 31 (1984). – 6. VIII. – С. 1, 2, 8.
19. AILP. – CP. – 1995. – Vol. 3. – P. 516–517. Прядко В. Єжи Гедройц: “Ініціатива повинна належати Польщі”... // Універсам. – Львів ; К. ; Варшава ; Нью-Йорк, 1995. – № 7–8. – С. 36–37.
20. AILP. – CP. – 1997. – Vol. 2. – P. 304. Wspólne oświadczenie prezydentów Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy o porozumieniu i pojednaniu podpisane w Kijowie 21.V.1997 r. // Dziennik Związkowy. – 1997. – 13–15. VI. – S. 17.
21. AILP. – J. Łobodowski. – List J. Łobodowskiego do J. Giedroycia. – Madryt, 1954. – 4. III.
22. AILP. – CP. – 1952. – Vol. 2. ПК. В. Бончковський про українську справу // Українські Вісті. – 1952. – № 56 (623). – 10. 08. – С. 4.
23. AILP. – CP. – 1956. – Vol. 2. – P. 189. Косаренко-Косаревич В. Польська панорама обабіч Залізної Завіси. (В порядку дискусії) // Народна Воля. – 1956. – № 14. – 5. 04. – С. 3.
24. AILP. – CP. – 1958. – Vol. 1. До стану української меншини в Польщі // Сучасна Україна. – 1958. – № 4 (183). – 16. 02.
25. AILP. – CP. – 1958. – Vol. 3. Проблема українсько-польських відносин у польській пресі // Українська Думка. – 1958. – № 40 (601). – 2. 10. – С. 4.
26. AILP. – CP. – 1959. – Vol. 1. – P. 111. Kuss W. Fedece – więcej szumu! // Kurier Polski / Correo Polaco (Buenos Aires). – 1959. – № 89. – 23. 04.

27. AILP. – CP. – 1959. – Vol. 1. – P. 56. (от). Łobodowski Józef. Pieśń o Ukrainie, z przekładem na język ukraiński Swiatosława Hordyńskiego ; Instytut Literacki. – Paryż 1959. – 33 s. // Журнал літератури, науки, мистецтва, критики і суспільного життя. – 1959. – № 2 (52). – III–IV. – С. 47–49.
28. Archiwum prywatne W. Mokrego w Krakowie. Przytaczamy fr. wypowiedzi Leszka Moczulskiego dotyczącej kwestii stos. polsko-ukraińskich // Świt Niepodległości. Pismo Grupy afiliowanej przy Konfederacji Polski Niepodległej. Obszar I Warszawa. – Warszawa, 1986. – № 2. – XII. – S. 3–5.
29. Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego. – Archiwum St. Kota. – Sygn. 403. – K. 43. Czarkowski-Golejowski K. Sprawa ukraińska.
30. Bączkowski W. Grunwald czy Pilawce? / Włodzimierz Bączkowski. – Warszawa : Wydawnictwo “Myśli Polskiej”, 1938. – 208 s.
31. Chynczewska-Hennel T. Od Unii Brzeskiej do Unii Hadziackiej – dzieje porażki czy szansy? / Teresa Chynczewska-Hennel // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1997. – № 4–5. – S. 105–117.
32. Chynczewska-Hennel T. Oskara Haleckiego pochwała dwóch unii / Teresa Chynczewska-Hennel // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 2005. – № 19–20. – S. 74–80.
33. Chynczewska-Hennel T. Spory wokół unii brzeskiej (koniec XVI–XVII wieku) / Teresa Chynczewska-Hennel // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1994. – № 2. – S. 28–34.
34. Hunczak T. Unia Brzeska 1596 : polityka i religia / Taras Hunczak // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1997. – № 4–5. – S. 66–75.
35. Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia? / J. Kaczmarczyk // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1994. – № 2. – S. 35–40.
36. Kumor B., ks. Episkopat łaciński wobec Unii Brzeskiej (1590–1637) / ks. Bolesław Kumor // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 1997. – № 4–5. – S. 76–91.
37. Łobodowski J. Pieśń o Ukrainie / Józef Łobodowski ; z przekładem na język ukraiński S. Hordyńskiego. – Paryż : Instytut Literacki, 1959. – 33 s.
38. Łobodowski J. Przeciw upiorom przeszłości / Józef Łobodowski // Kultura. – 1952. – № 2–3. – S. 14–66.
39. Mieroszewski J. Może zdarzyć się i tak... / Juliusz Mieroszewski // Kultura. – 1970. – № 4 (271). – S. 47–54.
40. Mieroszewski J. Wariant sytuacyjny pierwszy / Juliusz Mieroszewski // Kultura. – 1970. – № 4 (271). – S. 47–54.
41. Mokry W. Potrzeba kolejnej dyskusji wokół “Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza / W. Mokry // Między sąsiadami = Między sąsiadami. – Kraków, 1999. – № 9. – S. 284–297.
42. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. – Dział Rękopisów. – Akc. 115/06. – Npgn. Nowak-Jeziorański J. Kilka uwag o porozumieniu polsko-ukraińskim przekazanych uczestnikom spotkania “Ukraina przed wyborem” zorganizowanego w “Kole Podkowy” 22 marca 1998 roku.
43. Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень / Ярослав Дашкевич // Україна – Польща : історична спадщина і суспільна свідомість. – К. : Либідь, 1993. – С. 23–29.
44. Інтерв’ю з Лешком Мочульським. – Варшава, 2007. – 18.01.

Overcoming of interethnic stereotypes has taken an important place in the process of Polish-Ukrainian reconciliation. Constituents of this problem were as follows: assessment of interethnic relations after Lublin Union, determination of causes of Polish-Ukrainian confrontation, analysis of alternative ways of development and conclusions from history in order to form future Polish-Ukrainian relations.

Key words: Polish-Ukrainian relations, interethnic reconciliation, I Rzeczpospolita, stereotypes.

УДК 398.34:94 (477.85/.87) “19”

ББК 63.5 (44 Укр)

Ірина Дмитрук

ГОСПОДАРСТВО ГУЦУЛІВ В ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ XIX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

У статті на основі широкого кола джерел і літератури аналізуються особливості ведення господарства гуцулів в етнографічних дослідженнях кінця XIX – першої половини XX ст. У ній розглянуто етнографічні праці про основні та допоміжні заняття гуцулів, їхні промисли.

Ключові слова: Гуцульщина, етнографічні дослідження, господарство, вівчарство, землеробство.

Матеріальна культура – це конкретно-історичне явище, яке, будучи продуктом розвитку певного народу, нації, етнографічної групи, є важливим джерелом вивчення етноїсторії. Вона тісно пов'язана з духовною культурою, оскільки людина постійно перебуває під впливом різноманітних вірувань і традицій, які супроводжують її протягом усього життя.

У гуцулів сформувалися свої особливості матеріальної культури, яка зумовлена специфікою проживання. Гори спонукали гуцулів бути більш витривалішими й навчили виживати в непростих умовах. Це відбилося на характері їхніх занять, господарстві та побуті.

Структуру господарства гуцулів складають основні та допоміжні заняття. До основних ми відносимо скотарство, яке відіграє домінуючу роль у повсякденному житті гуцулів, і землеробство. Останнє є менш важливим, оскільки в Карпатах немає достатньої кількості родючих ґрунтів. Допоміжні заняття гуцулів представлені домашніми ремеслами й промислами, серед яких важливими є ткацтво, бондарство, шиття, столярство, гончарство та ряд інших, роботою на полонині та в лісі – збиральництво, мисливство, рибальство, сінокіс, лісозаготівля, солеваріння й працею біля хати – садівництво, городництво, пасічництво.

Наукові дослідження кінця XIX – початку XX ст. і міжвоєнної доби відзначаються комплексним підходом до вивчення гуцульського господарства. У результаті цього спеціалізованих монографій, присвячених вивченню окремих компонентів господарства, практично немає. Ця проблема висвітлюється в узагальнюючих працях з етнографії Гуцульщини, авторами яких були В.Шухевич, В.Гнатюк, Р.Заклинський та ряд інших. Тому мета нашої наукової розвідки полягає в тому, щоб детально проаналізувати рівень дослідження господарства гуцулів в етнографічних працях кінця XIX – першої половини XX ст.

Початок наукової розробки проблеми розпочали члени “Руської трійці” Я.Головацький та І.Вагилевич, у працях яких диференційовано розглядаються основні й допоміжні господарські заняття в різних районах Карпатського регіону, указується на слабку розвиненість землеробства в гуцулів, зумовлену невеликою кількістю землі та несприятливими кліматичними умовами для ведення землеробства. На цю проблему вказував саме І.Вагилевич, який тривалий час писав свої праці під псевдонімом І.Далібор [34, с.21]. Він вважав, що полонинському господарству гуцулів і бойків властиві однакові форми організації. Загалом у праці подані досить фрагментарні відомості, які не дають повної картини занять гуцулів. У працях І.Вагилевича та Я.Головацького найбільше уваги приділено вивченню тваринництва, а інші заняття залишилися поза увагою.

Основне заняття гуцулів – вівчарство описував В.Завадський [41]. Гуцульські народні промисли досліджував Л.Вежбицький. Зокрема, у 1882 р. він опублікував науко-

ву розвідку про металообробний промисел [13, с.86]. Вивчав господарство гуцулів і відомий польський дослідник П.Контний [40, с.141–146].

Найсерйозніше підійшов до питання про карпатські етнографічні групи українців П.Шафарик у статті “Гуцули, татрянські горці”. Він описав основні заняття гуцулів та їхні допоміжні промисли. Хоча й тут було чимало неконкретного, гіпотетичного, сумнівного й помилкового, але наукова позиція вченого, намічені ним основні орієнтири дослідження чи не найбільшою мірою спричинилися до активного зацікавлення членів “Руської трійці” етнографічними групами українців Карпат [24, с.125].

Відомим етнографом другої половини ХХ ст. був В.Залозецький. У його науковій статті “Річські гуцули”, опублікованій у журналі “Слово”, детально описано особливості господарства й традиції гуцульського ремесла [16, с.156].

Цінними є записи в щоденнику М.Бачинського, зроблені після мандрівки по Гуцульщині літом 1867 р. Етнограф не тільки записав пісні та перекази про Олексу Довбуша, а й докладно описав побут і звичаї гуцулів на полонинах, розповів про переробку овечого молока на бринзу. Тут же знаходимо назви й пояснення різних знарядь праці разом з відповідними малюнками [32, с.361].

Найбільш професійним і ґрунтовним дослідженням з етнографії Гуцульщини є багатотомна монографія В.Шухевича “Гуцульщина”. Загалом В.Шухевич про свою працю говорить так: “Гуцульщина се вислідок моєї більш як двадцятилітньої праці, в ній подаю усе те, що я сам бачив, чув, зібрав або списав; проте є вона самостійною працею. Праця моя обнімає цілу галицьку Гуцульщину, а не поодинокі її села, проте представив я при описі обрядів і праць в одній цілості усе те, що бачив по всій Гуцульщині, хоч деякі звичаї, обряди і праці не всюди однакі” [37, с.1–2].

Проблемі гуцульських промислів присвячений другий том монографії “Гуцульщина” [38]. У ньому автор помістив два розділи. Перший з них подає ґрунтовний опис занять гуцулів на полонині й осідку. Тут розглядаються такі заняття, як городництво, олійництво, сінокіс, робота біля льону й конопель, шиття, рибальство, полювання, праця на полонині й під час рубання та сплаву лісу [38, с. 145–239].

Другий розділ праці описує домашні промисли. Серед них В.Шухевич виділяв такі, як бондарство, столярство, ткацтво, гончарство, ложкарство та ряд інших [38, с.240–318]. Матеріали для другого тому праці етнограф зібрав у 1900–1901 рр., а також отримав їх від священників О.Волянського, І.Попеля, учителів Л.Гарматія, Т.Кисілевського та лікаря Я.Окуневського [9, с.41; 12].

Незважаючи на те, що мета зазначеної праці передбачала комплексне висвітлення всіх сторін життя гуцулів, проблема господарства висвітлена недостатньо. В.Шухевич, в основному, перелічив заняття гуцулів, не давши їм детального аналізу. Також дослідник показав не всі заняття гуцулів. Зокрема, поза увагою залишилося пасічництво, збиральництво, садівництво.

Про ці недоліки яскраво свідчать і рецензії сучасників В.Шухевича [20]. Серед них цікавою була думка І.Франка. Дослідник звертає увагу на ті факти з життя гуцулів, що випали з поля зору В.Шухевича. Він розповідає про давній спосіб полювання на ведмедів за допомогою пастки з двох колод (прислуп). У Карпатах дуже часто так називали гори, поля й зустрічаються навіть прізвиська. Вони, на думку Франка, залишилися як згадка про полювання. Як добрий рибалка письменник зазначав, що риба головатиця водиться тільки в Черемосі, а не в усіх річках Гуцульщини, як вважав В.Шухевич. На думку І.Франка, при описі полонинського життя не варто було наводити велику кількість пісень, що не мають нічого спільного з життям пастухів. Слід було б зробити ілюстрації до опису добування на полонині вогню. Окрім того, І.Франко справедливо зазначив, що монографія В.Шухевича має більше описовий, а не науковий характер. Автор лише записував усе, що бачив, не аналізуючи значення того чи іншого явища, не вказував на його аналогії, не використав праць інших етнографів, а отже, на

основі власних спостережень не зміг зробити правильних висновків і розрізнити, що характерне для гуцулів, а що – для всього українського народу. Попри ці та ряд інших дрібних зауважень І.Франко, як добрий знавець культури та побуту гуцулів, у цілому дав позитивну оцінку праці В.Шухевича [14, с.150–151].

Схожі недоліки праці називає М.Мороз. Він вважає, що більшого вимагають описи знарядь рибальства, особливості життя пастухів на полонині. Цілеспрямованим є розсіяння традиційного матеріалу й недоречним є розміщення пісень пастухів дуже різноманітного змісту, який переважно нічого спільного з їхнім життям не має [29, с.280].

Багато цінного матеріалу про особливості господарства гуцулів було зібрано членами Етнографічної комісії НТШ, який був опублікований у “Етнографічному збірнику”, і “Матеріалах до українсько-руської етнології”.

Серед цих дослідників слід виділити В.Гнатюка, який опублікував погляди сільських інтелігентів на гуцулів, що були поширені в середині ХІХ ст. Автор подавав три точки зору на спосіб життя гуцулів, які були притаманні українцеві (священик М.Козаневич), полякові (мандатор М'яновський) і німцєві (Тадей Крах). Усі вони наголошують на тому, що основну роль у заняттях гуцулів відіграє скотарство [19, с.8–12]. На жаль, більше інформації про їхнє господарство В.Гнатюк не дає, оминаючи такі цікаві для вивчення питання, як гуцульські традиційні ремесла та промисли, землеробство, торгівля.

Доволі цікавою є рецензія В.Гнатюка на одну з праць відомого чернівецького етнографа австрійського походження Р.Кайндля про тваринництво гуцулів. Перш за все, рецензент схвально поставився до скрупульозності й докладності, виявлених у зборі матеріалів дослідником. Разом із цим Гнатюк коротко знайомить читачів з утриманням худоби, веденням молочного господарства, розповідає про вигін худоби на полонини. Подає характеристику специфічних свят, які відзначали гуцули для захисту худоби. Зокрема, 4 вересня відзначався день охорони овець від вовків, а 26 вересня – від укусів гадюк.

Фактично ця рецензія являє собою сконцентрований переказ змісту роботи Р.Кайндля. Сам рецензент визнав високу вартість цього дослідження для української етнографії і підкреслив надзвичайну наукову сумлінність автора, його спостережливість під час польових досліджень. Отже, ця рецензія Гнатюка, як і всі, що виходили з-під його пера, становить особливу цінність для етнографів тим, що її можна поставити на рівень статті й трактувати як уміло підібраний, науково опрацьований фактичний матеріал [28, с.88–89].

Важливу роль у житті гуцулів відігравав тютюн. На жаль, природні умови не дозволяли повною мірою забезпечувати потреби населення, тому гуцули часто спускалися в т. зв. “низи” за тютюном. Про це склалися цілі легенди й оповідання, у яких розповідалося про пригоди тютюнарів. Записи цих легенд зробили П.Шекерик-Доників та А.Онишук, а опублікував їх саме В.Гнатюк [18].

Ще одним дослідником традицій тютюнарства був М.Зубрицький. Він є автором праці під назвою “Пачкарство бакуну (тютюну) в горах у Галичині в ХІХ ст.”, опублікованої в 1904 р. У ній описуються традиції куріння, посадки тютюну, оповідання про тютюнарів і їх переслідування австрійським урядом, оскільки на тютюн існувала державна монополія [23, с.2]. Тютюнарство є цікавим промислом, яке, крім матеріальної сторони, висвітлює ще й звички та вподобання гуцулів.

Відомим етнографом того часу був А.Онишук. Він спеціалізувався на дослідженні демонології гуцулів та особливостях їхнього життя в давнину. Зокрема, записуючи інформацію в с. Зелена Надвірнянського повіту, він видав цікаву наукову розвідку про останки первісної культури в гуцулів. У цій книзі детально описується спосіб обробітку рогу та кісток, виправка шкіри, виготовлення воза, характеризуються особливості мисливства та рибальства, способи добування вогню й води в природних умовах (як

приклад, автор наводить дані про те, що воду в лісі можна добути з гнилої порохні) [30].

Про розведення коней та їхню роль у господарстві гуцулів згадував Ю.Подлуський [31, с.7]. Він побував на Гуцульщині двічі. Зокрема, відвідав Ворохту й Ділок. Підсумком цих подорожей стала його книга під назвою “Гуцульщина”, у якій дослідник описав туристичні переваги головних гуцульських сіл і опублікував характеристику занять гуцулів.

Писав про господарство гуцулів і відомий антрополог Ф.Вовк. У 1928 р. у Празі було надруковано його книгу під назвою “Студії з української етнографії та антропології”. Праця загально змальовує етнографічні особливості українців, проте містить розділи з інформацією про Гуцульщину. Автор описав скотарство, життя пастухів на полонині, виробництво знарядь праці й прикрас з міді, сплав дерева, ткацтво та інші види занять гуцулів [17, с.46–75].

Багато долучилася до етнографічного дослідження Гуцульщини й родина Заклинських [6; 7; 8]. Р.Заклинський у статті “Гуцули” детально охарактеризував їх заняття, особливо розведення худоби на полонині.

У книзі “Географія Руси” (Львів, 1887 р.) дослідник дав фізико-географічне визначення краю, описав історичне й економічне життя Гуцульщини, зокрема, детально охарактеризував полонинське господарство та різноманітні промисли. Позитивним моментом у дослідженнях Р.Заклинського є те, що він не ідеалізував життя гуцулів, не описував їх як однорідну масу, як це часто робили інші дослідники, а правдиво відтворив їх побут [15, с.13–14].

Багато працював над збором етнографічного матеріалу й Б.Заклинський. Свої записи він надсилав І.Франкові та В.Гнатюку. Дослідник вивчав матеріальну культуру гуцулів. Зокрема, ним зроблено детальний опис добування вогню (живої ватри) шляхом тертя, зібрав ряд відомостей про харчування й народну медицину. Збирав дослідник й експонати до Львівського музею [11, с.53–54].

Відомий чеський етнограф Ф.Ржегорж показав захоплення гуцулів народними художніми промислами у своїх статтях “Гуцули”, “Вироби з міді гуцулів” та багатьох інших. При вивченні цього питання йому допомагав В.Шухевич. Ф.Ржегорж зібрав також чимало експонатів гуцульського мистецтва для Празького музею [10, с.26].

Цікаву теорію щодо поширення вівчарства в гуцулів висловив російський етнограф Н.Попов. Він вважав, що цьому заняттю їх навчили мадяри. Н.Попов наголошував, що важливу роль у господарстві гуцулів відіграють розведення коней і лісосплави [33, с.9, 17–18].

Особливості випасу худоби та життя на полонині вивчав Р.Герасимчук [39]. Долучилися до вивчення господарства гуцулів польське “Товариство приятелів Гуцульщини” і Станіславський міжкомунальний союз з курортно-туристичних справ “Карпати всходні” [1; 2; 3; 4; 5].

Цікавий матеріал про заняття гуцулів публікувався й у тодішніх часописах. Найбільш популярним на Гуцульщині в першій половині ХХ ст. був “Календар Гуцульський”. Його засновником був П.Шекерик-Доників, а перший номер побачив світ у 1935 р. Журнал містив різноманітні рубрики: письменницьку, господарську, ветеринарну, жіночу, лікарську й правову. У ньому давалася коротка інформація про соціально-політичний стан краю, етнічний склад населення, його культурно-побутові, трудові та родинні традиції. Також у часописі публікувалися різноманітні замітки з історії (зазвичай містили інформацію, що була вигідна польській владі, яка фінансувала видавництво). Важливим фактом було те, що часопис видавався мовою, яка була максимально наближена до гуцульського діалекту [35, с.49–50].

З початком Другої світової війни й приходом радянських військ на західно-українські землі видання журналу припинилося, а його редактора запроторили до в'язниці, де він і загинув [36, с.15–16].

У той період вийшло лише два номери журналу. Проте значення його було надзвичайно велике. У ньому містилося багато статей про господарські традиції гуцулів. Як приклад, можна навести статтю І.Дрожджа “Гірське молочарство” [21]. Автор подавав інформацію про особливості життя на полонині пастухів та їхні заняття, пишучи це на гуцульському діалекті. Ці дані були настільки достовірними й науково обґрунтованими, що статті І.Дрожджа передруковуються й в останні роки [22].

Питання господарства та промислів гуцулів описані в статтях О.Кисілевської [25; 26; 27].

Отже, бачимо, що науковцями кінця XIX – першої половини XX ст. була написана значна кількість наукових досліджень про заняття гуцулів. Етнографи багато уваги приділяли дослідженню тваринництва та промислів гуцулів. Із цих питань ними було зібрано великий фактологічний матеріал, який торкався проблеми вівчарства, а питання утримання та розведення великої й дрібної рогатої худоби, домашньої птиці не вивчалися. Також практично не зустрічаються дослідження, присвячені землеробству гуцулів. Недостатньо висвітлено численні домашні промисли та допоміжні заняття гуцулів.

Отже, бачимо, що однією з головних характеристик матеріальної культури гуцулів є їхнє господарство та заняття. Ця тема приваблювала дослідників ще другої половини XIX ст. Проте їх праці зазвичай були загального змісту й описували не лише господарство гуцулів, а також їхню історію, мистецтво, традиційно-побутову культуру, тобто характеризувалися комплексним підходом. Такий підхід був не випадковим: коло досліджуваних питань було дуже широке.

Незважаючи на це, залишається ще багато питань, які потребують більш детального й ґрунтовного висвітлення. Сьогодні практично недослідженими залишаються питання розвитку землеробства гуцулів. У їхньому господарстві важливу роль відіграє збиральництво. Зокрема, мешканці Гуцульщини збирають ягоди, гриби, лікарські трави, які використовують не тільки для власних потреб, але й на продаж. Однак це заняття не стало проблемою дослідження українських і зарубіжних науковців. Також не дослідженими й досі залишаються такі питання, як вивчення пасічництва, солеваріння, садівництва та інших промислів і занять гуцулів.

Не менш важливою та недослідженою є проблема територіального розповсюдження окремих промислів і занять у галицькій, закарпатській і буковинській Гуцульщині. Сучасні науковці не дають відповідей на питання, чи існують суттєві відмінності між господарством гуцулів зазначених регіонів. Отже, бачимо, що існує ще багато питань, які потрібно детально проаналізувати, щоб відтворити цілісну картину особливостей розвитку господарства гуцулів.

1. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 369 “Станіславський міжкомунальний союз з курортно-туристичних справ “Карпати всходні”, м. Станіслав, 1936–1939”, оп. 1, спр. 3 “Переписка з редакцією газети “Земля” по розміщенню статей і монографій про курорти в Карпатах, 1936”. – 11 арк.
2. ДАІФО, ф. 369, оп. 1, спр. 18 “Переписка з редакціями газет і журналів про розміщення статей та інформації, пропагуючих визначні місця Східних Карпат, 1937”. – 160 арк.
3. ДАІФО, ф. 370 “Експозитура головного правління “Товариства приятелів Гуцульщини” у м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства, 1933–1937”, оп. 1, спр. 1 “Протоколи зібрань членів туристичної та господарської секції Станіславської експозитури “Друзі Гуцульщини” і замітка “Про освоєння полонин Станіславського воєводства, 1933–1934”. – 31 арк.
4. ДАІФО, ф. 370, оп. 1, спр. 42 “Устав товариства “Друзі Гуцульщини”. – 25 арк.
5. ДАІФО, ф. 370, оп. 1, спр. 45 “Замітки про стан просвіти і кустарного ремесла гуцульського населення”. – 11 арк.

6. Львівська наукова бібліотека Національної академії наук України імені В. Стефаника (відділ рукописів), ф. 48 “Заклинські”, спр. 7-з, п. 2 “Равлюк В. Листи до Заклинського Романа Гнатовича, 1896 р., 1904 р.”. – 16 арк.
7. Львівська наукова бібліотека Національної академії наук України імені В. Стефаника (відділ рукописів), ф. 48, оп. II, спр. 12, п. 1 “Заклинський Р. Життєпис Заклинського Богдана Романовича”. – 178 арк.
8. Львівська наукова бібліотека Національної академії наук України імені В. Стефаника (відділ рукописів), ф. 48, спр. 15, п. 4 “Заклинський Р. Спомини”. – 410 арк.
9. Арсенич П. Володимир Шухевич (1849–1915): життя і культурно-громадська та етнографічна діяльність. До 150-річчя від дня народження : монографія / Петро Арсенич. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1999. – 88 с.
10. Арсенич П. Гуцульщина у вивченні чеського етнографа Ф. Ржегоржа / П. Арсенич // Гуцульський календар на 1997 р. Спецвипуск № 1. – С. 26.
11. Арсенич П. Етнограф Б. Р. Заклинський / П. Арсенич // Народна творчість та етнографія. – 1987. – № 3. – С. 52–54.
12. Арсенич П. Етнографічна діяльність на Гуцульщині народних учителів / П. Арсенич // Гуцульська школа. – 1995. – № 2. – С. 13–15.
13. Арсенич П. Дослідники та краєзнавці Гуцульщини : довідник / П. Арсенич, І. Пелипейко. – Косів : Писаний Камінь, 2002. – 280 с.
14. Арсенич П. Рід Шухевичів / П. Арсенич. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2005. – 264 с.
15. Арсенич П. Родина Заклинських / Петро Арсенич. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1995. – 56 с.
16. Білоус В. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. : монографія / Віра Білоус. – Львів : Ахіл, Ін-т народознавства НАН України, 2000. – 188 с.
17. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології / Федір Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
18. Гнатюк В. Народні оповідання про тютюнарів / В. Гнатюк // Записки НТШ. – Львів, 1915. – Т. СХХІІ. – С. 167–212.
19. Гнатюк В. Причинки до пізнання Гуцульщини / В. Гнатюк // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т. СХХІІІ–СХХІV. – С. 1–58.
20. “Гуцульщина” В. Шухевича : рецензія // Гуцульський календар на 1996 р. – С. 15–16.
21. Дрожж І. Гірське молочарство / І. Дрожж // Календар Гуцульський на рік 1935. – Варшава : Накладом Товариства Приятелів Гуцульщини, 1935. – С. 128–137.
22. Дрожж І. Гірські пасовища, царинки й полонини / І. Дрожж // Гуцульський календар на 1996 рік. – С. 43–45.
23. Зубрицький М. Пачкарство бакуну (тютюну) в горах у Галичині в XIX ст. / Михайло Зубрицький. – Львів : [б. в.], 1904. – 24 с.
24. Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці” : монографія / Роман Кирчів. – К. : Наукова думка, 1990. – 344 с.
25. Кисілевська О. Дещо про нашу Гуцульщину / О. Кисілевська // Жіноча доля. – 1937. – 15 берез. – Ч. 6. – С. 5–6.
26. Кисілевська О. Дещо про нашу Гуцульщину / О. Кисілевська // Жіноча доля. – 1937. – 1 квіт. – Ч. 7. – С. 6.
27. Кисілевська О. Дещо про нашу Гуцульщину / О. Кисілевська // Жіноча доля. – 1937. – 15 квіт. – 1 трав. – Ч. 8–9. – С. 15–16.
28. Маланчук В. Розвиток етнографічної думки в Галичині кінця XIX – початку XX ст. : монографія / Валентина Маланчук. – К. : Наукова думка, 1977. – 204 с.
29. Мороз М. Проф. В. Шухевич. Гуцульщина / М. Мороз // Записки НТШ. Праці секції етнографії та фольклористики. – Львів, 1992. – Т. ССХХІІІ. – С. 276–282.
30. Онищук А. Останки первісної культури у гуцулів (записав у Зелениці Надвірнянського повіту). Відбитка з Етнологічних матеріалів / А. Онищук. – Львів, 1912. – Т. XV. – 21 с.
31. Подлуський Ю. Гуцульщина / Ю. Подлуський. – Перемишль : [б. в.], 1938. – 7 с.
32. Полек В. Мелітон Бучинський : голос правди і громадянськості / В. Полек, П. Арсенич // Українство : національно-духовні виміри : зб. наук. пр. і матеріалів. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2005. – С. 354–366.
33. Попов Н. Русское население по восточному склону Карпат (Гуцулы – Бойки – Лемки) / Н. Попов. – М. : [б. в.], 1867. – 32 с.
34. Поріцький А. Етнографічне дослідження Карпат / А. Поріцький // Народна творчість та етнографія. – 1964. – № 4. – С. 21–24.
35. Романюк М. Календар гуцульський на рік 1935 – як тип видання / М. Романюк // Гуцульщина : перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні : матеріали наук. конф. Першого світового конгресу гуцулів (Івано-Франківськ, 17–18 серп. 1993 р.). – Івано-Франківськ : [б. в.], 1994. – С. 49–50.

36. Шкрібляк П. Відродження доброї традиції / П. Шкрібляк // Гуцульський календар на 1996 рік. – С. 15–16.
37. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 1 / В. Шухевич // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. II. – 146 с.
38. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2 / В. Шухевич // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1901. – Т. IV. – 320 с.
39. Falkowski J. Połnocno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny / J. Falkowski. – Lwów : Wyd. z zasiłku Głow. Zarządu Tow. Przyjaciół Huculszczyzny, nakł. Tow. Ludoznawczego, 1938. – 108 s.
40. Ruszczak A. Piotr Kontny – zapoznany badacz Huculszczyzny / A. Ruszczak, P. M. Dabrowski // Płaj. – 2007. – № 35. – S. 141–146.
41. Zawadzki W. Huculy / W. Zawadzki. – Warszawa, 1872. – S. 383–391.

The article, based on a wide range of sources and literature are analyzed especially farming Hutsuls in ethnographic researches at the end of the 19th – the first part of the 20th centuries. It is considered ethnographic researches about the main and auxiliary classes of Hutsuls, their crafts.

Key words: *Hutsulshchyna, ethnographic researchers, agriculture, sheep, farming.*

УДК 930.1:94 (477.8)
ББК 63.3 (4 Укр) 624

Тетяна Гуменюк

ТРАНСФОРМАЦІЇ В ДУХОВНОМУ ЖИТТІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ СФЕРІ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1939–1941 рр.) В ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті проаналізовано праці українських і польських істориків, які відтворюють державно-церковні стосунки, що були надзвичайно складними для нової влади, оскільки воєнничий радянський атеїзм як державна політика в СРСР не сприймався місцевим населенням, що мало вікові традиції релігійного життя. Публікації сучасних авторів переконливо доводять: перебравши в ході німецько-польської й польсько-радянської воєн 1939 р. Східну Галичину й Волинь і надавши легітимності їхньому вступові до УРСР, сталінський режим приступив до їх радянізації – здійснення комплексу правно-політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх і репресивно-каральних заходів, спрямованих на державно-політичну інкорпорацію приєднаних прикордонних територій.

Ключові слова: *західноукраїнські землі, радянський тоталітарний режим, духовне життя, більшовицька влада.*

Гуманітарний аспект упровадження радянського тоталітарного режиму в Західній Україні знайшов відтворення в багатьох працях істориків УРСР, оскільки нова влада вважала вирішення ідеологічних завдань, перевиховання населення, формування в нього комуністичного світогляду одним із найважливіших засобів утвердження й зміцнення тоталітарної системи. Схема реалізації цієї політики була випробуваною на народах СРСР, відзначав історик В.Ковалюк, – підпорядкування партійно-державному контролю освітніх, наукових, культурних та ідеологічних установ, безроздільна монополія на розвиток освіти, культури й науки, формування “нової людини” шляхом нав’язування комуністичної ідеології [16, с.3].

Метою статті є висвітлення питання впровадження тоталітарного режиму на західноукраїнських землях у 1939–1941 рр. українськими й зарубіжними істориками. Завдання дослідження – проаналізувати сучасний етап вивчення питання процесів докорінних перетворень на західноукраїнських землях з метою швидкої трансформації існуючого ладу на радянський зразок; виділити основні проблеми дослідження радянізації західноукраїнських земель у 1939–1941 рр. польськими істориками.

З відродженням незалежної України одним із найважливіших завдань науковців стало об’єктивне відтворення державно-соборного процесу, зокрема й входження західноукраїнських земель до СРСР–УРСР у 1939–1945 рр. і тим самим руйнування усталених стереотипів. Відтак на зламі ХХ–ХХІ ст. до цієї теми звернулося чимало

істориків, аналізуючи проблеми уніфікації на радянський зразок духовного життя західних українців. Серед них В.Бадяк, Т.Галайчак, Я.Грицак, Л.Зашкільняк, К.Кондратюк, С.Кульчицький, М.Кучерепа, В.Вісин, І.Лучаківська, О.Луцький, М.Панчук, О.Рубльов, Ю.Черченко та ін.

Окремої уваги заслуговує фундаментальна праця “Сталінщина й доля західно-української інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.)” О.Рубльова і Ю.Черченка. Насамперед автори відзначають: радянська адміністрація “докладала максимум зусиль, щоби якнайшвидше інтегрувати регіон у загальносоюзну адміністративно-командну систему, нівелювати його особливості... Цілеспрямовано відбувався процес послідовного й неухильного насаджування тих організаційних структур у всіх сферах суспільно-політичного та культурного життя регіону, які були притаманні сталінській тоталітарній державі” [29, с.208–209].

Цю проблему також проаналізували К.Кондратюк та І.Лучаківська в статті “Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939 – червень 1941)”. Нова влада, зазначають вони, намагалася поставити місцеву творчу інтелігенцію на службу офіційній ідеології, для чого створювала організаційні структури, щоб установити державний контроль над цією специфічною соціальною верствою [17, с.184–185].

Аналізуючи заходи нової влади у сфері вищої освіти, О.Луцький на прикладі діяльності львівських вузів відзначає, що скасування національних обмежень для української молоді, класового підходу до комплектування вузів, організації системи прискореної загальноосвітньої підготовки робітничо-селянської молоді мало позитивні наслідки – збільшилася частка українців серед студентів. Якщо восени 1939 р. 77,9% студентів міста становили поляки, а українці лише 12,9%, то в 1940 р. на перших курсах вузів була половина українців. Змінився навчальний процес: упроваджено курсову систему навчання, екзаменаційні сесії, обов’язкове відвідування лекцій, створено кафедри марксизму-ленінізму, яким відводилася пріоритетна роль [21, с.455].

Неоднозначність змін у народній освіті відзначили й М.Кучерепа та В.Вісин. Позитивним моментом було те, що “у галузі освіти радянська влада, маючи свої цілі, зробила загальнодоступним отримання знань. Розвиток шкільництва став державною справою. Не лише діти, а й доросле населення заохочувалося до освіти. Держава вклала великі кошти у розвиток матеріальної бази початкової, середньої і вищої школи. Українська мова стала домінуючою в навчальних закладах”. Разом з тим, пишуть волиняни, радянський режим нав’язав масову форму освіти, відкинувши регіональні й національні особливості [20].

Торкаючись зазначеної проблеми, К.Кондратюк також звернув увагу на певні позитивні аспекти політики влади щодо народної освіти. Заходи в цій сфері, наголошує автор, впливали “із завдання тоталітарного режиму повністю підпорядкувати своєму контролю духовне життя місцевих жителів. Та все ж це вело до поширення в регіоні досягнень СРСР у галузі загальної освіти населення. Радянська влада, переслідуючи свої цілі, робила загальнодоступним отримання знань дітьми з усіх соціальних верств”. Водночас радянське керівництво відкидало всі здобутки українського шкільництва в Західній Україні, ліквідувало випробувані просвітні структури й упроваджувало навчальні програми, підручники радянської школи, які були наскрізь заідеологізовані. Утверджувалася авторитарна педагогіка, каралися найменші спроби виховання дітей у національному та релігійному дусі [18, с.26].

Чимало сучасних істориків, зокрема Б.Боцюрків, М.Гайковський, І.Голубенко, А.Кравчук, М.Марущак, В.Пашенко, В.Сергійчук, О.Сурмач та інші у своїх працях відтворюють державно-церковні стосунки, які були надзвичайно складними для нової влади, оскільки войовничий радянський атеїзм як державна політика в СРСР–УРСР не

сприймався місцевим населенням, що мало вікові традиції релігійного життя [4; 7; 8; 19; 26; 27; 31; 33].

За підрахунками львівського етнолога С.Макарчука, у Західній Україні на час вторгнення Червоної армії існували чотири головні релігійні конфесії. Вони об'єднували близько 2 млн римо-католиків, 1,5 млн православних (переважно на Волині), майже 3,5 млн греко-католиків (головним чином у Галичині) та 800 тис. іудеїв. Конфесії віддзеркалювали поліетнічний склад населення регіону й складність історичної долі західноукраїнських земель. Автор зауважував, що релігія й церква відігравали важливу роль не лише в духовному, але й у політичному житті суспільства [22, с.146–148].

Львівська дослідниця проблеми державно-церковних відносин на західноукраїнських землях О.Сурмач вважає, що Греко-католицька церква в Карпатському регіоні була найдієвішою. Напередодні Другої світової війни вона нараховувала 4,37 млн вірних і мала 3040 парафій із 4440 церквами. До її ієрархії належали на чолі з митрополитом А.Шептицьким 10 єпископів і 2950 священників. Крім Богословської академії, існували 5 духовних семінарій. Усвідомлюючи вірність галичан національній церкві, радянська влада, яка прагнула нейтралізувати УГКЦ, вела щодо неї обережну політику. Проте після впровадження декрету про відокремлення церкви від держави влада поступово перейшла в наступ. Були конфісковані церковні землі, друкарні, закриті навчальні заклади, монастирі, накладено обтяжливі податки на духовенство, арештовані й вивезені на заслання (табори й поселення) десятки священників (за підрахунками автора, 40 священнослужителів розстріляно і 80 депортовано) [33, с.171, 176].

Дослідники М.Гайковський, І.Голубенко, А.Кравчук, В.Марчук показали, що в протистоянні з радянською владою УГКЦ докладала великих зусиль для самозбереження й захисту вірних. Особливу роль відігравав митрополит Андрей Шептицький, який розробляв і вміло впроваджував стратегію й тактику церкви в нових умовах, неодноразово проводив наради з ієрархами, зібрав Собор 1940 р., звертався до Папи Римського, владних структур Києва. Отже, однією з головних особливостей періоду впровадження радянського режиму на західноукраїнських землях була опосередкована (не відкрита) боротьба УГКЦ з офіційною владою, яка намагалася запровадити атеїзм в українському соціумі [6; 8; 19; 24; 25].

Подібну точку зору на проблему висловив історик В.Ковалюк, який підкреслив, що, “потрапивши до складу держави воєвничого атеїзму – СРСР, всі церкви, що діяли на території Західної України, опинилися у дуже скрутному становищі: вони самою природою не вписувалися до радянської системи”. Автор слушно резюмує, що наслідки радянської антирелігійної кампанії 1939–1941 рр. були більш ніж скромними, а культ воєвничого атеїзму “закарбувався у свідомості мешканців Західної України як одне з найнеприємніших психологічних переживань у часи першого перебування під радянською владою” [16, с.12–13].

У контексті загальних тенденцій процесу впровадження радянського тоталітарного режиму деякі автори, у тому числі І.Голубенко, пов'язують спільні стратегічні інтереси церкви й національно-визвольного табору, зокрема ОУН, а згодом з УПА. Він відзначив, що зовсім не випадково саме зі священничих родин вийшли визначні політичні провідники С.Бандера, Я.Баранівський, І.Гриньох, В.Охримович, В.Ленкавський та ін. Вони дивилися на церкву як на духовний центр українського опору більшовицькій владі. Співробітництво УГКЦ з національно-визвольним рухом, яке зародилося ще в період польської окупації Східної Галичини, продовжувалося практично до середини 1950-х років [8, с.289–291].

Чи не найбільш ґрунтовно узагальнив означену проблему В.Марчук у новій праці “Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.” (Івано-Франківськ, 2004). Насамперед він відзначив, що, “приєднавши восени 1939 р. Західну Україну, більшовицька влада, проводячи прискорену “радя-

нізацію” цих земель, розгорнула широкий наступ на релігію і церкву, зокрема Греко-католицьку, як важливий чинник духовного і політичного життя краю” [24].

Щодо Української автокефальної православної церкви на Волині, зазначив Ю.Киричук, то радянське керівництво вирішило підпорядкувати її юрисдикції Московського патріархату – місцевих ієрархів примусили присягнути у вірності РПЦ; новий екзархат відразу ж набрав виразних ознак патронованої радянською владою церковної організації [14, с.580]. Майже не вивчено репресії влади проти протестантів, які мали чимало організаційних осередків.

Трансформаційні процеси в духовній сфері регіону розглядали іноземні дослідники, насамперед польські, для яких 1991 року стали доступними державні архіви Києва й обласних центрів західного регіону України.

Відомий жешувський професор Влодзімеж Бонусяк узагальнив систему формування радянських органів влади й управління, до яких у перші місяці взагалі не допускалися польські службовці; проаналізував репресії проти польських урядовців, промисловців і військових. Він вважає, що до середини листопада 1939 р. у Львові фактично запроваджено військовий стан, який підтримував новий міський гарнізон [1, с.308–310]. Польський гарнізон, як відомо, репресували в радянські табори.

Соціально-демографічні процеси в прикордонному Перемишлі схематично прослідкував люблінський історик Мечислав Велічко. Цьому місту двічі 1939 р. не пощастило – ріка Сян поділила його на німецьку й радянську зони окупації, а міський залізничний міст із 14 жовтня став прикордонним переходом. Автор зауважує, що перехід цивільних людей і військовополонених на захід контролювали органи НКВС. Загалом радянський кордон у цьому районі мав такий статус: смугу 800 метрів між прикордонними стовпами контролювали кінні військові (її порушення без попереджень каралося пострілами); у смузі 7,5 км проживали цивільні за певним дозволом; смуга 30 км від кордону теж контролювалася, з неї могли виселити неблагонадійних, що й сталося влітку 1940 р. над гірським Сяном і в околицях Перемишля. М.Велічко наголошує, що головною ознакою радянської національної політики в цьому регіоні стала планова деполонізація. Це здійснювалося як економічними засобами – через націоналізацію підприємств і приватних помешкань, так і політичними акціями – виборами радянських до міської й районних рад 15 грудня 1940 р. [5, с.77–85] (радянський період Перемишля українськими вченими, на жаль, не досліджувався).

Польські дослідники окреслюють масштаби трансферу, репатріації прикордонного населення між СРСР і Німеччиною в 1939–1940 рр. Зокрема, вони нагадують, що 16 листопада 1939 р. СРСР і III Рейх підписали документ про добровільний обмін (репатріацію) полоненими, часткову евакуацію німецького населення на захід і повернення частини українців з Генерал-губернаторства до УРСР. Відтак за цією угодою в Східну Галичину й Волинь переселено в першій половині 1940 р. майже 30 тис. осіб, а близько 20 тис. патріотично налаштованих українців утекли за Сян, на територію III Рейху. Допомогла їм у цьому депортаційна комісія, що діяла у Львові під керівництвом галицького німця, професора Ганса Коха. Найбільш цінними для Рейху були, на думку Т.Сесляка й М.Ясяка, ті українські політики, які раніше брали участь у так званому прометеївському русі, спрямованому на підтримку різних націоналістичних рухів з метою підриву СРСР. Саме через це представники абверу дозволили професорові Роману Смаль-Стоцькому, донедавна директору Українського наукового інституту у Варшаві, залишити Львів під час вступу радянського війська в 1939 р. [30; 38].

Директор Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі С.Степень, чи не першим у польській історіографії кінця XX ст., звернув увагу польських читачів на трагедію мільйонів українців Західної України. Авторитетний українознавець стверджує, що “радянська окупація” 1939 р. ще більше радикалізувала політику ОУН; загалом місцеве українське населення вважало “націоналістичний рух патріотичним і націо-

нально-визвольним”. До ворогів радянзації, зауважив доктор С.Степень, більшовицька влада також зарахувала діячів українських політичних партій, представників культури й освіти, душпастирів Греко-католицької церкви, тобто публічних українських патріотів [32].

Новим і позитивним явищем стала підготовка спільних праць істориків обох країн. І першою доброю ластівкою була польськомовна стаття вже згаданого Гжегожа Мазура (Вроцлав) та Ігоря Ільюшина (Київ), присвячена діяльності оперативно-чекістських груп НКВС проти українських і польських підпільних організацій у західних областях УРСР у 1939–1940 рр. на підставі донедавна секретних документів Державного архіву СБУ. Прикметно, що вона з’явилася 2001 р. у авторитетному паризькому виданні, започаткованому талановитим публіцистом, прихильником українства Єжи Гедройцем [13].

Слід вітати й спільне археографічне видання Центрального архіву Міністерства внутрішніх справ Республіки Польща та Центрального архіву Федеральної служби безпеки Російської Федерації, присвячене боротьбі радянських спецслужб проти польського й українського антикомуністичного підпілля в 1939–1941 рр. [28].

На радянський лад у жовтні-грудні 1939 р. трансформовано, як свідчить В.Бонусяк (Жешув), і міську господарку – націоналізовано банки, промислові об’єкти, великі земельні угіддя; нарешті, у грудні розпочато націоналізацію багатьох помешкань, які передавали працівникам НКВС, компартійним функціонерам, військовим, приїжджим господарникам зі сходу України та Росії [3].

В.Бонусяк аналізує й соціальну політику більшовицької влади, зокрема у Львові. Прагнучи сподобатися бідноті, більшовицька адміністрація частині безробітних надала місце праці в місті, решті запропоновано й організовано виїзд на схід, зокрема Донбас, Урал. Поступово звільнялися поляки-управлінці, господарники середньої ланки. До позитивів нової влади віднесено продовження розбудови львівського залізничного вузла (частково зруйнований німецькою авіацією 1939 р.), газифікацію міських квартир, добудову газопроводу Дашава – Львів і розпочатого житла, а до негативів – погану організацію інженерно-будівельних робіт, брак технічної документації, будівельних матеріалів і кваліфікованих спеціалістів. Неефективним і слабо пропагандивним В.Бонусяк вважав й експортований зі сходу стахановський рух, соціалістичне змагання працівників, організацію суботників. Проаналізовано неринкову фінансово-цінову політику тоталітарної влади, базарні ціни на продукти, які постійно зростали. Не зуміла влада зупинити бандитизм і розбій на міських вулицях і приміських шляхах. Дезорганізація господарського життя, корупція й хабарі, самосуди нової влади, резюмує В.Бонусяк, – усе це швидко допомогло прозріти населенню й зрозуміти переваги ринкової економіки над плановою [3]. Із цим висновком жешувського професора важко не погодитися.

Польські дослідники справедливо зауважили, що українська кооперація, яка була заборонена восени 1939 р. у західних областях УРСР, частково передислокувалася за Сян, німецьку територію Генерал-губернаторства. Станом на 31 березня 1941 р. там їй належало 995 кооперативів і кооперативних спілок. Однак безпідставним є висновок молодого польського історика Марика Ясяка, який вважав, що “українська кооперація лише частково служила своєму суспільству, даючи йому невелику користь” [38]. Декларативно, є його теза про те, що “українська національна буржуазія на території Польщі (Генеральній губернії. – *Авт.*) широко декларувала свою лояльність до окупаційної влади і прагнення до конструктивної співпраці” [38, с.194], а українці в Генеральній губернії, порівняно з поляками, “знаходилися в привілейованому становищі” [38, с.195]. Викликає здивування в цього молодого автора й те, чому 22 травня 1940 р. “римо-католицький” кафедральний собор у Холмі перейшов до відродженої Української автокефальної православної церкви [38, с.201].

Польський історик Е.Дурачинський вважає, що “впровадження соціалістичної системи дуже швидко привело на зайнятих землях до ліквідації вільного ринку”. Кардинальну перебудову економічної та суспільної систем вдалося здійснити лише за допомогою терору НКВС і тиску партійного апарату. Паралельно проводилися етнічні чистки, жертвами яких найчастіше ставали поляки, а також чистки класові, до яких підпадали володарі будь-якої власності, представники вільних професій – однаковою мірою поляки, євреї, українці, білоруси [10, с.52–53].

Політика деколонізації й радянзації до літа 1940 р. мала, на думку Е.Дурачинського, пришвидшити процес інтеграції приєднаних земель до Радянського Союзу й створити відносно безпечну прикордонну зону. У другій половині 1940 р. – першій половині 1941 р., коли терор і депортації набули найбільшого розмаху, влада прагнула шляхом залякування повернути частину поляків до “співпраці на умовах, які диктував Кремль” [10, с.62]. Одержавлення ринкового виробництва, підкреслюють польські автори, послабило ініціативу працівників і вчорашніх власників, різко погіршивши якість і вигляд багатьох товарів, насамперед продуктів, у регіоні.

До активу польської історіографії в першу чергу слід віднести монографію вроцлавського науковця Гжегожа Грицюка “Поляки у Львові 1939–1944”, у якій на великому документальному матеріалі показано трагедію львівських поляків на першій стадії Другої світової війни. Автор використав маловідомі документи з Архіву актів нових, відділу рукописів Бібліотеки народової та бібліотеки Варшавського університету, осередку “Карта” (Варшава), наукові праці та спогади еміграційних авторів, дослідження українських істориків І.Сварника, І.Біласа, В.Ковалюка, документальні збірники з України та Росії. У першому розділі праці окреслено ідеологічні та правно-політичні засади діяльності “радянського окупанта”, показано ухвали й оперативні дії ЦК ВКП(б), Військової ради Українського фронту на “легітимізацію окупації”, підготовку й проведення у Львові за участю силових структур Народних Зборів, вибори до яких навіть за офіційною статистикою проігнорувала десята частина (10,5%) потенційних виборців. Відтворено підступний механізм впливу на маси через більшовицьких агітаторів, міліцію й навіть буфети.

Стверджено й загравання влади з поляками, яких серед депутатів Народних Зборів виявилось 144 (27,7%); українців було 274 особи (52,8%). До пропагандивних дій влада залучила, крім недавніх польських комуністів, авторитетних осіб – професорів Львівського університету, письменників, зокрема Ванду Василевську, Тадеуша Бой-Желенського, Стефана Банаха та ін. “Очищенням” мистецького середовища від ворожих елементів, пише Г.Грицюк, займався розгалужений апарат НКВС, який складався із східняків-наддніпрянців і росіян.

Описано й систему владного терору на “так званій Західній Україні”: ліквідацію польських, українських і єврейських політичних партій, редакцій численних газет, арешт та ув’язнення політичної опозиції, депортаційні акції (наприклад, квітень 1940 р. – близько 7,2 тис. осіб). Серед репресованих, зазначає автор, були члени й симпатички ОУН (їх запроторювали в три міські в’язниці), діячі культури й науки.

На відміну від українських авторів, Г.Грицюк виокремив у рамках радянзації політику українізації, тобто впровадження української мови в адміністрацію, шкільництво, систему культури [9, с.18–43].

Вважаємо, що це було не метою, а підступним засобом влади заручитися підтримкою місцевих українців. Утім, як слушно зауважив Г.Грицюк, після декількох репресивних акцій (зокрема, кадрових чисток і перевірок) улітку-восени 1940 р. поляків таки почали допускати до окремих адміністративних посад. На початку 1941 р. у Львові виходили ідеологічно заангажовані польськомовні газети “Nowi Widnokraj”, “Młodzież Stalinowska”, “Pionierzy”. У Львівському театрі опери й балету, університеті, львівській філії Бібліотеки АН УРСР (створена на базі Оссолінеуму) навіть відбулися урочистості

на честь 85-ї річниці смерті Адама Міцкевича, які транслювали по місцевому радіо. Тож, резюмує Г.Грицюк, від літа 1940 р. до червня 1941 р. “радянська політика щодо поляків значно еволюціонувала. Стала еластичнішою, припинено масовий терор... Методи і тактика дій окупанта були добре продуманими і системними” [9, с.47–49].

“Советизацію” освіти та культури поліетнічного Львова й “окупованого” регіону розглядали також дослідники з Жешува Влодзімеж і Анджей Бонусяки, Едита Чоп, інші автори. Зокрема, Анджей Бонусяк (Жешув) узагальнив вплив політики радянзації на культурну сферу Львова, розпуск старих культурно-мистецьких товариств і об’єднань, націоналізацію приватних музеїв і художніх збірок, репресивні акції проти польських письменників, журналістів, митців, ідеологізацію книговидавничої справи, передачу в спецфонди бібліотек релігійної й антикомуністичної літератури, організацію шумних пропагандистсько-агітаційних акцій за участю діячів культури зі сходу. Отже, аргументовано резюмує дослідник, нові заклади культури – клуби, театри, кінопалаци, а також преса і навіть міські мури стали місцем нав’язливої пропаганди й агітації; культура була для влади не “якістю життя”, а “інструментом впливу на суспільство” [2, с.599–606].

Едита Чоп (Жешув) і Ельжбета Трела-Мазур (Вроцлав) зробили спробу узагальнити політику радянзації в галузі освіти. До позитивів нової влади вони віднесли обов’язковість і безкоштовність освіти, а до негативів: ліквідацію уроків релігії, латинської мови, історії та географії Польщі, заборону використання польських державних символів, портретів національних діячів, запровадження заідеологізованих курсів – конституцій СРСР і УРСР, уроків російської мови й літератури, історії СРСР і ВКП(б), військової підготовки, організацію вступу школярів до піонерських загонів і комсомольських організацій. Таким чином, резюмують польські дослідники, радянська система освіти мала насамперед творити “радянську людину”, що сповідує комуністичну ідеологію [34; 35].

Зауважимо також, що польські автори, як правило, пишуть про репресії сталінщини проти кліру й вірних Римо-католицької церкви, “забуваючи” про чотири мільйони вірних Української греко-католицької церкви, у якої теж було відібрано багато монастирської землі, лісу та будівель, виробничих структур, банківських активів. Цю проблему лише частково зачіпає Флорентина Жеменюк у книзі “Уніати Польщі. 1596–1946”, що вийшла 1998 р. Дослідниця насамперед акцентує увагу читачів на духовних зlodіяннях “радянської окупації та забужанських землях і на схід від Сяну” [12]. Термін “Західна Україна” вона теж ігнорує. Що ж до національного складу Польщі та її південно-східних воєводств напередодні Другої світової війни, то абсолютна більшість польських істориків послуговується офіційною статистикою, яка в міжвоєнний період препарувалася на догоду владі. М.Клімецький вважає, що українське населення становило 15–16% усіх жителів Польщі; українці переважали лише у Волинському (68,4%) і Станіславському (68,9%) воєводствах [15]. Як відомо, експертні дані українських демографів, зокрема Степана Макарчука (Львівський національний університет ім. І.Франка), дещо інші [22; 23]. Богуслав Полак (Кошалін), виступаючи на міжнародній науковій конференції “Злочини НКВД на території східних воєводств Польської республіки” (1995) узагальнив тематику та форми співпраці польських і українських науковців щодо висвітлення демографічної трагедії польських громадян восени 1939 р., акцентувавши увагу на подальші джерелознавчі та бібліографічні студії. Леопольд Єжевський (псевдо Єжи Лоєн) першим серед польських авторів зробив спробу відтворити дипломатичні перипетії та коротку хроніку радянсько-польської війни 17–28 вересня 1939 р., тогочасний побут львів’ян. Він вважає злочинним не лише серпневий пакт, але й радянсько-німецький договір про мир, дружбу й кордони від 28 вересня, який підтвердив факт поділу Польщі й започаткував співпрацю Москви й Берліна проти “польського руху опору”. Цей злочинний договір, як стверджує автор,

уже 30 вересня опротестувало посольство Польщі в Лондоні. Що ж до капітуляції львівського гарнізону генерала Лянгнера, то Леопольд Єжевський доводить, що йому слід було здатися 22 вересня не Червоній, а німецькій армії (німецькі трудові табори він вважав дещо кращими від радянського Старобільська) [11, с.7–8, 148–159].

Указану тему також розробляв Едвард Яворський, який стверджує, що вслід за Варшавою, де 27 вересня 1939 р. створили Службу для перемоги Польщі на чолі з генералом Михайлом Токаржевським-Карашевичем, її підпільні осередки відразу ж повстали у Львові. На початку 1940 р. вони реорганізовані в Союз збройної боротьби, який очолив генерал Казімеж Соснковський (у праці подано структуру організації, прізвища її керівного складу, засоби фінансування, евакуацію військових спеціалістів за кордон – Францію, Близький Схід, де формувалися нові польські підрозділи). Історик також узагальнив діяльність інших патріотичних підпільних структур, зокрема військової групи “Зелені”, що проводила саботажні та диверсійні акції на Замарстиніві, підтримуючи моральний дух поляків. Львів, на думку Е.Яворського, був центром координації конспіраційної діяльності молодого харцерства – 1939 р. Там створено Команду харцерства Східних кресів, (комендант Вільгельм Слабий; згодом перейменована в Харцерську Військову Організацію); у березні 1940 р. НКВС арештувала групу її діячів, яких засуджено до 8–10 років ув’язнення; більшість з них загинула, лише одиниці були “амністовані” 1941 р. і вступили до сформованої в СРСР армії генерала Андерса. Проаналізовано і її діяльність [37, с.23–27].

Польські історики, правники й політологи доводять: СРСР, підписуючи в серпні-вересні 1939 р. пакт з III Рейхом і посилаючи свої збройні сили проти Польщі, занехав усі двосторонні й багатосторонні договори, під якими стояли підписи повноважних представників польського й радянського урядів; тим самим було здійснено акт явної агресії, духовного поневолення “кресів”. Радянська агресія проти Польщі й поділ країни згідно з договором від 28 вересня 1939 р., стверджує Е.Дурачинський, не викликали навіть будь-якого загострення стосунків СРСР із Францією і Великою Британією. Для Сталіна це стало важливим сигналом, що доводив можливість згоди західних лідерів на його майбутні акції щодо Польщі. Анексія СРСР половини території Речі Посполитої розглядалася польським урядом так само, наголошує Е.Дурачинський, як і захоплення другої половини III Рейхом [10, с.50–51]. “Пародія на вибори” в законодавчі органи УРСР восени 1939 р. стала, на його думку, елементом адміністративної уніфікації й територіально-політичної інтеграції краю до СРСР [10, с.52–53]. Як бачимо, польські колеги досить прискіпливо аналізують складні трансформаційні процеси на “кресах”, що були інкорпоровані СРСР. Власне тоді велася цілеспрямована політика підпорядкування польської й української культур потребам комуністичної ідеології, вихолощення її національного змісту [36, с.313].

Радянський режим, підкреслюють польські автори (цю думку не заперечують українські історики), обґрунтував антипольську політику головню тим, що до вересня 1939 р. духовними гнобителями західних українців і білорусів були польські панівні класи. Ця антипольська мотивація зберігалася в СРСР протягом усіх післявоєнних років [36, с.313].

Праці українських, польських і частини російських авторів переконливо доводять: перебравши в ході німецько-польської й польсько-радянської воєн 1939 р. Східну Галичину й Волинь і надавши легітимності їхньому вступові до СРСР–УРСР, сталінський режим приступив до їх радянзації – здійснення комплексу правно-політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх і репресивно-каральних заходів, спрямованих на державно-політичну інкорпорацію приєднаних прикордонних територій. Вибори до Народних Зборів і місцевих органів спричинили подальше загострення антагонізмів на соціальному й національному ґрунті. Дослідники показують і брутальність імплантування радянської політичної моделі в тіло західноукраїнського політикуму: установ-

лення за участю спецорганів однопартійної системи, усунення із суспільного життя церкви, творчо-ідеологічний диктат для літераторів і митців тощо; ринкове виробництво замінила одержавлена економіка. Детально показано й систему насадження в регіоні радянського режиму, яка супроводжувалася розгортанням масових репресій і депортацій, що впливало зі самої природи сталінської тоталітарної системи.

1. Bonusiak W. Powstanie i działalność władz okupacyjnych we Lwowie w okresie IX.1939–VI.1941 / W. Bonusiak // *Lwów : miasto–społeczeństwo–kultura*. – Kraków, 1998. – S. 308–310.
2. Bonusiak A. Sowietyzacja kultury Lwowa w latach 1939–1941 / A. Bonusiak // *Львів : місто–суспільство–культура*. – Львів, 1999. – С. 599–606.
3. Bonusiak W. Sowietyzacja gospodarki Lwowa (IX.1939–VI.1941) / W. Bonusiak // *Львів : місто–суспільство–культура*. – Львів, 1999. – С. 562–573.
4. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / Б. Боцюрків. – Львів : УКУ, 2005. – 268 с.
5. Wieliczko M. Status Przemysła a los ludności nad Sianem w okresie: wrzesień 1939 – lipiec 1941 r. / M. Wieliczko // *Przemyskie Zapiski Historyczne*. – R. XII–XIII : 2000–2002. – Przemysł, 2003. – S. 77–85.
6. Гайковський М. І. Зустріч і всенародна підтримка Червоної Армії трудящими Західної України у дні визволення (вересень 1939 р.) / М. І. Гайковський, М. І. Слободян // *УДЖ*. – 1979. – № 6. – С. 34–41.
7. Гайковський М. Велике протистояння: опір Греко-Католицької церкви більшовицькому окупаційному режимові (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / М. Гайковський // *Київська Церква*. – 1999. – № 5. – С. 23–32.
8. Голубченко І. Греко-католицька церква і національно-визвольний рух на західноукраїнських землях (30–40 роки ХХ ст.) / І. Голубченко // *Церква і соціальні проблеми*. Енцикліка “Сотий рік”. – Львів, 1993. – С. 288–297.
9. Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne / G. Hryciuk. – Warszawa : Książka i Wiedza, 2000. – 432 s.
10. Дурачинский Э. Польша в политике Москвы 1939–1941 годов : факты, гипотезы, вопросы / Э. Дурачинский // *Война и политика 1939–1941*. – М., 1999. – С. 52–70.
11. Lojek Jerzy (Leopold Jerzewski). Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych / Jerzy Lojek. – Warszawa, 1990. – 203 s.
12. Rzemieniuk F. Unicy Polscy. 1596–1946 / F. Rzemieniuk. – Siedlce, 1998. – 292 s.
13. Pjuszyn I. Działalność czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939–1940 rr. / I. Pjuszyn, G. Mazur // *Zeszyty Historyczne*. – Paryż : Instytut Literacki, 2001. – S. 49–74.
14. Киричук Ю. А. Радянський терор 1939–1941 рр. / Ю. А. Киричук // *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ століття : історичні нариси* / Ю. А. Киричук. – К., 2002. – С. 548–595.
15. Клімецький М. Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої світової війни / М. Клімецький // *Україна–Польща: важкі питання*. – Варшава, 1998. – Т. 3. – С. 60–64.
16. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти “радянизації” Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.) / В. Р. Ковалюк // *УДЖ*. – 1993. – № 2–3. – С. 3–17.
17. Кондратюк К. Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939 – червень 1941) / К. Кондратюк, І. Лучаківська // *Вісник Львівського ун-ту. Серія історична*. – Львів, 1998. – Вип. 33. – С. 178–185.
18. Кондратюк К. Політичні, соціально-економічні та духовні аспекти “радянизації” західних областей України у 1939–1941 роках / К. Кондратюк // *1939 рік в історичній долі України і українців : матеріали міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1999 р.* – Львів : ЛНУ, 2001. – С. 21–30.
19. Кравчук А. Соціальне вчення і діяльність митрополита Андрея Шептицького (вересень 1939 – червень 1941 років) / А. Кравчук // *Записки НТШ*. – Львів, 1994. – Т. ССХХVIII. – С. 309–342.
20. Кучерепа М. Волинь : 1939–1941 рр. / М. Кучерепа, В. Вісин. – Луцьк, 2005. – 485 с.
21. Луцький О. “Радянизація” Львова : вересень 1939 – червень 1941 / О. Луцький // *Львів : історичні нариси*. – Львів, 1996. – С. 448–450.
22. Макарчук С. А. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939–1945) / С. А. Макарчук // *Вісник Львівського ун-ту. Серія історична*. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 321–343.
23. Макарчук В. С. Доба суспільно-політичних полярностей і напруги / В. С. Макарчук, С. А. Макарчук // *Львів : історичні нариси*. – Львів, 1996. – С. 389–409.
24. Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / Василь Васильович Марчук. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 464 с.

25. Марчук В. В. Церква в умовах тотальної недовіри (спротив УГКЦ сталінській “радянській” 1939–1941 рр.) / В. В. Марчук // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2000. – Вип. III. – С. 19–25.
26. Марущак М. Репресована церква: про трагічну долю Української Греко-Католицької церкви / М. Марущак. – Дрогобич, 1994. – 526 с.
27. Пашенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів / В. Пашенко. – Полтава, 2002. – 616 с.
28. Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 : в 2 кн. – Варшава ; Москва, 2001. – Кн. 1. – 1436 с.
29. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 350 с.
30. Cieślak T. Hitlerowski sojusz z nacjonalizmem w Polsce / T. Cieślak. – Warszawa, 1968. – 314 s.
31. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 2001. – 493 с.
32. Stępień S. Echo 17 września 1939 r. na Ukrainie – współczesne rozumienie pojęcia nacjonalizmu w ukraińskim życiu politycznym 1939 / S. Stępień // 17 Września. – Warszawa, 1998. – S. 195–204.
33. Сурмач О. Державно-церковні відносини на західноукраїнських землях (1939–1941) / О. Сурмач // 1939 рік в історичній долі України та українців. – Львів, 2001. – С. 171–178.
34. Trela-Mazur E. Polityka oświatowa na okupacyjnych ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941. Wybrane zagadnienia / Elżbieta Trela-Mazur // Wrocławskie studia Wschodnie. – 1997. – № 1. – S. 105–107.
35. Czop E. Sowietyzacja oświaty we Lwowie (1939–1941) / Edyta Czop // Львів: місто-суспільство-культура. – Львів, 1999. – С. 592–598.
36. Україна – Польща: важкі питання : матеріали IV міжнар. семінару істориків [“Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”], (Варшава, 8–10 жовт. 1998 р.). – Варшава, 1999. – 348 с.
37. Joworski E. Lwów. Losy mieszkańców i żołnierzy Armii Krajowej w latach 1939–1956 / E. Joworski. – Pruszków, 1999. – 260 s.
38. Ясяк М. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації / М. Ясяк // Україна–Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т. 4. – С. 185–202.

The author of the given clause analyses the works of the Ukrainian and Polish historians who reproduce extraordinarily complicated relations between Bolshevik state and church. Militant Soviet atheism as the state policy in the USSR wasn't perceived by the local inhabitants.

The Ukrainian and Polish scientists prove that Stalin regime has prepared skillfully all the conditions for joining Volyn and Eastern Halychyna to the Ukrainian Soviet Socialist Republic. As a result these territories were forced to become Soviet through various political, social, economic, repressive and punishing measures.

Key words: *Western Ukrainian lands, Soviet totalitarian regime, spiritual life, Bolshevik power.*

УДК 904:666:27-523.6 (477.83) “15/16”
ББК Э37 (4 Укр-4 льв) – 641+Т3 (4 Укр-4 льв)

Роман Берест

СЕРЕДНЬОВІЧНА УНІВСЬКА ГУТА ТА ЇЇ ВИРОБНИЦТВО

Розглянуто історію становлення гутного виробництва Унівського монастиря. Охарактеризовано особливості розвитку середньовічного склярства та його характерні риси. За супровідними матеріалами, виявленими на пам'ятці (кераміка, фрагменти скла, монети), гута датується кінцем XVI – початком XVII ст. Її можемо віднести до числа великих короткочасних середньовічних скляних виробництв Прикарпаття.

Ключові слова: гута, скляне виробництво, Унівський монастир, плавильна камера.

Склярство в історичному минулому людства займає важливе місце й має досить давню історію. Ще в IV–III тис. до н. е., у добу Раннього та Древнього царства, стародавні єгиптяни знали секрети скляного виробництва. У Стародавньому Єгипті поряд із дорогоцінними металами та коштовними каменями для виготовлення дорогих прикрас використовували скляну пасту [19, с.337]. У середині II тис. до н. е. фінікійці освоїли секрети виготовлення прозорого скла та виробів з нього [8, с.28].

У пізніші архаїчні часи майстри багатьох стародавніх цивілізацій значно розширили скляне виробництво. Не випадково різнокольорові побутові, культові та ювелірні речі зі скла є добре відомими з археологічних пам'яток рабовласницьких держав Дворіччя, Індостану, Середньої Азії, Китаю, Мезоамерики, античної Греції та Риму. Чимало скляних виробів знайдено на території України під час розкопок скіфських і сарматських пам'яток [15, с.92–109], а також античних міст Північного Причорномор'я [14, с.27–33].

Мета статті – висвітлити становлення гутного виробництва Унівського монастиря, охарактеризувати особливості розвитку середньовічного склярства та його характерні риси.

Особливе місце в історії розвитку світового склярства займає гутництво на українських землях. Про існування склоробного виробництва в Давній Русі свідчать ремісничі майстерні та різноманітні вироби з прозорого, молочного й кольорового скла, що належать до числа ювелірних, культових, господарсько-побутових та інших виробів. Хоча склоробна справа в давньоруського населення виникла порівняно пізно, однак подібно до склярства найдавніших суспільств вона пройшла періоди свого становлення та розвитку. Перший розквіт гутництва на українських землях припадає на XI – середину XIII ст. У той час скло виплавляли в примітивних печах. Скловарні печі будували поблизу городищ і, найчастіше, на приміських ремісничих посадах. Скляні вироби та майстерні княжого часу є відомими з багатьох давньоруських пам'яток України (Києва [9, с.92, 55–96; 17; 20], Чернігова [13], Галича [16, с.232–234], Звенигорода [18, с.2–21, 37–38] та інших міст).

Приблизно в середині XIII ст. настає доба занепаду склярства, яка триває до кінця XV ст. Занепад скляного виробництва пов'язують із багатолітніми монгольськими, татарськими та іншими нашествиями на українські землі [10, с.2861]. На археологічних пам'ятках того часу зустрічається невелика кількість скляних знахідок, що свідчить про існування незначних масштабів скляного виробництва.

У XVI–XVII ст. розпочинається новий період у розвитку склярства в Україні. Його характерними ознаками стало перенесення склоробних майстерень ближче до сировинних запасів і досить часто в глухі лісові закутки. Одним з прикладів може слугувати лісова гута, що існувала в XVI–XVII ст. у межах лісових угідь Унівського монастиря [21, с.84]. Упродовж кількох років пам'ятку досліджувала археологічна експедиція Львів-

ського національного університету імені Івана Франка та Львівської академії мистецтв під керівництвом Р.Береста та С.Мартинюка.

Документи Центрального державного історичного архіву України у Львові свідчать, що гутне виробництво в Галичині в часи пізнього середньовіччя набуло значного поширення та розвитку. У нові та новітні часи чимало середньовічних гут трансформувалося в потужні склоробні підприємства. Цьому, перш за все, сприяли багаті сировинні запаси Прикарпаття, певні прогресивні відкриття й зрушення у виробництвах, суспільні умови та інші чинники. З архівних матеріалів відомо, що потужні гуті існували в селах Микуличин Надвірнянського повіту [1, арк.1–2], с. Завалів Бережанського повіту [2, арк.10], Сморже Стрийського повіту [3, арк.16–20], Милків Жовківського повіту [4, арк.49–50], а також у Поворозник [5, арк.10 зв.], Майдан Горішній [6, арк.1–4], Потелич, Коростувата, Скварява та в інших населених пунктах Галичини. Варто зауважити, що багатьом населеним пунктам краю гутне виробництво дало характерні топонімічні назви. Для прикладу можна навести Гуту Свірзьку.

Із числа багатьох середньовічних гут українських земель чи не найкраще дослідженою виявилася унівська лісова гута, яку було відкрито ще наприкінці минулого століття. Завдяки лісовому покриттю, віддаленості від населених пунктів і чагарниковим заростям археологічні об'єкти гуті виявилися добре законсервованими та збереженими, що дало змогу належно археологічно дослідити їх, залучивши до робіт різнопрофільних спеціалістів з історії склярства.

За супровідними матеріалами, знайденими на пам'ятці (керамічний і скляний посуд, монети та ін.) гута датується кінцем XVI – початком XVII ст.

За масштабами виробництва та періодом існування її можна віднести до числа великих короточасних середньовічних скляних виробництв Прикарпаття.

Унівська лісова гута знаходилася в урочищі Суходіл, яке за грамотою 1581 р., виданою польським королем, належало до територіальних володінь Унівського чоловічого монастиря [21, s.84]. Заліснена навколишня місцевість урочища відзначається гористим рельєфом доволі протяжного масиву Гологірського кряжу, який прорізаний численними водними потоками, що доповнюють болотисті багна й долини, глибокі дебрі та яри. В окремих місцях на гористій поверхні через ерозію та зсуви ґрунту відкриваються поклади високоякісного кварцового піску (кремнезему), глини, каменю, гіпсових і вапнякових відкладів та інших корисних копалин.

Гута в Уневі складалася з трьох великих печей, котрі різнилися між собою незначними конструктивними особливостями, а отже, на нашу думку, і специфікою їхнього технологічного призначення. Гутні печі були збудовані з каменю на невеличкому рівному “острівці”, який з усіх сторін оточений глибокими (2–3 м) та широкими ярами (8–10 м). “Острівець” знаходився на покритому мішаним лісом міжгірському підніжжі Гологірського пасма. Довжина “острівця” в напрямку північ–південь становить майже 90 м, а максимальна ширина, що припадає приблизно на середню частину, сягає близько 30 м (рис. 1) [7, с.548–556].

З північного боку гутища знаходиться невелика заболочена лісова ділянка, з якої витікає невеликий струмок, котрий протікає дном яру вздовж західного боку унівської гуті. Приблизно через два кілометри він впадає в русло Гнилої Липи, яка є правою притокою Дністра. Зауважено, що в посушливі пори року струмок пересихає. Вірогідно, що ця властивість струмка дала назву урочищу (Суходіл).

Важливо, що поряд із гутюю залягають потужні пласти високоякісної залізистої глини. Неподалік гуті із східного її боку в крутосхилі Гологірського гористого масиву знаходяться давно забуті піщаний і кам'яний кар'єри, у яких, на нашу думку, для скляного виробництва майстри добували високоякісний кварцовий пісок, вапняк для випалювання вапна та камені, котрі, імовірно, використовували для будівельно-виробничих потреб.

На плані місцевості склоплавильні печі були розташовані у формі рівностороннього трикутника. Його умовна вершина відносно осей координат була спрямована в північно-західному напрямку. Таким чином, з північного боку гуті знаходилася одна піч (I), а з південного – дві печі (II й III). Найкоротша відстань між скловарними печами становила орієнтовно 10–12 м (рис. 1).

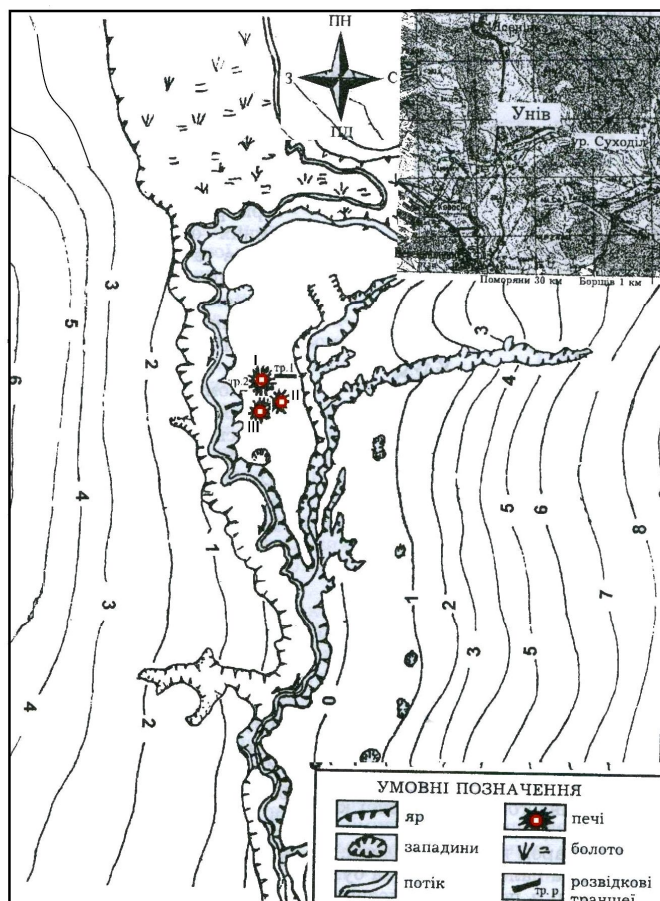

Рис. 1. Карта-схема. Місцезнаходження унівської гуті в ур. Суходіл

Усі три споруди було закладено в неглибоких фундаментах (приблизно 0,4–0,5 м від рівня сучасної поверхні) на твердій глиноподібній материковій основі. Фундаменти споруд було зроблено з колених і тесаних вапнякових каменів різних розмірів. Переважна більшість будівельного каміння мала прямокутну форму. Найбільший їх розмір становив 0,6×0,4×0,2 м. Під час будівництва камені скріплювалися між собою за допомогою глиняно-піщаної розчину.

На окремих вапнякових каменях простежено сліди від тесання, пиляння й навіть шліфування поверхні. Так, зокрема, отвори паливних камер печей у верхній частині мали характерну для склепінчастих споруд аркоподібну форму (фото 1). На арці, висіченій із монолітного вапнякового каменя, добре простежуються сліди рубання та тесання, які були нанесені з допомогою металевих інструментів.

Склоплавильні споруди в різних місцях мали різну ширину кам'яної кладки, що, можливо, було зумовлено конструктивними особливостями печей. Ширина стін коливалася в межах 0,4–0,6 м. Загалом зазначимо, що гутні печі відзначалися однаковими принципами виробничого функціонування, однаковою просторовою орієнтацією (жерлом паливної камери – на південь), наявністю характерних ознак існування однотипного пристрою для нагнітання повітря в паливну камеру, однаковою шириною, але різнилися лише довжиною та певними внутрішніми конструктивними змінами, які, на

нашу думку, були пов'язані з технологією плавлення скла, виготовлення тих чи інших скляних виробів.

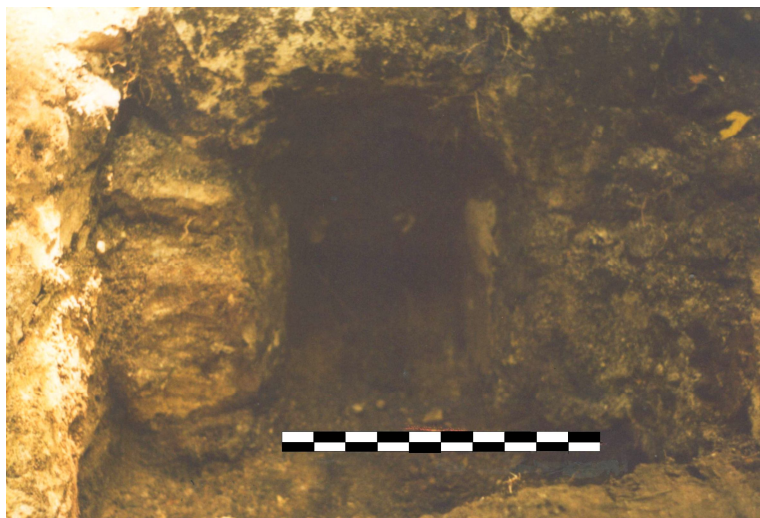

Фото 1. Унів. Жерло паливної камери гутної печі

Щодо конструктивних особливостей споруд, то варто зауважити, що археологічні дослідження на унівській гуті засвідчили паралельне існування двох типів словарильних печей. Так, піч I мала центральний тип устрою паливної камери (рис. 2), а печі II та III – бічний (рис. 3). Конструкція печей з бічним устроєм паливних камер передбачала існування при печах невеликих припічків (рис. 3). На обох спорудах вони містилися на кутовій південно-східній частині печі, поблизу паливної та варильної камер. Вихід з паливної камери до основи припічка добре випаленого отвору, яким під час функціонування печі проходили гарячі гази, наявність на “стільніці” обрізків прозорого скла від оболоней і кап, фрагментів бракованих скляних виробів, інструментів дають підстави твердити, що тут знаходилося робоче місце майстра (рис. 4).

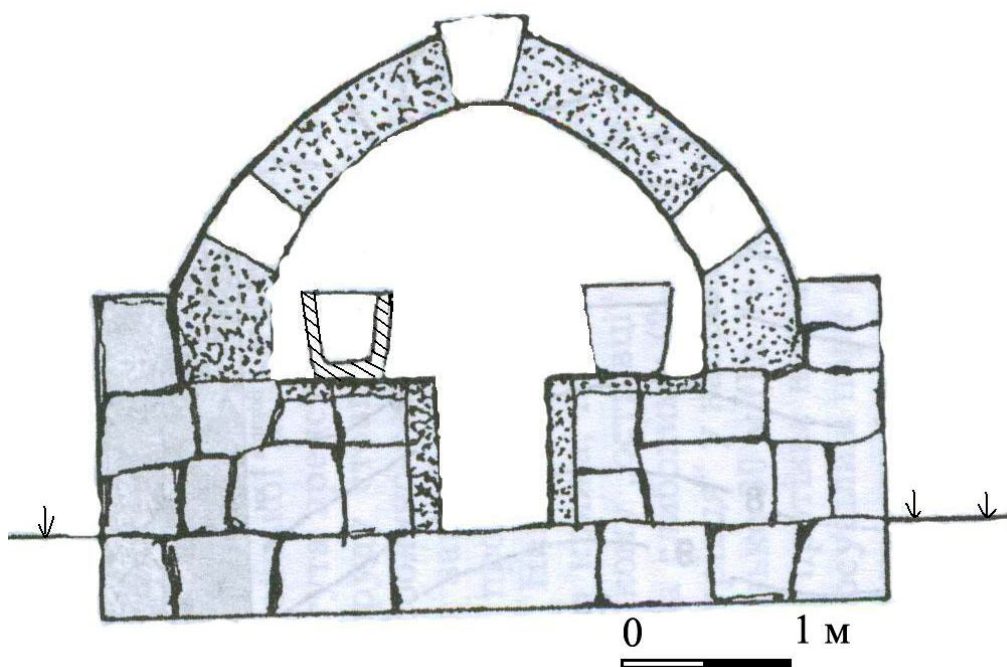

Рис. 2. Унів. Гутна піч із центральним розташуванням паливної камери. Реконструкція С.Мартинюка за результатами археологічних досліджень

Рис. 3. Унів. План гутної печі з бічним розташуванням паливної камери. Реконструкція Р.Береста за результатами археологічних досліджень

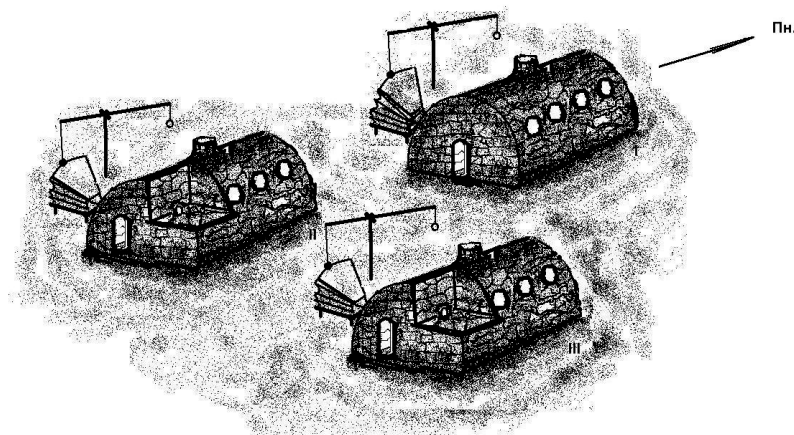

Рис. 4. Унівська гута XVI–XVII ст. Реконструкція Р.Береста за результатами археологічних досліджень

Піч I, що була розташована з північного боку гуті, у плані мала прямокутну форму та зовнішнє овальне склепінчасте перекриття. Споруда виявилася найбільшою за розмірами та внутрішнім об'ємом. Її загальна зовнішня довжина сягала 4,8 м, а ширина – 2,9 м [12, с.346–347]. Таким чином, корисна “виробнича” площа печі становила приблизно 4,87 м².

Внутрішній устрій печі передбачав існування паливної та варильної камер. Паливна камера печі I мала вхід у вигляді продовгуватого жерла з майже рівними бічними стінками й аркоподібним склепінням. Аркоподібне перекриття було вирізане в суцільному вапняковому камені (фото 1). Ширина жерла (входу в паливну камеру печі) становила майже 0,5 м, висота – 0,7 м.

На загальному тлі вузького входу в паливну камеру виділяється добре випалене, доволі широке (бл. 1,2 м) та видовжене (бл. 2,8 м) паленисько з кам'яними колосниками – так званими руштами. Загальний розмір колосників складав приблизно 0,75×0,8 м.

Колосники являли собою поперечно поставлених “на ребро” на долівці палениська сім вузьких, продовгуватих, плитоподібних вапнякових каменів, які знаходилися на відстані приблизно 0,05–0,07 м між собою. Середня довжина одного колосника становила 0,80 м, ширина – 0,20 м, а товщина – 0,06–0,08 м.

У результаті археологічних досліджень було встановлено, що шир між каменями-колосниками був заповнений чорноземом, попелом, розлитим склом, глиняною обмазкою, невеликими вугликами, уламками кераміки, дрібним камінням тощо. Колосники слугували не тільки для збирання попелу з палениська та сприяли видаленню його з паливної камери, але й виконували роль вентиляційних каналів, призначених для доступу повітря в паливну камеру печі. Через спеціальні отвори в кам'яній основі фронтальної стінки зазначеної споруди I навіть під час виробничого процесу можна було виконати чистку колосників.

У варильній камері відбувався основний технологічний процес виготовлення скла із сировинної основи. Паливна та варильна камери були розмежовані кам'яною стін-

кою. У стінці існували спеціальні “отвори-продухи”, через які гарячі гази направлялися з паливної у варильну камеру, де були скеровані на основи тиглів (рис. 2, 3).

Цікавим, на нашу думку, є пропорційне співвідношення між площею варильної та паливної камер зазначеної печі. Так, із загальної корисної площі печі (4,87 м²) на паливну камеру припадало 3,02 м², а на варильну – лише 1,83 м². Отже, площа паливної камери була майже вдвічі більшою від площі варильної. Вірогідно, що така конструкція мала б забезпечувати певний запас теплової енергії, який був необхідний для процесу плавлення скла.

Кам’яна стінка між паливною та варильною камерами також слугувала опорою для склепінчастого перекриття печі. Особливо важливим її значення було в періоди зниження температурного режиму, що відбувалося під час завантаження тиглів плавильною сировиною, очищення паливної камери тощо. Склепінчасте перекриття печі будівельним методом “на ребро” було викладено з вапнякових каменів. Воно мало ширину кладки приблизно 0,40 м.

За нашими підрахунками, максимальна висота печі I сягала орієнтовно 2–2,2 м. Як свідчить історія розвитку середньовічного європейського склярства, почерпнута з трактату Агріколи “Дванадцять книг про гірництво та гутництво” за 1612 р., склепінчаста конструкція в гутних печах була найбільш ефективною та раціональною в плані оперативного використання високих температур, котрі були необхідними для плавлення сировинної суміші.

Каміні склепіння, паливної та варильної камер склоплавильної споруди, вірогідно, з метою термоізоляції, з обох боків були вимашені товстим шаром розчину залістивої глини та піску (5–10 см). З внутрішнього боку склепінчастого перекриття в місці паливної та варильної камер заліста глина набула яскравого цеглясто-червоного кольору, а із зовнішнього – зберігала легкий жовтуватий природний відтінок.

Під час роботи печі плавлення скла відбувалося у варильній камері, де на кам’яних мощених лавах стояли великі керамічні тиглі. Під тиглями в кам’яній кладці проходили спеціальні отвори, через які відбувалося переміщення гарячих газів з паливної у варильну камеру. Гарячі гази нагрівали основу тигля до температури, яка була необхідна для плавлення сировинної основи.

Виробляли скло з так званої шихти. Як показали результати досліджень, її базовий склад становив певну пропорцію з кварцового крупнозернистого піску (100 частин), поташу (30 частин) і вапняку (15 частин). Хіміко-спектральний аналіз складників підтвердив, що пісок і вапняк, які використовували на унівській гуті, походили з кар’єрів, що знаходилися поблизу. Поташем слугував попіл спаленої деревини листяних порід (бук, граб та ін.).

Результати хімічних досліджень безколірного скла засвідчили, що його складовими частинами є різні хімічні елементи (табл. 1).

Таблиця 1

Назва виробу	SiO ₂	K ₂ O	CaO	Na ₂ O	MgO	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CuO
Віконне скло	66,5	9,85	10,1	0,22	1,02	0,91	0,26	0,8

З наведеної таблиці видно, що основою для отримання скла є пісок. Порівняно великим є відсоток оксидів калію та кальцію, а решта домішок становлять незначне відсоткове число.

Не лише лабораторний аналіз підтвердив практичне застосування у виробництві унівського скла місцевих сировинних запасів, але й у розвалі припічка печі II в невеликому горщику конусоподібної форми об’ємом близько 1,5 л знайдено супіщану суміш сірого кольору (так звану шихту), підготовлену до плавлення. У складі суміші зафіксовано крупнозернистий пісок (кремнезем), порошкоподібний вапняк, деревний

попіл, крупини та дрібні кусочки побитого прозорого скла. Тобто багато бракованих безколірних виробів ішло в повторне виробництво. Але, на думку спеціалістів, до повторного виробництва допускалося не більше 30 відсотків битого скла.

Для плавлення сировинної суміші слугували тиглі. Загалом на гуті знайдено 565 фрагментів тиглів, які належали приблизно 40–42 посудинам. Більшість із знайдених фрагментів належала великим керамічним посудинам з добре вигладженими стінками. Тиглі були виготовлені за допомогою гончарного круга й мали конусоподібну (або цebroподібну) форму (рис. 2).

На основі проведеної реконструкції із числа знайдених уламків плавильних тиглів було встановлено використання на гуті декількох їх типологічних видів. Найбільший з них міг помістити 50–55 літрів розплавленої скляної маси, а найменший – близько 0,5 л. Найбільші посудини мали зовнішній діаметр вінець 500 мм (внутрішній – 445 мм), донець – 350 мм і загальну висоту майже 510 мм.

На унівській гуті також знайдено фрагменти тиглів менших розмірів. Вони могли поміщати 30, 20, 10 та 2 л скломаси. Як свідчать характерні ознаки, найменші тиглі, що містили всього 0,5 л скломаси, використовували для приготування скляних емалей.

Виготовляли всі тиглі з високоякісної, добре підготовленої та очищеної від зайвих домішок керамічної маси. Товщина бічних стінок великих тиглів сягала майже 2,7–3 см (фото 2), а денця – близько 4 см. Менші за розмірами тиглі, відповідно, мали меншу товщину стінок.

У печі I використовували плавильні посудини великих розмірів, а в печах II та III – значно менших. Крім цього, тиглі з печі I, в основному, мають характерні ознаки плавлення безколірної скляної маси. І лише на стінках одного великого, товстостінного тигля є сліди виплавлення білого, “молочного” скла (фото 2).

Фото 2. Унівська лісова гута. Фрагмент тигля з “молочною” поливою

Верхня вінцева частина стінок усіх типів тиглів є плавно заокругленою. На окремих плавильних тиглях зафіксовано символічне означення місця шийки посудини. Воно зроблено з допомогою нанесення тонкої врізної кільцеподібної лінії у верхній частині вінчика. В окремих випадках означено також масивне денце. Ще в інших – простежується характерне виділення вінця плавильного тигля (фото 2). Цікаво зауважити, що цей тип вінчика за конфігурацією дещо нагадує форму вінець окремих груп давньоруського посуду XIII ст. Проте жоден із тиглів не мав орнаментативної, характерної для середньовічних керамічних виробів.

Міцність плавильних тиглів була досить високою. На нашу думку, для їх виготовлення використовувалася високоякісна, добре підготовлена глиняно-піщана суміш з високим природним вмістом заліза. У складі керамічного тіста зазначених посудин також зафіксовано домішки дрібнозернистого кварцового піску.

На жаль, нам не вдалося знайти жодних відомостей про місце виготовлення скловарних тиглів. Можна припустити, що їх виробляли на спеціальне замовлення в гончарних майстернях.

На думку дослідника історії склярства в Україні, одного з учасників дослідження унівської гуті професора С.Мартинюка, піч I за одну плавку давала близько 400 кг рідкої скляної маси, яка йшла на виготовлення різних виробів [12, с.347–348].

На основі обстеження археологічних знахідок, виявлених під час дослідження печі I, можна твердити, що для виготовлення скляних виробів майстри застосовували шість основних виробничих методів (відливання, пресування, розкатування, розтягування, намотування й видування). Наприклад, під час виробництва віконних оболонок застосовувався метод розкатування гарячого скла; для виробництва блясинок широко практикували метод відливання виробу у формі й т. д.

Велику групу знахідок з унівської гуті представляють інструменти, формові приладдя, особисті клейма майстрів. Знахідки знарядь праці та їх аналіз значно розширюють уявлення сучасника про методи, способи та процеси середньовічного гутного виробництва. Так, знахідки пищалів (склодувних трубок) засвідчили не тільки використання методу видування, але й виготовлення пустотілих тарних виробів, наприклад, штофів, плесканок (рис. 5) та інших виробів.

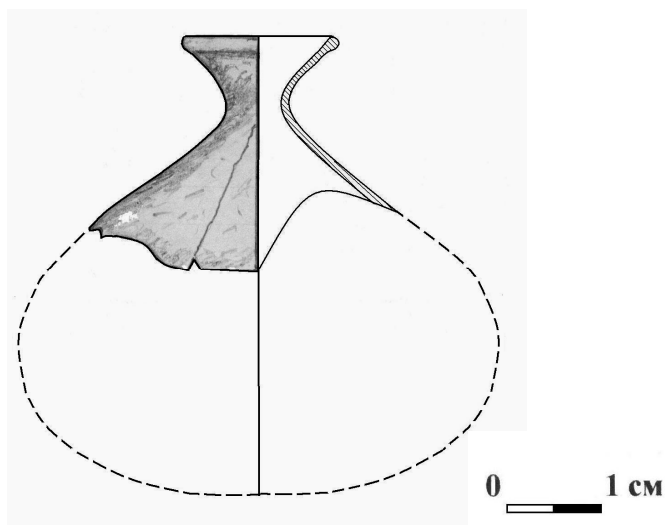

Рис. 5. Унівська гута.
Фрагмент плесканки

Із загальної кількості виробничого інструментарію, знайденого на гуті, відзначимо знахідки керамічних, кам'яних і металевих форм, керамічних ложок, металевих залізок, понтіїв, катальників, долоків, кількох типів залізних ножиць (відрізних, вирізних, зрізних, розвідних), пінцетів (звичайні, трамплі та ін.), спеціальних вирізних та обрізних ножів, а також інших інструментів [12, с.348].

У середньовіччі значного поширення набули власні клейма та штампи майстрів, механічні коліщатка для виконання орнаменталізації тощо. Одне з таких клейм – невеликий, округлий, керамічний штампик у вигляді відбитка “малинки” знайдено під час археологічного дослідження гутних печей. Важливо, що аналогічний відбиток “малинки” відзначено на скляних виробах з багатьох інших середньовічних пам'яток. Це дає змогу вивчати географію поширення скляних виробів унівської гуті.

Технологічно для виконання процесу плавлення скла необхідно було дотримуватися певного високого та стабільного температурного режиму. Доступ гарячих газів

із паливної у варильну камеру регулювали за допомогою спеціальної конструкції – глиняного лежачка та металевої засувки [12, с.346].

Як показали фізико-хімічні дослідження вогнетривів і скла з гуті, процес скловаріння відбувався при температурі 1250–1300°C [11, с.362–363]. Таку високу температуру можна було досягти лише завдяки використанню спеціальних нагнітальних пристроїв для збагачення киснем горіння деревного вугілля в паливній камері. На нашу думку, таку функцію виконували великі шкіряні мішки, які в середньовіччі мали поширення в ковальстві та металовиробництві (рис. 4).

Невеликі прямокутні канали (16×18 см) навпроти колосників у нижній частині бічних стінок паливних камер гутних споруд не лише засвідчують існування нагнітальних механічних пристроїв, але й місце їх установа.

Доступ до розплавленої скляної маси в тиглях давали “дійниці”, які представляли спеціальні отвори в склепінні печі. На основі розмірів знайдених тиглів можна допустити, що висота “дійниць” у печі I становила приблизно 500 мм, а ширина – близько 350 мм. За нашими підрахунками, у печі I було вісім “дійниць” і кожна з них у середньому давала по 50 л розплавленої скляної маси. На підставі археологічних знахідок (заготовленої в керамічній мисці сировини для плавлення – шихти, фрагментів великих тиглів із залишками на дні застиглої прозорої скломаси, уламків оболоней, спеціального інструментарію та ін.), виявлених під час дослідження, можна твердити, що піч призначалася для виробництва безколірного скла. Зі скла виготовляли вироби, котрі користувалися найбільшим попитом у місцевого населення.

Велику кількість знахідок склали так звані оболоні – невеликі листоподібні фрагменти тонкого (бл. 2 мм) віконного скла. Удалося встановити, що оболоні мали середній розмір приблизно 100×140 мм. По краях оболоней нерідко простежується характерне потовщення, що утворилося від нерівномірного розкатування. Можна також зауважити сліди від гарячого обрізання країв оболоней металевими ножицями й т. д. На основі якості віконних оболоней зауважено, що виробництво велось “кустарним” способом. Спосіб, яким виготовляли віконне скло в Уневі, був винайдений лише в середині XVI ст. чеським склярем Іржі Вандером [12, с.345], але дуже швидко поширився в Європі.

Крім цього, застосовуючи інші виробничі методи, майстри унівської гуті виготовляли багато різноманітних виробів. Серед них відзначимо невеличкі каламарі, олійниці, тарілки, глечики, збанки, плесканки, пастгласи, гранчасті штофи, невеликі мисочки, лампадки, склянки, чарки, фужери й келихи з простими та вишуканими формами балясинок, ніжок й оздоб тощо (рис. 6).

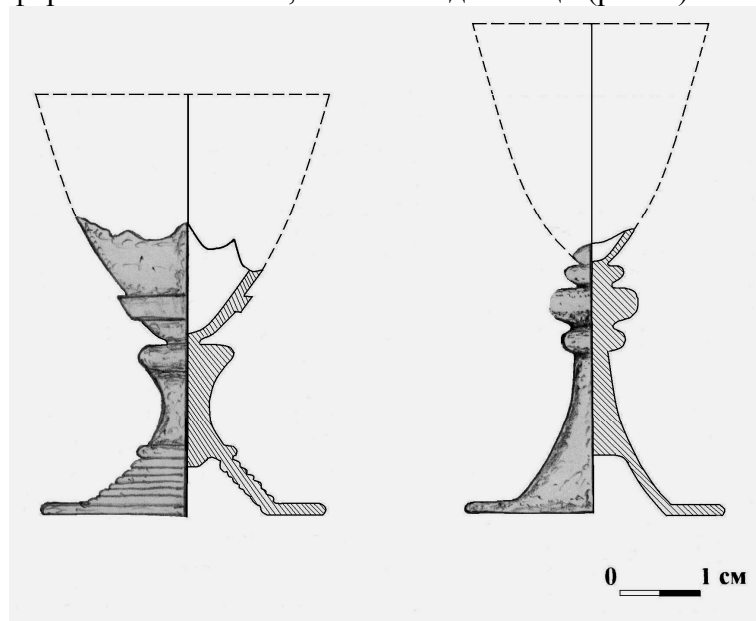

Рис. 6. Фрагменти фужерів з унівської гуті

Однак, крім звичайних прозорих скляних виробів, на унівській гуті знайдено понад 10 різновидів кольорового скла (зелене, синє, голубе, фіолетове, печінкове, червоне, жовте, молочне та ін.), з якого було виготовлено різноманітні культові, побутові, ювелірні, фармацевтичні та інші вироби. Виявлено також і фрагменти кольорових оболоней, котрі, вірогідно, виготовляли на спеціальне замовлення.

На нашу думку, печі II та III спеціалізувалися на виготовленні різноколірних виробів. Саме в завалі цих печей і поблизу них було виявлено кілька фрагментів тиглів, на внутрішніх стінках яких і на дні зафіксовано застигле різноколірне скло. Так, в одному з тиглів виплавляли синє, в іншому – зелене, ще в іншому – печінкове скло й т. д. Змішувань кольорового скла в тиглях не зафіксовано. Цікаво, що максимальна місткість одного з найбільших тиглів, у якому готували кольорове скло, становила майже 30 літрів. Товщина стінок такої посудини була близько 2 см.

Вірогідно, що зазначені гутні споруди II та III мали спеціальне призначення, яке забезпечувало фарбування скла та виготовлення з нього різноколірних виробів. На нашу думку, майстри зазначених печей користувалися розплавленим склом, яке добували в печі I, а далі з допомогою спеціальних барвників і термічної обробки надавали склу потрібного відтінку. Лише після цього зі скляної маси творили той чи інший виріб.

Зазначені печі характеризувалися бічним розміщенням паливних камер уздовж західних стінок споруд (рис. 3, 4). Розміри печі II становили 4×2,8 м, а печі III – 3,8×2,9 м. Паливна та варильна камери споруди II мали загальну площу всього 4,1 м². З них на паливну камеру припадало 2,8 м², а на варильну – 1,3 м². Тобто в цьому випадку відзначається ще більше зростання площі паливної камери щодо варильної. Імовірно, таке конструктивне співвідношення камер у печі зроблено для отримання чи резерву високої температури. На нашу думку, печі II і III могли мати всього 4–5 “дійниць”.

Крім цього, із західного боку печі II у нижній частині основи споруди приблизно в середній частині паливної камери виявлено характерний округлий отвір діаметром близько 0,16 м, який міг слугувати спеціальним соплом, через яке відбувалося нагнітання повітря в паливну камеру.

Результати проведених хіміко-спектральних досліджень засвідчили існування в базовій основі плавної маси кольорового скла різних додаткових складників. Важливо, що за рахунок окремих хімічних добавок (наприклад, оксиду заліза) скло ставало стійкішим до механічних пошкоджень і природних руйнувань, тобто набувало більшої міцності, еластичності та значно вищої якості [11, с.362–363].

Однак багато скляних виробів унівської лісової гуті через невдало підібрані хімічні складники нині відзначаються перебігом руйнівних ерозійних процесів у структурній основі скла. Вони добре простежуються у вигляді характерних сріблястих відшарувань із поверхні багатьох виробів. Це дає підстави говорити про певну виробничу недосконалість гутного виробництва.

Найчастіше додаткові складники майстри використовували для “фарбування” безколірного скла. Так, за допомогою оксиду міді отримували скло в діапазоні від жовтого до печінкового кольору. Мелена кістяна мука за рахунок вмісту в ній фосфору сприяла виробництву білого “глушеного” скла. За рахунок більших чи менших добавок оксиду міді й оксиду хрому отримували скло зеленого кольору, а оксид кобальту надавав склу синій колір і т. д. [12, с.348–349].

Як показали порівняльні результати хімічних досліджень двох однотипних скляних виробів з кольорового скла (зеленого й синього), їх складові частини дещо різняться за хімічним складом і відсотковим вмістом (табл. 2).

Таблиця 2

Назва виробу	SiO ₂	K ₂ O	CaO	Na ₂ O	MgO	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CuO	CoO
Пляшка синя	66,0	9,8	19,2	0,4	2,1	0,9	0,3	1,0	0,9
Пляшка зелена	62,1	10,2	10,1	0,4	2,7	0,9	0,3	1,1	-

З наведеної таблиці видно, що однотипні вироби різняться відсотковим вмістом таких хімічних елементів. У хімічному складі пляшки синього кольору наявним є оксид кобальту як барвник, чого немає в хімічному складі пляшки зеленого кольору. Крім цього, помітним є порівняльне зростання (майже у два рази) вмісту оксиду кальцію у виробі синього кольору.

В оздобленні зовнішніх поверхонь виробів важливе місце отримали емалі, які на унівських виробках відзначаються надзвичайною стійкістю та яскравістю барв. Тому не виключено, що майстри унівської гуті володіли секретами приготування стійких та яскравих емалевих фарб. Для розпису посуду використовувалися емалі білого, чорного, синього, голубого, жовтого, червоного, коричневого, рожевого, зеленого, фіолетового та інших кольорів.

Скляні вироби з унівської гуті відзначаються багатством декорації. Найчастіше серед орнаментованих знахідок трапляються філігранні, невеликі округлі, овальні, нитко- та кільцеподібні додаткові наліпи на поверхні виробів, характерні поверхневі прищепи, зубцеві, візні та ямкоподібні заглиблення та ін.

Через відсутність писемних джерел про діяльність унівської гуті нез'ясованим залишилося питання про час роботи гуті. Вірогідно, що працювала вона лише в певні періоди року й належала до числа сезонних підприємств. У цьому плані варто підмітити, що жерла паливних камер усіх печей розміщені з південного боку споруд. На нашу думку, саме це може бути пов'язано із сезонністю роботи унівської лісової гуті. Сезонність тривала від ранньої весни, коли появлялися перші теплі південні потоки повітря, і до пізньої осені, поки не змінювалася роза вітрів у протилежному напрямку, що ускладнювало роботу плавильних печей.

Крім того, робота лісових гут у холодні пори року була малопродуктивною через великі втрати теплової енергії, а також більш трудомісткою та малоефективною в плані виготовлення якісних скляних виробів.

Таким чином, дослідження лісової гуті XVI–XVII ст. з володінь Унівської Святоуспенської лаври дає багато цінних відомостей і матеріалів, котрі відкривають важливу сторінку у вивченні історії гутної справи на українських землях.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАІЛ України), ф. 720 “Плани земельних ділянок”, оп. 1, спр. 655 “Плани розташування скляного заводу в с. Микуличин Надвірнянського повіту”, арк. 1–2.
2. ЦДАІЛ України, ф. 146 “Галицьке намісництво”, оп. 7, спр. 244 “Про заснування в с. Завалові біля Бережан скляної гуті”, арк. 10.
3. Там само, ф. 146, оп. 26, спр. 238 “Про існування в с. Смерже Стрийського повіту скляного виробництва”, арк. 16–20.
4. Там само, ф. 146, оп. 80, спр. 238 “Про існування в с. Милків Жовківського повіту скляного виробництва”, арк. 49–50.
5. Там само, ф. 134 “Матеріали про шляхетні маєтки”, оп. 1, спр. 109 “Про наявність скляної гуті в с. Поворозник”, арк. 10 зв.
6. Там само, ф. 165 “Крайовий Комітет, м. Львів”, оп. 4, спр. 194 “Опитний лист про стан і продукцію”, арк. 1–4.
7. Берест Р. Середньовічне гутне виробництво з лісових угідь Унівської Святоуспенської лаври / Р. Берест // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії. – Львів, 2007. – Т. ССІІІ. – С. 548–556.
8. Велика ілюстрована енциклопедія історії / [пер. з англ. Юрій Надзбручанець]. – К., 2006. – 492 с.
9. Ивакин Г. Ю. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980–1982 гг. / Г. Ю. Ивакин, Л. Я. Степаненко // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – К., 1985. – С. 55–96.
10. Кубійович В. Скляна промисловість / В. Кубійович, О. Оглоблин // Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т. 8. – С. 2861.
11. Лосик М. Фізико-хімічні дослідження вогнетривів і скла гуті Унівської Святоуспенської лаври кінця XVI – початку XVII ст. / М. Лосик // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5 – С. 362–378.
12. Мартинюк С. Скляна гута кінця XVI – початку XVII століть в околицях лісових угідь Унівської Святоуспенської лаври / С. Мартинюк // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2002. – Вип. 5. – С. 344–361.

13. Модзалевський В. Гути на Чернігівщині / Володимир Модзалевський. – К., 1926. – 191 с.
14. Островерхов А. С. Стекляные изделия из античных памятников Нижнего Поднестровья / А. С. Островерхов, С. Б. Охотников // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. – К., 1985. – С. 27–33.
15. Островерхов А. С. Фаянсовые и стеклянные бусы в Скифии и Сарматии / А. Островерхов // Вестник древней истории. – 1985. – № 3. – С. 92–109.
16. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. / Ярослав Пастернак. – Івано-Франківськ, 1998. – 347 с.
17. Петрякова А. Українське гутне скло / А. Петрякова. – К., 1975.
18. Свешніков І. К. Звенигород. Краєзнавчий нарис / Ігор Свешніков. – Львів, 1987. – 47 с.
19. Сокровища пирамид / [под ред. Захи Хавасса ; пер. с англ. Татьяны Лисицыной]. – М., 2004. – 400 с.
20. Шапова Ю. Очерки истории древнего стеклоделия / Юлия Шапова. – М., 1983. – 199 с.
21. Monumenta Confraternitatis Stauroripigianae Leopoliensis. – Leopoli, 1895. – S. 84.

History of foundation of glass production in Univ cloister is analyzed at the article. Peculiarities and main features of development of medieval glass works are characterized. On the base of archaeological materials, collected on the site (ceramic, fragments of glass, coins), glass workshop is dated back to end of XVI – beginning of XVII century. It can be interpreted as large short-time medieval center of glass production of Sub-Carpathian region.

Key words: glass workshop, glass production, Univ cloister, smelting cell.

УДК 39 (477)
ББК 63.3-7

Оксана Дрогобицька

“АВТОБІОГРАФІЯ” МИХАЙЛА ЗУБРИЦЬКОГО (1856–1919) ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОБУТУ БОЙКІВ

У статті на основі автобіографії відомого етнографа, священика та громадського діяча Михайла Зубрицького розкрито особливості побуту бойків. Значну увагу звернено на звичаї, обряди, громадське життя та господарство представників цієї етнографічної групи.

Ключові слова: автобіографія, побут, бойки, священик.

Етнографічна наука на теренах західноукраїнських земель пройшла тривалий шлях розвитку від звичайних описів побуту та явищ повсякденного життя населення до фундаментальних, узагальнюючих праць з конкретної проблематики. Чималу роль у цьому процесі відіграв Михайло Зубрицький (1856–1919) – видатний дослідник Бойківщини, парох с. Мшанець Старосамбірського повіту (тепер – Старосамбірського району) на Львівщині.

Останні роки позначені значним зростанням зацікавленості науковців до постаті Михайла Зубрицького. Підтвердженням цьому є видання в рамках журналу “Народознавчі зошити” (2008 р., №3–4) низки статей, присвячених громадській і науковій діяльності відомого етнографа. Серед авторів публікацій – львівські вчені Г.Горинь [9], Г.Дем’ян [12], Р.Кирчів [18], Г.Сокіл [20] та інші. Незважаючи на це, досі маловідомою для широкого загалу залишається “Автобіографія” (1896 р.) дослідника, оригінал якої зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України [6]. Тому вважаємо за необхідне прослідкувати, як відобразилися в цьому документі не тільки основні віхи життя дослідника, а й побут його оточення.

Більша частина автобіографії присвячена с. Мшанець, однак наведені в ній відомості можна застосовувати для вивчення традиційної культури бойків загалом. На це, зокрема, звертає увагу й дослідник Р.Кирчів, наголошуючи, що зазначене село “з етнографічного погляду було типовим для західної Бойківщини, тому й інформативний та узагальнюючий зміст праць Зубрицького не обмежується тільки названим селом, а має значно ширший діапазон” [17, с.62].

Ще в молоді роки М.Зубрицький збирав у рідному селі Кіндратові (тепер – Турківського району Львівської області) та інших суміжних населених пунктах (Ясінці, Розборі) пісні, колядки, повір'я, записи яких передавав мовознавцям О.Партицькому, О.Огоновському та іншим. Така праця особливо зблизила його з І.Франком і В.Гнатюком. Останній, завдяки активному сприянню з боку священника, упродовж лютого-квітня 1899 р. записав у с. Мшанець численні пісні, оповідання, казки, легенди, анекдоти, місцеве весілля тощо [18, с.377]. Надалі він неодноразово писав до М.Зубрицького, де радив, якими проблемами варто займатися та на що звертати особливу увагу [10; 19, с.143]. Зокрема, за порадою В.Гнатюка дослідник описав похорон у бойків та опублікував під назвою “Похоронні звичаї й обряди в Мшанці і сусідніх селах Старосамбірського і Турчанського повіта” у спеціальному випуску “Етнографічного збірника” [20, с.400].

Про діяльність М.Зубрицького схвально відгукувався І.Франко, називаючи його добрим знавцем західної гірської Бойківщини [21, с.69]. Описуючи хід етнографічної експедиції в цей регіон, організованої за дорученням Наукового товариства імені Т.Шевченка (далі – НТШ) та Товариства австрійської етнографії у Відні (1904 р.), він згадує село Мшанець. Тут члени експедиції в складі І.Франка, Ф.Вовка, З.Кузелі (пізніше приєднався ще й інженер П.Рябков з Росії) “зустріли сердечний прийом, ерудовану активну допомогу та сприяння з боку українського священника Михайла Зубрицького...” [21, с.69].

“Великий Каменярь” назвав М.Зубрицького назвичайно здібним і старанним лекціонером етнографічних матеріалів, за що поставив його в один ряд із такими відомими вченими, як В.Гнатюк, В.Шухевич, О.Роздольський [9, с.379]. Загалом І.Франко так характеризував цього дослідника: “Як сільський священник у однім із етнографічного і з культурно-історичного погляду дуже цікавим закутку нашого краю, історик і етнограф, а при тім сам син селянської сім'ї, він почуває потребу вникнути якнайглибше в душу народу і передати нам, відбитим культурною течією далеко набік від того народу, його духове і моральне обличчя в можливо повній і автентичній формі. Він перший у нас звернув увагу на ті зерна культурної історії та народної психології, що котяться день у день у тих сірих безконечних селянських розмовах, і пробував вилувати з них причинки до своїх наукових тем” [23, с.10].

Значною мірою під впливом львівської школи етнографів М.Зубрицький поступово перейшов від принагідних записів до вичерпного опису окремої теми за визначеною програмою й науковою методикою [9, с.379]. Дослідник займався пошуком стародруків та опублікував серію документів з історії с. Мшанець [13; 14; 15; 16]. Велику наукову вартість, зокрема, мають приказки, зібрані ним упродовж кількох десятиліть етнографічної діяльності. Вони здебільшого відбивають соціальні відносини на селі [1; 3; 4]. Цінним є й те, що, записуючи приказки, священник подавав респондента та конкретні обставини, при яких вони використовувалися. Наприклад, приказка “Ждут вітця, та нема кінця” відображала становище в с. Плоске, мешканці якого протягом довгих років чекали на власного душпастиря [2, арк.7]. Цю особливість записів відмітив ще І.Франко у своїй передмові до першого тому “Галицько-руських народних приповідок” [22, с.298–299].

Особливо важливим, як твердить львівський етнолог Г.Горинь, залишається той факт, що М.Зубрицький уперше ввів такі нові й прогресивні підходи дослідження, як комплексність, усебічність, системність, завдяки яким підняв рівень етнографічної науки на новий щабель [9, с.381].

Значну увагу священник також відводив збиранню експонатів. Наприклад, у 1911–1912 рр. він відправив із с. Мшанець у Базель (Швейцарія) до “Етнографічного музею світу” низку пам'яток, серед яких малюнки селянських будинків, водяного млина тощо [7, с.3].

Загалом наукова спадщина дослідника налічує щонайменше 325 публікацій історичного й етнографічного характеру [11, с.172]. Свої численні статті та розвідки він друкував у “Записках НТШ”, “Матеріалах до українсько-руської етнології”, часописах “Батьківщина”, “Діло”, “Життя і слово”, “Зоря”, “Свобода” та ін. За особливі заслуги священник був обраний дійсним членом НТШ (1904 р.) [24, с.14].

Чимало відомостей щодо етнографічної діяльності та кола наукових зацікавлень дослідника можна почерпнути з його “Автобіографії”. На початку документа священник зосередився на витоках свого роду, який походив із невеликого села Зубриці (Турківського повіту), далі – на характеристиці власної сім’ї та шкільних років. Не оминув він увагою й навчання в Дрогобицькій гімназії та своїх викладачів, військову службу. Тут також можна зустріти цікаву інформацію про відомих тогочасних громадських діячів та етнографів [6].

Важливе місце в автобіографії займає період, який настав після закінчення М.Зубрицьким Перемишльської духовної семінарії та одруження з Ольгою Борисевич (1883 р.). Із цього часу він почав виконувати обов’язки приватного сотрудника (помічника пароха) при о. А.Назаревичу в с. Мшанець Старосамбірського повіту. У цьому населеному пункті священник працював аж до 1914 р., тому більшу частину документа присвятив саме йому.

“Автобіографія” містить багато цінної інформації про особливості менталітету селян, з якими довелося спілкуватися новому пароху. Зокрема, він відзначав так зване двовірство, коли “християнські поняття змішались з поганськими” [6, арк.23]. М.Зубрицький підкреслював низький рівень обізнаності місцевих дітей з основними християнськими святами та обрядами. Такий висновок він зробив після уроків релігії в школі, коли на запитання про свято Благовіщення діти відповіли, що його відзначають на честь благословення Богом землі [6, арк.23].

З одного боку, М.Зубрицький як патріот та етнограф намагався сприяти збереженню матеріальної й духовної культури бойків, розвитку місцевих промислів і ремесел, а з іншого (як священнослужитель), – прагнув скасувати давні порядки та звичаї, пов’язані насамперед із вживанням великої кількості алкоголю. Цей дуалізм простежується і в тексті автобіографії автора.

Парох згадував, що за роки його душпастирювання в с. Мшанець селяни перестали співати старосвітські колядки. Він разом з о. А.Назаревичем заборонив ходити з колядою, попередньо записавши від одного господаря всі місцеві колядки*. Як зазначав М.Зубрицький, “за сей заказ було в селі повно гніву і відказів. Багато людей не злюбило, що скасувалося так давний звичай, повідали: “так робили наші діди, прадіди, а ми чому маємо занехати”. Та якось все те з часом перейшло, люди заспокоїлися, а то самі раховали, що на горівку піде що року з 100 злр. з цілого села” [6, арк.24].

Схожа ситуація склалася і з хрестинами. Традиційно в селі на хрестини приводили п’ятнадцять хрещених батьків. Кожний кум і кума мали подарувати породіллі кілька крейцерів і полотно “на крижмо”. Новий душпастир заборонив більше двох пар хресних батьків. Звичайно, таке нововведення не припало до вподоби селянам, вони “і проти сеї постанови відказували, нераз на перекір приводили більше кумів, але і се перемоглося” [6, арк.24].

В автобіографії дослідник також описує, як відбувалася “комашня”. Здавна побутував звичай, за яким вранці до господаря, що замовляв богослужіння за померлих, сходилися люди із цілого села “на поранок”, випивали по дві чарки горілки й відходили зі словами: “Дай Вам Боже здоров’я, а померлим царство небесне” [6, арк.24]. Тільки після цього селянин запрошував до церкви й на обід того, кого вважав за потрібне. “З церкви ішли запрошені на комашню, де ще перед приходом священника випили по

* Ці колядки в 1885 р. переписав І.Франко.

одній, перед обідом другу, а по обіді третю чарку" [6, арк.24]. Принагідно варто зауважити, що й цей звичай був скасований з ініціативи М.Зубрицького.

Окремі фрагментарні згадки зустрічаємо в зазначеному джерелі й про місцеве весілля. Зокрема, автор стверджував, що "давніше обходили весіля зо два дні, часом дехто і на третій затягнув. Тепер звели все на один день, дещо викинули з давних звичаїв, особливо "митвини", що відбувалися другого дня на ріці, а навіть декотрі перед вінчанєм не кличуть на ніч музики, бо першої ночі найбільше сходило ся моложави і найбільше горівки виходило" [6, арк.25].

Дослідник відзначав консерватизм місцевих мешканців, коли "дуже сего не люблять, що комусь забагаєся виходити поза звичайну дорогу життя в селі, якось їм те все ненависне" [6, арк.26]. Своє твердження він проілюстрував на прикладі одного випадку. Місцеві жінки носили так звані "мальованки" (спідниці з домотканого полотна з нанесеним за допомогою трафарету на них малюнком), які розфарбовували переважно євреї. Священик вирішив заохотити когось із своїх парафіян до цієї справи й навіть надрукував повідомлення в газеті "Діло" за 1889 р. Йому погодився допомогти о. В.Микитка із с. Купчинці поблизу Тернополя. Туди М.Зубрицький направив навчатися новому ремеслу одного селянина. І хоча той, повернувшись у рідне село, "малював" спідниці не гірші, аніж інші майстри, усе ж таки не міг догодити місцевим господиням [6, арк.26].

З автобіографії також дізнаємося про низький соціально-економічний розвиток тогочасного села та зосередження всієї торгівлі в руках євреїв. Покращення ситуації етнограф вбачав у закупівлі млина, олійні, запровадженні в господарський ужиток штучних добрив, виведенні нових порід худоби тощо [6, арк.26].

Цікаві відомості подав М.Зубрицький про місцеву шляхту, яка зовні не відрізнялася від решти селян, однак трималася відособлено і, за словами автора, "вірно берегла свої перекази шляхотські" [6, арк.27]. Антагонізми між шляхтою й селянами загострювалися на Великдень, коли представники шляхетського стану під час відправи заносили кошики з пасками всередину храму (натомість решту мешканців с. Мшанець залишали свої кошики на цвинтарі). Після завершення служби шляхтичі виносили кошики із церкви й ставали разом з іншими людьми в очікуванні священика. Така поведінка викликала нарікання з боку більшості парафіян. Для того, щоб залагодити зтяжний конфлікт і зрівняти всіх у правах, М.Зубрицький наказав шляхті більше не заносити свої паски до церкви [6, арк.27]. Ставлення священика до цієї проблеми можна охарактеризувати такими його словами: "Впрочім сільські шляхтичі "ходачкова шляхта" всюди суть колодою у ніг нашого селянства. Все ще тліє у них надія, що вернуть давні добрі часи, хлопів обернуть в підданих..." [6, арк.27].

Не менш цінну інформацію знаходимо в автобіографії про громадський побут населення Мшанця та околиць. Зокрема, М.Зубрицький охарактеризував місцеве духовенство та його ставлення до селян. Він стверджував, що відносини між парафіянами й священиками були досить прохолодними, бо останні, хоч і "добрі русини", але не підтримували тісних контактів із населенням. У відповідь на це "парохіянин в очи був чемний, аж облесливий, а поза очи відказував і нарікав, а коли підпив собі, то і в очи повів яке прикре слово" [6, арк.28].

Водночас сам автор намагався своїм прикладом показати, що справжній душпастир не повинен триматись осторонь від громадських справ, а брати активну участь у житті села й вести його на шляху культурного, економічного та політичного поступу. Із цього приводу він писав: "Сходячися з своїми парохіянами розпочинав я з ними все розмову про справи, які їх обходили, або які они повинні би пізнати. Познакомив я їх з устроєм краю і держави, з важнішими для них приписами державними, по трохи з порядками по інших краях, бесідувалося про господарку, купецтво і всякі можливі справи. Те саме було, коли я зійшов ся з людьми з других сіл... Я старався все людям пока-

зати, де границя їх обов'язків і що они мусять сповнити, а чого ні. Часто писав їм рекурси в справі оплат військової такси, виміру різних нележитостей, акцизних оплат і т. д.” [6, арк.27–28].

М.Зубрицький проводив активну просвітницьку роботу. Він зазначав, що вечорами після богослужіння молодь сходилася до його дому, де співала церковні пісні та навчалася читати [6, арк.23]. Згадав священик в автобіографії і про відкриття читальні*, де вголос зачитував селянам часописи, художні книги, вів бесіди про домашні справи та записував фольклорні матеріали. Цікаво, що він навчав селян й елементарної географії. Наприклад, в автобіографії читаємо про те, що М.Зубрицький читав селянам про ескімосів із журналу “Дзвінок” і розповідав про пригоди Робінзона Крузо. Із сторінок документа дізнаємося також про намір автора купити в читальню глобус [6, арк.25].

Загалом, ведучи мову про культурно-просвітницьку діяльність М.Зубрицького, цілком погоджуємося із словами дослідниці Г.Горинь про те, що порядок у тогочасному селі залежав не стільки від війта та громадського уряду, скільки від місцевого священика [8, с.31].

Таким чином, серед джерел вивчення особливостей побуту українців чільне місце займають матеріали приватного походження, адже в них зазвичай відображено не тільки біографічні дані та світогляд автора, а й повсякденний світ людей, що його оточують. До таких документів належить і “Автобіографія” М.Зубрицького, де етнографу вдалося через призму власного життя показати матеріальну (одяг, розвиток ремесел, господарство) та духовну (особливості менталітету, родинних і календарних обрядів) культуру бойків. Чільне місце в джерелі зайняли також відносини між різними соціальними категоріями (селянами та духовенством, селянами й дрібною шляхтою), що зайвий раз підтверджує бажання автора глибоко й об'єктивно показати всі сторони життя населення.

1. Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України (відділ рукописних фондів і текстології), ф. 3, спр. 4059. – 26 арк.
2. Там само, ф. 3, спр. 4157. – 8 арк.
3. Там само, ф. 3, спр. 4158. – 19 арк.
4. Там само, ф. 3, спр. 4217. – 1 арк.
5. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського (відділ рукописів), ф. 29, спр. 187. – 14 арк.
6. Львівська наукова бібліотека НАН України імені В. Стефаника (відділ рукописів), ф. 206, спр. 922, п. 27. – 30 арк.
7. Бойківщина : історія та сучасність. – Львів : Фіра-люкс, 1996. – Ч. 2. – 112 с.
8. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.) / Г. Горинь. – К. : Наукова думка, 1993. – 199 с.
9. Горинь Г. Наукова праця Михайла Зубрицького у вимірах часу / Г. Горинь // Народознавчі зошити. – 2008. – № 3–4. – С. 378–381.
10. Дем'ян Г. Листи Володимира Гнатюка до Михайла Зубрицького / Г. Дем'ян // Записки НТШ. – Львів, 1992. – Т. ССХХІІІ. – С. 293–308.
11. Дем'ян Г. Маловідомі сторінки життя і наукової праці Михайла Зубрицького / Г. Дем'ян // Записки НТШ. – Львів, 1992. – Т. ССХХІІІ. – С. 172–196.
12. Дем'ян Г. Національно-державницьке спрямування діяльності Михайла Зубрицького : тематико-бібліографічний огляд публікацій / Г. Дем'ян // Народознавчі зошити. – 2008. – № 3–4. – С. 358–372.
13. Зубрицький М. Село Мшанець Старосамбірського повіта : матеріали до історії галицького села / М. Зубрицький // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. LXX. – Кн. ІІ. – С. 114–167.
14. Зубрицький М. Село Мшанець Старосамбірського повіта : матеріали до історії галицького села / М. Зубрицький // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. LXXІ. – Кн. ІІІ. – С. 96–133.
15. Зубрицький М. Село Мшанець Старосамбірського повіта : матеріали до історії галицького села / М. Зубрицький // Записки НТШ. – Львів, 1906. – Т. LXXІV. – Кн. VІ. – С. 93–128.
16. Зубрицький М. Село Мшанець Старосамбірського повіта : матеріали до історії галицького села / М. Зубрицький // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. LXXVІІ. – Кн. ІІІ. – С. 114–170.

* За безпосередньої участі М.Зубрицького були засновані й діяли осередки “Просвіти” в Мшанці, Грозьові, Михнівці, Лаврові, Лімні, Головецькому, Лип'ю [12, с.364].

17. Кирчів Р. Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Кирчів. – К., 1978. – 174 с.
18. Кирчів Р. Зв'язки Михайла Зубрицького з Іваном Франком і Володимиром Гнатюком / Р. Кирчів // Народознавчі зошити. – 2008. – № 3–4. – С. 373–377.
19. Сокіл Г. Деякі аспекти методики записування фольклору (кінець XIX – початок XX століття) / Г. Сокіл // Вісник Львівського університету. Серія філологія. – 2007. – Вип. 41. – С. 141–149.
20. Сокіл Г. Из доробку Михайла Зубрицького / Г. Сокіл // Народознавчі зошити. – 2008. – № 3–4. – С. 397–402.
21. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Франко // Зібрання творів у п'ятдесяти томах / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 36. – С. 68–99.
22. Франко І. Передмова до першого тому (видання “Галицько-руські народні приповідки”, Львів, 1905) / І. Франко // Зібрання творів у п'ятдесяти томах / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 38. – С. 294–316.
23. Франко І. *Bel parlar gentile* / І. Франко // Зібрання творів у п'ятдесяти томах / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 37. – С. 8–20.
24. Члени Товариства // Хроніка НТШ у Львові. – 1913. – Вип. I. – Ч. 53. – С. 12–26.

On the basis of autobiography of the well known ethnographer, priest and publicman M. Zubryts'kyi the features of boikos way of life are analyzed in the article. Special attention paid to consuetudes, ceremonies, public life and economy of representatives of this ethnographic group.

Key words: *autobiography, the way of life, boikos, priest.*

УДК 94 (477.83/.86):061.233

ББК 63.3 (4 Укр) 62

Лідія Федик

ГРОМАДСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ГАЛИЧИНИ: ЕТНОКОНФЕСІЙНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ (20–30-ті рр. ХХ ст.)

У статті розглядаються фактори й мотиви діяльності політичних, громадських і культурно-освітніх організацій найбільших етноконфесійних груп Галичини. Досліджуються місце політичних партій та організацій краю в системі міжнаціональних і міжконфесійних стосунків регіону, вплив їх ідеологічних орієнтацій на розвиток і характер цих стосунків.

Ключові слова: *партія, духівництво, євангелісти, польська держава.*

На сучасному етапі триває політична, соціальна, релігійна структуралізація українського суспільства. Цей процес, за умов етнічної та релігійної гетерогенності населення, супроводжується конфліктними ситуаціями й засвідчує наявність ряду проблем у сфері політичних, державно-церковних, міжконфесійних і міжнаціональних відносин України. Це актуалізує проблему досягнення суспільно-політичної стабільності, формування, виходячи з реалій сучасного державного життя, концепції розвитку української нації, виявлення інтересів та ідей, здатних об'єднати етнічно та конфесійно плюралістичне суспільство. Важливим на шляху до досягнення цього є вивчення історичних аспектів цих процесів, урахування як досвіду інших держав, так і власного. У цьому плані важливе вивчення історії діяльності політичних партій та організацій різного спрямування, оскільки вони є проміжною ланкою, що з'єднує суспільство й державу.

Позиції політичних партій та організацій Галичини міжвоєнного періоду, відображені передусім у їх політичних програмах, відбивали настрої тієї частини населення, інтереси якої вони репрезентували, а також найбільш актуальні проблеми тогочасного суспільства. Водночас наявність політичних організацій свідчила про здатність певної етнічної спільноти захищати свої інтереси легальним шляхом, формування політичної культури.

Метою цього дослідження є вивчення системи міжнаціональних і міжконфесійних стосунків у Галичині міжвоєнного періоду крізь призму діяльності політичних, громадських і культурно-освітніх організацій етноконфесійних спільнот цього регіону.

Оскільки національні й релігійні питання були особливо конфліктними й складними у внутрішній політиці польської держави, їх вирішення в політичних програмах і способи реалізації були об'єктом вивчення як польської, так і української історичних наук. Однак перші дослідження, які відносяться до міжвоєнного періоду, відзначаються фрагментарністю й заполітизованістю.

Радянські історики здебільшого наголошували на буржуазно-націоналістичному й антирадянському характері політичних організацій Галичини, а релігійний фактор розглядали як деструктивний чинник суспільного життя. Найбільший внесок у розробку проблеми, яка вивчається, здійснений дослідниками незалежних української та польської держав. Аналіз релігійного й національного складників ідеології та діяльності польських політичних організацій Галичини та їх еволюцію здійснено в збірнику "Релігія і Римо-католицька церква в польській політичній думці (1919–1993)" дослідниками Б.Павловським, В.Міхом, Е.Мейєм, І.Яхимчеком, С.Міхаловським.

У сучасній українській історичній науці слід виокремити праці М.Кугутяка, І.Васюти, М.Гона, О.Жерноклеєва, І.Райківського, О.Єгрешія.

Етноконфесійні процеси в Галичині в 30-х рр. ХХ ст. характеризувалися включенням у них суб'єктів етнополітики – політичних партій і громадських організацій [37, с.226]. Оскільки держава не сприяла збереженню етнічних особливостей національних меншин, цю роль виконували політичні, громадські, культурно-освітні та релігійні організації національних груп Галичини.

Польські християнські демократи й консервативні партії бачили новостворену польську державу католицькою. Провідною була теза про місію Польщі на європейському Сході – охорону й поширення християнської латинської культури [55, s.87; 57, s.67]. Незважаючи на декларацію свободи віросповідань, програми цих політичних сил передбачали закріплення привілейованого становища римо-католицизму в польській державі. У польській політичній системі позиції цих політичних сил порівняно з польськими націонал-демократами були слабкими [41, с.111].

Польські націонал-демократи в 1930-х рр. проголошували релігію, і передусім католицизм, опорою суспільного життя Польщі. Вони розглядали католицизм як засіб зміцнення концепції національної держави й наближення часу її реалізації (так званий християнський націоналізм). Тому підтримка католицизму в 30-х рр. ХХ ст. залишалася важливим елементом національної політики ендеків на національно мішаних територіях [54, s.57–58].

Погляди прихильників Ю.Пілсудського на національне й релігійне питання впродовж 1926–1939 рр. зазнали трансформації. Пропагуючи в 1926–1935 рр. концепцію державної консолідації стосовно національних меншин, що проживали в Польщі, вони висловлювалися за толерування їхніх релігій. У 1935–1939 рр., коли виявляються ознаки тоталізації режиму й переходу до концепції національної консолідації, проявляється втручання держави в релігійне життя некатолицьких спільнот (свобода віросповідання гарантувалася доти, доки вона не порушувала інтересів держави й польського народу) [58, s.109–110].

Усі політичні угруповання польського національного руху та соціалісти стояли на засадах свободи віросповідання, виступали за відокремлення церкви від держави [52, s.125, 129], засуджували заангажування духівництва й католицької церкви в політику [56, s.146]. Це призводило до конфлікту в римо-католицьких парафіях між Римо-католицькою церквою і радикальними партіями національного руху [53, s.153–154].

Українські організації, схильні до польсько-українського порозуміння, – Українська християнська організація і Українська народна обнова – виходили з певної спорідненості греко-католицизму із цінностями Римо-католицької церкви в Польщі [41, с.130]. У 1930 р. Станіславівський єпископ Г.Хомишин заснував Українську католицьку народну партію, перейменовану у квітні 1932 р. на Українську народну обнову. У

національному питанні вона домагалась адміністративної і культурної автономії українців у межах Польщі, збереження лояльності польській державі. У релігійній сфері ставилася вимога привілейованого становища ГКЦ на території Галичини. УНО, за висловом К.Федевича, була “кишеньковою організацією”, оскільки її діяльність обмежувалася переважно Станіславівським воєводством [49, с.59], а серед населення вона не користувалася популярністю й підтримкою. Паралельно з УНО діяв заснований 5 січня 1931 р. А.Шептицьким Український католицький союз (УКС). Це політичне утворення займало помірковану позицію, хоча дотримувалося незалежницьких позицій [39, с.251–252]. Основними завданнями союзу проголошувалися: забезпечення католицькій вірі відповідного місця в житті суспільства, підтримка всебічного розвитку українського народу в християнському розумінні, здобуття для нього повноти національних і громадянських прав [29, с.3].

Найбільшою популярністю серед населення Галичини користувалось Українське націонал-демократичне об'єднання. Легальні методи боротьби та політична програма партії забезпечували їй підтримку митрополита А.Шептицького та частини греко-католицького духовництва. Програма організації проголошувала рівноправ'я віросповідань, однак упривілейовувала ГКЦ у Галичині [6, арк.1 зв.]. У 1933 р. з УНДО виокремилася нова політична організація – Фронт національної єдності (ФНЄ), яка відзначалася більшою радикальністю в розв'язанні національного питання. У Тезах ФНЄ, оприлюднених 1 листопада 1933 р., проголошувалося: “За основу нації визнаємо всіляко оперту на єдино тривких засновках християнської релігії. Релігію вважаємо скарбом нації і визнаємо конечність релігійного з'єднання всіх українців” [30]. У статті “Бог і нація”, опублікованій у пресовому органі ФНЄ “Батьківщина”, проголошувалося: “Не є богомільний той, кому рідна нація, кому її змагання байдужі. І навпаки: сьогодні націоналіст – це одночасно людина глибокої релігійної віри” [11, с.2]. До складу ФНЄ входили греко-католицькі священники [5, арк. 17зв.–18].

На правому фланзі українського політичного спектра перебувала Організація українських націоналістів. Націоналізм розглядав націю та її інтереси домінантними над іншими, що суперечило християнському вченню [44, с.29]. Релігійне питання займало певне місце в програмних засадах українського націоналізму. Програмні положення “Конгресу українських націоналістів”, який відбувся 27 січня – 3 лютого 1929 р., передбачали відокремлення церкви від держави та сприяння розвитку української національної церкви й релігійних культур, що діятимуть в Україні, проголошували релігійну свободу [44, с.33]. У 1933 р. ОУН розповсюдила відозву “Український народі”, у якій закликала школярів молитися в школах українською мовою та співати українські пісні [8, арк.23]. При цьому ОУН розповсюджувала свої листівки на греко-католицькі свята [7, арк. 19]. Під час Великодніх свят вона ініціювала насипання могил, установлення хрестів, вивішування хоругов в українських національних барвах, відправлення над висипаними могилами поминальних богослужінь за померлими вояками [9, арк.82]. Частина греко-католицького духовництва була активними учасниками націоналістичного руху (К.Чехович, В.Глібочицький, М.Дзерович). Так, з квітня по червень 1931 р. греко-католицький священник Ярослав Чемеринський був крайовим провідником ОУН. Митрополит А.Шептицький намагався підтримувати толерантні стосунки з більшістю політичних партій Галичини [49, с.57]. Однак терористичні акції ОУН, як і діяльність Комуністичної партії, викликали засудження греко-католицької ієрархії, що зумовило напруження у відносинах між ними [44, с.37–38].

Негативно католицькі партії, особливо УКС, сприймала Українська соціалістична радикальна партія, які вона розглядала як “клерикальну, реакційну політичну організацію” [31, с.1]. Віче УСРП у Коршеві закликала боротися зі спробами спровокувати конфлікти між різними віросповідними громадами, бо це “відриває людей праці від соціальних і національних проблем” [22, с.2]. При цьому УСРП відкидала звинувачення

в антирелігійності, виступала за свободу релігійних переконань і захист інтересів українців усіх віросповідань [26, с.7]. Аналогічну позицію стосовно католицьких партій займали представники Української соціал-демократичної партії [43, с.79].

Важливу роль у суспільному житті регіону відігравали культурно-освітні організації, які стали осередками згуртування національно-свідомих українців. Їх діяльність тісно перепліталася з релігійним життям краю. Українські організації “Луг” і “Сокіл” узяли участь у святі “Українська молодь Христові”. Свято поклато початок релігійній виховній організації “Католицька Акція Української Молоді” (КАУМ), реорганізованій у 1936 р. у товариство “Орли – Католицька Асоціація Української Молоді”, завданням якого стали згуртування української молоді та її релігійне й патріотичне виховання [36, с.25–26]. Подібне завдання покладалося й на Товариство українських студентів-католиків. Окрім того, ці організації мали відволікти молодь від участі в антидержавних акціях, які в 1930-х рр. організувала ОУН [48, с.356]. Опікуном цих організацій став митрополит А.Шептицький і греко-католицьке духовництво.

Греко-католицьке духовництво й релігійні товариства брали участь у відзначенні 70-ліття “Просвіти” у Львові [32, с.1], чим продемонстрували свою підтримку цій організації. Свої річниці із залученням духовництва відзначали товариство “Сокіл” і українські кооперативи [24, с.6]. Із 69-ти голів повітових кіл “Рідної школи” 24 були священниками [38, с.51]. З’їзд “Рідної школи” розпочинався співанням пісні “Христос Воскрес” [16, с.157]. Під час богослужінь члени українських організацій виконували пісню патріотичного змісту “Боже на нашу землю поглянь” [4, арк.5]. Загалом у 1930-х рр. у культурно-просвітніх організаціях працювало понад 500 греко-католицьких священників Галичини [46, с.171].

Розвиткові української культури сприяв і “Пласт”. У Бережанах він організував оркестр, виступи якого на Різдво відвідували громадяни, а кошти, отримані за коляду, віддавали на потреби “Рідної школи” [33, с.138]. На Великдень пластуни мали почесну варту при Божому Гробі, а на Зелені свята прикрашали стрілецькі могили [47, с.169].

Сучасники свідчили, що в повоєнний період майже повсюдно на Бережанщині були відновлені читальні “Просвіти”, за винятком читалень латинників, оскільки “за часів польської окупації латинники з огляду на змогу набувати землю з парцеляції фільварків тримали з поляками еден фронт, надіючись на всякі “блага”, потім вже дещо були відстали, бо їм землі не давали, а спроваджували колоністів” [33, с.104].

Участь у діяльності “Просвіти” брали євангелісти [14, с.24]. Так, віруюча євангелістська молодь української національності виступала в читальнях “Просвіти” з лекціями, виставами й хором співом [45, с.295–296]. Євангелісти підтримували “Рідну школу” [23, с.3], перераховували кошти на відзначення пам’ятних дат, ювілеїв діячів культури [27, с.7], будову пам’ятників. Євангелістсько-реформований рух проводив богослужіння в пам’ять полеглих героїв, листопадових роковин, у День просвіти [40, с.80].

Українська інтелігенція, турбуючись проблемами національно-політичного визволення, негативно ставилася до протестантизму, оскільки вважала, що він розбиває релігійну єдність українців, чим послаблює їх [42, с.438]. Греко-католицьке духовництво полемізувало з протестантами, намагаючись спростувати їх звинувачення [18, с.2]. УНО проголосила, що стоїть на засадах католицької віри й церкви та домагається забезпечення повноти свободи католицькій церкві і її впливу на виховання молоді. Натомість проголошувалася боротьба з “течіями безконфесійності, вільнодумства, масонства, сектантства й індиферентизму” [1, арк.2]. За розпорядженням Г.Хомишина священники мали вийти зі складу тих читалень, членами яких були сектанти [12, с.70], що позбавляло ці установи активних діячів і фінансової підтримки.

УКС, створений з ініціативи А.Шептицького у Львові, підтримав ідею боротьби проти розвитку протестантського руху [17, с.17]. Однак він дозволяв бути членами

союзу українцям різних християнських конфесій, проявляючи конфесійну терпимість [29, с.3]. У 1934 р. у Станіславівському воєводстві з ініціативи єпископа Г.Хомишина почало діяти товариство “Скала”, яке спрямувало свої зусилля на боротьбу із сектантством. Його діяльність викликала критику не тільки з боку протестантів, але й українського суспільства в цілому [20, с.1], оскільки товариство відтягало від діяльності в “Просвітах” активне греко-католицьке духівництво, вносячи розкол в українську суспільність.

У “Батьківщині”, офіційному органі ФНС, про сектантів складали образливі вірші [13, с.6]. Газета УСРП “Громадський голос”, негативно оцінюючи протестантизм, у його поширенні звинувачувала греко-католицьке духівництво [19, с.2] (і небезпідставно, оскільки окремі священики поводитись аморально: брали непомірно високу плату за свої послуги, займалися спекуляцією землі й ображали парафіян [2, арк.94]). Голова УСРП І.Макух звинувачував у розповсюдженні протестантизму на Покутті Г.Хомишина та його нетерпиму політику. І.Макух виступав проти поширення євангелізму й баптизму, оскільки вони роздвоювали громади й відривали громадян від освітньої праці та політичної оборони. Особливо шкідливими він вважав баптистів, оскільки вони не брали участі в національному житті села [34, с.422–423]. У “Ділі” теж однією з причин поширення євангелізму вважали нетактовну поведінку греко-католицького духівництва. При цьому наголошували на можливості втрати, у зв’язку із цим, євангелістів для українського народу [21, с.7]. Із цієї ж причини частішали переходи на православ’я [3, арк.80].

Водночас негативно ставилися до українських католицьких партій і особливо до УНО й українські лютерани [28, с.2]. Аналогічно розглядали ФНС, який, на думку протестантів, вносив розбрат на національно-політичному ґрунті [15, с.3]. В офіційному пресовому органі лютеран “Стяг” у статті “Релігія а народність” заперечувався взаємозв’язок релігії з національністю, а виникнення такого уявлення розглядалось як результат політики панівних церков. На прикладі латинників доводилася шкідливість такого ототожнення [25, с.1].

У 1930-х рр. українське й німецьке населення польська влада розглядала як деструктивний елемент, який вороже налаштований до всього польського й своєю діяльністю послаблює державу. Напередодні Другої світової війни серед німців поширились ідеї гітлеризму, що позначилося на етнополітичній мобілізації групи в регіоні. У Львові розпочала свою діяльність Молодонімецька партія, яка пропагувала збереження німцями Галичини соціокультурних цінностей [41, с.137]. Ця організація намагалася знайти підтримку серед німецьких протестантів Галичини шляхом лобювання кандидатур окремих пасторів, домагання надання публічного права євангелістській гімназії в Станіславові [50, s.174]. У релігійному питанні вона орієнтувалася на програму Націонал-соціалістичної партії Німеччини й проголошувала свободу віросповідання. При цьому акцентувала увагу на потребі обмеження політичної влади церкви й духівництва [5, арк.176].

У середовищі німецького населення Галичини відбувся поділ – певна його частина, об’єднана в Союзі німецьких католиків у Коломиї, прагнула зберегти лояльність до польської держави, інша – переглянути політичну платформу Союзу [9, арк.70 зв., 78; 41, с.137]. Діяльність СНК зводилася переважно до зібрань, організації святкувань, відчитів і вистав [5, арк.96]. Водночас у другій половині 1930-х рр. члени СНК піднімали питання забезпечення німецького католицького населення священиками німецької національності, що мало протидіяти асиміляційним заходам польської влади стосовно католиків непольської національності [5, арк.210], адже з 38 німецьких католицьких парафій німецькі спів і мову застосовували тільки в 10 [51, s.166–167]. Політична зміна, яка відбулась у Німеччині в 1933 р., зумовила припинення місій серед німецьких католиків Галичини, розпочатих у 1929 р. [51, s.165].

Суперінтендант німецьких євангелістів Галичини Т.Цеклер розглядав націонал-соціалізм як загрозу для діаспорних німців. Його послідовники зайняли нейтральну позицію стосовно Молодонімецької партії – не підтримуючи її, вони водночас не перешкоджали її діяльності [10, арк.170]. Така позиція Т.Цеклера стосовно Третього рейху зумовила критику його Молодіжною партією Німеччини [35, с.111–115].

Німецьке населення і протестантський клір підозрювали в націоналістичній пропаганді й діяльності на користь Німеччини [59, s.57, 169–170]. Членів найбільшої в Галичині німецької католицької релігійної організації СНК обвинувачували в агітації проти Союзу стрілецького, куди польська влада намагалася залучити німців римо-католицького віросповідання [5, арк.33].

Таким чином, релігія залишалася важливою характеристикою буття галичанина, сприяючи його включенню в суспільне життя.

Отже, політична система Галичини містила значний спектр політичних сил, у яких релігійний складник відображався в програмних засадах і діяльності, передусім партій клерикального спрямування. Це було якісно новим етапом в організаційній діяльності Греко-католицької церкви. Натомість німецькі протестанти Галичини, зберігаючи національну свідомість, не виявляли активності в політичній діяльності. Незважаючи на їх лояльність до держави й загалом сприятливіші умови, ніж в українських протестантів, вони зазнавали тиску. Німецьке й українське духовництво брало або безпосередню участь, або виступало організатором діяльності численних господарських, політичних, культурно-освітніх і релігійних організацій. Це допомагало розвитку етнокультури цих спільнот.

В українському й польському політикумі склалися різні концепції міжетнічної взаємодії та збереження національної ідентичності, а також розуміння місця релігійного чинника в цих процесах. Вони коливалися від визнання примату релігійного над національним до повного заперечення його впливу на етнічні процеси або до визначення його як засобу для реалізації певних цілей. Розгляд цього питання в програмах різних політичних партій засвідчив його значущість для галицького суспільства.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ), ф. 359, оп. 1, спр. 380. Матеріали про діяльність партії Української народної обнови – Української католицької народної партії (УКНП). Історичний нарис, статут, резолюція та ін., 24 вересня 1930 – 1 лютого 1936 рр. – 134 арк.
2. ЦДАЛ, ф. 408, оп. 1, спр. 705. Листи, заяви та інші документи священників з прізвищами на букви “Ф–Х” про призначення, переміщення, надання матеріальної допомоги та інші персональні питання. – 94 арк.
3. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 733. Листування з повітовими староствами про діяльність греко-католицького духовенства, 9 вересня 1929 – 23 березня 1931 рр. – 209 арк.
4. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1085. Листування з повітовими староствами про підозру греко-католицького духовенства в націоналістичній діяльності, про відмову духовенства відправи богослужінь, 8 січня 1934 – 31 грудня 1934 рр. – 129 арк.
5. ДАІФО, ф. 2, оп. 1, спр. 1462. Місячні звіти Станіславського воєводського управління про політичну ситуацію в воєводстві за січень – травень 1937 року, 10 лютого – 9 червня 1937 р. – 221 арк.
6. ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 387. Історія виникнення і програми діяльності українських буржуазно-націоналістичних партій УНДО, ФНС, УНО, 14 квітня 1937 р. – 5 арк.
7. ДАІФО, ф. 68, оп. 2, спр. 545. Коротка історична довідка Організації українських націоналістів. – 20 арк.
8. ДАІФО, ф. 90, оп. 1, спр. 139. Справа в звинуваченні Янушака Михайла Васильовича в розповсюдженні націоналістичних листівок, 29 березня 1934 – 23 березня 1936 рр. – 40 арк.
9. ДАІФО, ф. 226, оп. 1, спр. 261. Місячні звіти Станіславського воєводського управління про політичну ситуацію у воєводстві за перше півріччя 1934 р., 17 лютого – 19 липня 1934 р. – 159 арк.
10. ДАІФО, ф. 226, оп. 1, спр. 417. Щорічні звіти Станіславського воєводського управління про діяльність політичних партій, організацій і союзів у Станіславському воєводстві за 1935 р., 12 січня – 14 листопада 1935 р. – 196 арк.
11. “Бог і нація” // Батьківщина. – Львів, 1936. – Ч. 13. – 5 квітня. – С. 2.

12. В справі участі священників в установах деструктивного типу // Вістник Станіславівської єпархії. – 1932. – Ч. VII–IX. – Липень–серпень–вересень. – С. 70–71.
13. Дорогівський. Наслідки сектантства у Галичині // Батьківщина. – 1936. – Ч. 15. – 26 квітня. – С. 6.
14. З українського євангельського руху в світі та на українських землях під Польщею // Віра і наука. – 1927. – Ч. 15–16. – 15 серпня. – С. 24.
15. З чим ми боремось? // Стяг. – 1936. – Ч. 8. – 23 серпня. – С. 3.
16. Загальний з'їзд “Рідної школи” // Рідна школа. – 1933. – Ч. 9. – 1 травня. – С. 157.
17. Іван Еп. Пан. Поклик до Духовенства Львівської Архієпархії у справі поширення преси Українського Католицького Союзу / Іван Еп. Пан // Львівсько-архієпархіальні відомости. – 1932. – Ч. 6. – 15 червня. – С. 17–18.
18. Ковалів С. Церква національна чи соборна / С. Ковалів // Христос наша сила. – 1935. – Ч. 5. – 1 березня. – С. 2.
19. Коцабенко. Клерикальне віче // Громадський голос. – 1931. – Ч. 25. – 4 липня. – С. 2.
20. Напад “Скали” на читальню “Просвіти” та її членів // Громадський голос. – 1936. – Ч. 5. – 6 лютого. – С. 1.
21. Небезпечні прояви сектантства // Діло. – 1934. – Ч. 144. – 4 червня. – С. 7.
22. Організаційний рух // Громадський голос. – 1931. – Ч. 29. – 1 серпня. – С. 2.
23. Під час Різдва Христового пам'ятайте за “Рідну Школу” // Стяг. – 1936. – Ч. 6. – 7 січня. – С. 3.
24. Релігійне святкування на інтенцію розвою товариства “Сокіл” // Станіславівські вісті. – 1937. – Ч. 21. – 19 вересня. – С. 6–7.
25. Релігія а народність // Стяг. – 1937. – Ч. 4. – 25 квітня. – С. 1.
26. Релігія, церква, клір і радикали // Громадський голос. – 1936. – Ч. 35. – 12 вересня. – С. 7.
27. Свято в честь Т. Шевченка у Львові // Віра і наука. – 1934. – Ч. 6. – Червень. – С. 7.
28. Станіславські “патріоти” // Стяг. – 1936. – Ч. 6. – 7 січня. – С. 2.
29. Статут Українського Католицького Союзу // Мета. – 1931. – Ч. 1. – 15 березня. – С. 3–4.
30. Тези ФНС проголошені 1 листопада 1933 р. // Конгрес ФНС. Односторінка. – 1936. – 20 вересня. – Додаток до № 37 Батьківщини.
31. Український Католицький Союз // Громадський голос. – 1931. – Ч. 2. – 17 січня. – С. 1.
32. Ювілей 70-ліття “Просвіти” у Львові // Мета. – 1938. – Ч. 20. – 29 травня. – С. 1.
33. Бемко В. Бережани – Бережанщина / В. Бемко // Бережанщина в спогадах емігрантів / [упоряд. Н. Волинець, Б. Мельничук, І. Семенець]. – Тернопіль, 1993. – С. 3–244.
34. Макух І. На народній службі / І. Макух. – Детройт, 1958. – 628 с.
35. Цеклер Л. Бог чує молитву. Життя Теодора Цеклера розказане Ліллі Цеклер / Л. Цеклер ; пер. з нім. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 167 с.
36. Андрухів І. О. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. : короткий історичний нарис / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ : Державний архів Івано-Франківської області, Обласна асоціація молодих істориків, 1995. – 72 с.
37. Антонюк О. В. Основи етнополітики [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Антонюк. – К. : МАУП, 2005. – 432 с.
38. Білавич Г. Товариство “Рідна школа” (1881–1939 рр.) / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 208 с.
39. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939 рр.) / І. К. Васюта. – Львів : Каменяр, 2006. – 280 с.
40. Васьків А. Український греко-католицизм та кальвінізм: фактор обрядовості у збереженні національної ідентичності галицьких українців (20–30-ті рр. ХХ ст.) / А. Васьків, Р. Соловій // Історія релігій в Україні : праці Х Міжнар. наук. конф. (Львів, 16–19 трав. 2000 р.) : у 2 кн. – Львів : Логос, 2000. – Кн. 1. – С. 77–81.
41. Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період : [монографія] / Максим Гон. – Рівне : Волинські обереги, 2006. – 431 с.
42. Домбровський О. Нарис історії українського євангельсько-реформованого руху / О. Домбровський. – Нью-Йорк ; Торонто : Вид-во Українського Євангельського об'єднання в Північній Америці, 1979. – 622 с.
43. Жерноклеєв О. С. Володимир Темницький: сторінки політичної біографії / О. Жерноклеєв, І. Райківський // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 68–83.
44. Лисенко О. Є. Релігійне питання у теорії і практиці українського націоналізму у першій половині ХХ ст. / О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 29–50.
45. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій / В. Любашенко. – Львів : Видавнича Спілка “Просвіта”, 1995. – 350 с.
46. Пилипів І. Участь греко-католицького духовенства в діяльності культурно-просвітницьких організацій Станіславщини в 30-ті рр. ХХ ст. / І. Пилипів // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилівца. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2003. – С. 171–177.

47. Савчук Б. Український пласт (1911–1939 рр.) / Борис Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1996. – 270 с.
48. Стефанів В. Ставлення Андрея Шептицького до військово-політичної діяльності УВО і ОУН / Василь Стефанів // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17 : Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; гол. редкол. Я. Ісаєвич, упоряд. М. Литвин, М.Футала. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – С. 356–361.
49. Федевич К. К. Галицькі українці в Польщі. 1920 – 1939 рр.: інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-і рр. / К. К. Федевич. – К. : Основа, 2009. – 280 с.
50. Alabrudzińska E. Kościoły ewangelickie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej / E. Alabrudzińska. – Torun, 1999. – 272 s.
51. Bill J. Die kirchlichen Verhältnisse der deutschen Katholiken in Galizien / J. Bill // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch / Zusammenge stellt von Julius Krämer [Hgg] von Hilfskomitee der Galiziendeutschen. – Stuttgart-Bad Cannstatt, 1965. – S. 161–172.
52. Jachymek J. Religia i kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej Polskiej Partii Socjalistycznej 1918–1939 / J. Jachymek, Z. Tymoszuik // Religia i kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej (1919–1993) / [pod redakcją J. Jachymka]. – Lublin : Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995. – S. 121–135.
53. Krochmal A. Konflikt czy współpraca? Relacja między duchowieństwem łacińskim i greckokatolickim w diecezji przemyskiej w latach 1918–1939 / A. Krochmal. – Lublin, 2001. – 238 s.
54. Maj E. Religia i kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1918–1939) / E. Maj // Religia i kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej (1919–1993) ; [pod redakcją J. Jachymka]. – Lublin : Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995. – S. 47–63.
55. Mich W. Kościół i religia katolicka w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego 1918–1939 / W. Mich // Religia i kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej (1919–1993) ; [pod redakcją J. Jachymka]. – Lublin : Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995. – S. 83–96.
56. Michałowski S. Religia i Kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej ruchu ludowego (1918–1939) / S. Michałowski // Religia i kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej (1919–1993) ; [pod redakcją J. Jachymka]. – Lublin : Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995. – S. 135–150.
57. Pawłowski B. Religia i kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej Chrześcijańskiej Demokracji (1918–1939) / B. Pawłowski // Religia i kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej (1919–1993) ; [pod redakcją J. Jachymka]. – Lublin : Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995. – S. 65–81.
58. Paruch W. Religia i kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego w latach 1926–1939 / W. Paruch // Religia i kościół rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej (1919–1993) ; [pod redakcją J. Jachymka]. – Lublin : Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995. – S. 97–119.
59. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945 rr.) / R. Torzecki. – Warszawa : Książka i wiedza, 1972. – 376 s.

Factors and reasons of activity of political, public and cultural and educational organizations of most ethnic-confessional groups of Galichina are examined in the article. The place of political parties and organizations of edge in the system of interethnic and interconfession relations of region is explored, influencing of them ideological to the orientation on development and character of these relations.

Key words: party, clergy, evangelists, Polish state.

**ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ
В 1920–1930-х рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОНСУЛЬСЬКИХ УСТАНОВ
РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА В КОШИЦЯХ І УЖГОРОДІ)**

Опираючись на архівні матеріали польських дипломатичних установ у Кошицях і Ужгороді, автором проаналізовані внутрішньополітичне становище Підкарпатської й Пряшівської Русі, український національний рух, суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні й міжконфесійні відносини в регіоні, справа надання автономії краю та діяльність на його теренах політичних партій.

Ключові слова: етнополітичні процеси, українці, Закарпаття, Підкарпатська Русь, Пряшівська Русь, Східна Словаччина.

Різномічне дослідження будь-якого історико-етнологічного явища можливе за умови комплексного залучення джерельних матеріалів. Їх масштабне й скрупульозне вивчення з позицій історичної об'єктивності дає змогу всебічно вивчити й об'єктивно проаналізувати етнополітичні процеси в тому чи іншому регіоні України, одним з яких є Закарпаття.

Закарпатська Україна (Підкарпатська й Пряшівська Русь) у 20–30-х рр. ХХ ст. являла собою полікультурну територію, на якій у силу різних історичних і соціально-економічних причин компактно проживали українці, угорці, словаки, німці, румуни, цигани. Такі особливості тісної етносоціальної взаємодії сприяли переплетенню етнокультурних, лінгвістичних, господарсько-економічних елементів життєдіяльності населення краю. Проте в публікації ми зосереджуємо увагу на висвітленні етнополітичного становища українського автохтонного населення регіону.

Загалом під етнополітичними процесами розуміємо сукупність суспільно-політичних і культурно-освітніх процесів, які відбувалися на території проживання певної етнічної чи етнографічної групи й істотно впливали на її етнонаціональну ідентифікацію. Тому етнополітичну ситуацію можна дослідити, вдавшись до аналізу “індикаторів” (за Р.Холлом), якими виступають механізми панування, економіка, культура, географія, етнічність, мова й релігія [1, с.29].

У публікації ми обмежимося висвітленням подій міжвоєнного часу, що були відображені в матеріалах польських дипломатичних установ, які в зазначений період діяли в Кошицях (Wicekonsulat RP w Koszycach) упродовж 1922–1931 рр. і в Ужгороді (Konsulat RP w Użhorodzie) у [1922] 1928 – 1938 рр.* У них містяться важливі відомості про особливості етнополітичного розвитку Закарпаття, які, на наш погляд, зможуть доповнити доступну інформацію про етноісторичний розвиток краю.

Аналіз указаних матеріалів дає можливість частково реконструювати перебіг суспільно-політичного й національно-культурного руху, особливості соціально-економічного становища в Підкарпатській і Пряшівській Русі. Тим більше, що польські дипломати прискіпливо й деталізовано займалися моніторингом ситуації в краї, оскільки це було продиктовано, насамперед, геополітичними інтересами Польщі та гострою актуальністю українського питання, яке завжди стояло на порядку денному в Бельведері впродовж міжвоєнного періоду.

До кола основних питань, які висвітлювалися в дипломатичних донесеннях, рапортах, депешах, належали аналіз внутрішньополітичного становища Чехословаччини, Підкарпатської й Пряшівської Русі, розвиток українського національного руху, суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні й міжконфесійні відносини в регіоні, справа надання автономії краю та діяльність на його теренах політичних партій.

* Матеріали, які використовуються в публікації, містяться в Архіві Актів Нових (Archiwum Akt Nowych), що знаходиться в м. Варшава (Республіка Польща): фонд 458. Віце-консульство Речі Посполитої в Кошицях (Wicekonsulat RP w Koszycach) містить 93 справи, фонд 450. Консульство Речі Посполитої в Ужгороді (Konsulat RP w Użhorodzie) – відповідно 108.

У серпні 1919 р. територія комітатів Земплин, Спіш, Абауй-Торна й західної частини Унга були окуповані чеськими військами. Згодом територіальне підпорядкування Угорської Русі Чехословаччині було закріплене Сен-Жерменським і Тріанонським договорами. Згідно з ними, етнічну територію українців Закарпаття територіально-політично було поділено на три частини. Західна частина Закарпаття (Пряшівська Русь) – 22% усієї території краю – відійшла до Словаччини, Центральна (Хустський, Берегівський, Мукачівський, Ужгородський округи) – 70% території – стала основою автономної Підкарпатської Русі, Східна (південна Марамарощина) – 8% території – відійшла до Румунії.

У результаті переговорів і домовленостей між Президентом Чехословаччини Т.Массариком і крайовою делегацією на чолі з Г.Жатковичем відбулося офіційне вхідження більшої частини Закарпаття до федерації чехів і словаків. У свою чергу чехословацькою владою було проголошено курс на надання широкої автономії Підкарпатській Русі. Проте кроки щодо практичної реалізації відповідних зобов'язань Прагою впродовж міжвоєнного періоду так і не були здійснені.

Проаналізовані архівні матеріали консульських установ Польщі в Кошицях і Ужгороді свідчать про глибоке вивчення дипломатами етнічної ситуації в краї загалом. Значне місце у вказаних дипломатичних матеріалах відводилося аналізу націотворчих тенденцій в українському етнічному середовищі. Тим більше, що в них в етнімічних визначеннях місцевого населення переважають “русин”, “руський” над “українець”, “український”, а в більшості випадків ці синонімічні поняття штучно протиставляються.

Цілком природно, що питання національного самоусвідомлення українського населення знаходилося в центрі уваги роботи дипломатичних місій.

У документальних матеріалах проводиться аналіз особливостей етнічної ідентифікації та її зіставлення з релігійною приналежністю. “Ціла історія свідчить, що греко-католики на території теперішньої Словаччини були і є русинами” [4, к.131]. Разом з тим дипломати констатували, що “у політичному відношенні словаки і слухати не хочуть, що всі греко-католики є русинами (українцями)” [18, к.115].

Згідно з донесенням від 1 березня 1930 р. українців римо-католицького віросповідання називали “слов’яками”, а українців греко-католиків – “русняками” [19, к.2]. Тому польські дипломати, аналізуючи дані перепису 1921 р., наголошували, що комісари, які його проводили, “натрапляючи на тих представників «*sui generis*» національності, були в клопоті, як їх кваліфікувати” [19, к.2]. Тому вони на свій розсуд приділяли відносно особи суб’єктивне розуміння їх національної приналежності – словацької чи української. Поряд із цим у 1921 р. зголосилася значна кількість “тутейших”, з якими було вчинено в подібний спосіб [19, к.2]. Загалом, на думку польських дипломатів, комісари не подолали себе забезпечитися перед певними тенденціями до збільшення стану посідання тієї чи іншої національності [19, к.2].

Зважаючи на підтримку русофільства чехословацькою владою, його прихильники активізували агітаційну роботу в напрямі національного усвідомлення. Так, згідно з рапортом від 27 листопада 1930 р. повідомляється, що “русини російської орієнтації... схилиються до визначення себе до російської національності” [9, к.166].

Важливе місце в роботі польських консульств займали питання внутрішньополітичного становища Підкарпатської Русі й Східної Словаччини та реалізації на її теренах чехословацької етнополітики. Зокрема, у 1920-х рр. Підкарпатська Русь стала центром українського політичного руху. У другій половині 1920-х рр. відбулося наростання українського національно-визвольного руху в регіоні. Так, згідно з матеріалами донесень у січні 1925 р. “агітація угорська й українська на Підкарпатській Русі проти чехів є реально дуже сильна” [4, к.32].

Основні характеристики русофільського й українського рухів на Підкарпатській Русі подано в рапорті від 2 січня 1930 р. [14, к.30–35]. У ньому зазначалося, що на початку чеський уряд виявляв до українців прихильність, але, із часом у результаті того, що місцевий український рух вибрав занадто небажаний для інтересів

Чехословаччини напрям, прихильність та поступилася місцем надзвичайній безпечності [14, к.32].

У рапорті від 12 вересня 1931 р. дипломатами охарактеризовано український рух на Підкарпатській Русі. Зокрема, у ньому вказувалося, що “перед війною українське питання було незнане на Підкарпатській Русі” [13, к.97].

Аналізуючи механізми панування, польські дипломати зазначали, що з 1925 р. чехословацька влада почала втілювати на практиці етнополітичну доктрину карпаторутенізації: існування окремішньої карпаторуської нації й побутування окремої карпаторуської мови в регіоні [12].

Так, за твердженнями дипломатів, “греко-католики на Словаччині підлягають словакізації не тільки в школах, урядах, але й через фальшування переписів населення” [13, к.131].

У той самий час у рапорті від 3 березня 1932 р. про український рух на Підкарпатській Русі й Східній Словаччині вказувалося, що чехословацький уряд використовує український “рух для розбиття політичної й національної консолідації карпаторусинів” [13, к.205].

Незважаючи на принцип окреслення національних кордонів, під управління словацької влади були передані округи Бардеїв, Гіральтовце, Гуменне, Левоча, Стара Любовня, Межилабірці, Михайлівці, Пряшів, Сабінів, Снина, Стропків, Спішська Нова Весь, Спішська Стара Весь, у яких українське населення становило більшість. Тому однією з основних проблем етнополітичного становища Закарпаття стала проблема неврегульованості адміністративної межі між Підкарпатською Руссю і Словаччиною. Тим більше, що впродовж 1920–1930-х рр. Підкарпатська Русь постійно намагалася переглянути територіальний кордон зі Словаччиною [2, с.228, 235, 237, 253, 287]. Проте такі дії не дали жодних результатів.

Так, у рапорті про внутрішньополітичне становище краю від 10 червня 1922 р. зроблено огляд стану справ щодо адміністративно-територіального кордону між Підкарпатською Руссю й Словаччиною. У документі йшлося про те, що “русини домагаються приєднання до Підкарпатської Русі Земплинської жупи, частини Шариської і частини Абауй-Торнянської жупи. Бажання свої русини мотивують тим, що через прилучення вищеназваних жуп, де мешкають кількадесят тисяч русинів, словацький елемент на Підкарпатській Русі збільшується й утворюється словацька більшість проти жидів і угорців” [6, к.12].

У рапорті від 10 січня 1923 р. наведено дані, узяті з газети “Slovenský Dennik”. У них лідер словацьких націоналістів Глінка пропонував, щоби питання словацько-руського кордону “вирішувалося шляхом плебісциту і західній частині Ужгородській, Шариській жупах, в Спішсько-Любовнянському повіті й східній частині Абауйської жупи” [3, к.9].

Політико-партійне життя Закарпаття найповніше відобразилося в різномірних матеріалах консульських установ. Крім рапортів і донесень, у матеріалах уміщена значна кількість актуальних на той час вирізок з тодішньої преси.

Так, у депеші МЗС Польщі від 30 червня 1927 р. подавалася інформація про політичний з’їзд карпатських русинів, який відбувся під патронатом “Русської народної партії”. Вказувалося, що 4 червня 1927 р. у Пряшеві відбулося зібрання делегатів Східної Словаччини й Спіша на з’їзд Центральної Руської Народної Ради (ЦРНР). На ньому “делегати повинні бути солідарні при своїх виступах перестерігати, аби інтереси Чехословаччини не понесли шкоди через надзвичайні радикальні висування руських постулатів” [8, к.101].

5 червня 1927 р. відбувся з’їзд ЦРНР, на який було делеговано 250 осіб, з них 178 представляли інтереси населення Підкарпатської Русі, Східної Словаччини й Спіша.

При відкритті з'їзду делегати з Ясіня протестували проти проведення його російською мовою, жадаючи вживати українську мову [8, к.101].

У грудні 1929 р. польські дипломати подали рапорт, у якому охарактеризували внутрішні відносини в Підкарпатській Русі. Зокрема, у ньому висвітлені базові ідеологічні характеристики, показана чисельність прихильників, проаналізовані діяльність політичного проводу й особливості функціонування партійної організаційної структури краю, їх участь у загальнодержавних і місцевих виборах [15, к.29–43].

Перебігу виборчих кампаній присвячений рапорт від 5 жовтня 1931 р. У ньому висвітлені вибори до органів місцевого самоврядування в Східній Словаччині й Підкарпатській Русі. Окреме місце в документі зайняло висвітлення карпаторусинського питання. Так, “карпаторусини виступили з листка “Русскої народної партії” або теж з листка народно-демократичного й досягли значних успіхів як протоколярно, так і при голосуванні, у ряді громад північно-східної Словаччини вони отримали більшість голосів, а в деяких навіть усі” [13, к.114].

Одним із важливих питань діяльності дипломатичних установ був аналіз релігійної ситуації та міжконфесійних стосунків у краї. У матеріалах значне місце відводиться моніторингу становища греко-католицької і православної церков і діяльності їх ієрархів, подаються статистичні дані чисельності вірних і парафій обох конфесій, висвітлюються проблеми переходів населення краю на православ'я.

Так, аналізуючи становище греко-католицької церкви в Закарпатті, у ситуаційно-політичному рапорті від 9 січня 1931 р. про внутрішнє становище в Підкарпатській Русі підкреслювалося, що “до 1918 р. руське населення ціле без винятку належало до греко-католицької церкви й костел той відігравав роль не тільки морального, але й національного опікуна пригніченого племені” [13, к.38].

Чехословацька держава одразу ж активувала свою політику в релігійній сфері. Так, згідно з матеріалами віце-консульства в Кошицях у 1920 р. і в червні 1922 р. під тиском чехословацької влади по чергово від управління Пряшівської єпархії були усунуті угрофільські єпископи Новак і Папп. Проте, на думку польських дипломатів, “усунення (Паппа) є шкідливе, бо не допускав він впливу українського галицького кліру до своєї дієцезії і поборював загалом усю іншу політику, зрештою, працюючи політично для угорських інтересів” [10, к.279].

Аналізуючи конфесійний вимір, віце-консульство в Кошицях доносило МЗС Польщі, що “політика та (щодо духівництва) останнім часом пішла в Підкарпатській Русі в напрямі усування руського духовенства й обсадження духовних посад свідомими українцями, що навіть викликало незадоволення Карпаторуської народної ради” [12].

Так, 30 травня 1925 р. польські дипломати підготували звіт “Церковно-адміністративні відносини у Словаччині і Підкарпатській Русі”. У цьому документі проаналізовано діяльність Пряшівської і Мукачівської греко-католицьких єпархій, подано чисельність вірних і парафій [9, к.28]. Окреме місце в документі відводиться аналізу діяльності єпископів Д.Нарядія і П.Гебея.

Характеризуючи міжконфесійні взаємовідносини греко-католицької і православної церков, дипломати наголошували, що “греко-католицька церква переживає кризу з приводу православ'я, яке шириться” [9, к.30].

Загалом у подальших дипломатичних свідченнях знаходиться чимало матеріалів, присвячених православному руху на Закарпатті. Так, у рапорті від 31 січня 1926 р. віце-консульство в Кошицях повідомляло про поширення православного руху в Східній Словаччині, яке набрало контурів т. зв. “віросповідної війни” (*naboženska vojna*). Зокрема, у документі вказувалося, що лише в громаді Стакчин Снинської округи на православ'я перейшло 300 родин [4, к.233].

Досить широко була проаналізована діяльність єпископа Д.Нарядія. У рапорті від 28 грудня 1925 р. зазначалося, що “політично єпископ є прихильником і пропаган-

дистом ідеї “Великої України”, яка обіймала би у своїх кордонах усі руські землі, що знаходяться на території Польщі, Підкарпатської Русі з Пряшівщиною і Наддніпрянською Україною” [9, к.34].

Одночасно вказувалося, що 97 священників Пряшівської єпархії незадоволені єпископом за його українофільську політику. Це вплинуло на те, що місцеве духовенство Пряшівської дієцезії “є в антипатії до українців. Духівництво не є, однак, русофільським. Витворюється серед тутешніх русинів, як і в Підкарпатській Русі, відчуття національної відмінності від росіян і від українців” [9, к.33].

За документальними свідченнями вказаних польських дипломатичних установ, місцеве духовництво робило спроби усунути єпископа Д.Нарядія від управління Пряшівською єпархією [9, к.35]. Це вдалося зробити лише 17 вересня 1926 р., коли на його місце був призначений П.Гойдич [9, к.86]. Він, на думку польських дипломатів, проводив більш помірковане й аполітичне управління єпархією.

У другій половині 1920 – на початку 1930-х рр. на території Східної Словаччини поширилися настрої на підтримку православ'я. Із цією метою 10 квітня 1930 р. віцеконсульство в Кошицях підготувало таємну депешу Міністерству закордонних справ Польщі про православний рух на Пряшівщині. У ньому вказувалося, що на підтримку православної церкви 30 березня 1930 р. у Пряшеві відбулося народне віче [9, к.155]. У повіті Сабінів “православне духівництво проводить сильну агітацію за “повернення в лоно православної церкви чи релігії прабатьків” [9, к.155]. У той самий час на території Східної Словаччини проводилися масові акції по збору грошей для будови православних церков, на новостворені православні парафії запрошувалися священники [9, к.155–156, 163–164].

Подібні процеси спостерігалися й на території Підкарпатської Русі. Так, згідно з рапортом від 9 січня 1931 р. для автономії був призначений православний єпископ Йозеф [13, к.32].

20 лютого 1932 р. до зовнішньополітичного відомства Польщі надійшов черговий рапорт, присвячений православній і греко-католицькій дієцезіям у Підкарпатській Русі. У документі аналізуються етнополітичні причини становища уніатської церкви в краї. Так, на думку польських дипломатів, ще “від 1867 р. угорський уряд упроваджує систему цілковитої мадяризації Підкарпатської Русі за допомогою греко-католицької церкви” [13, к.189]. У документі висвітлені засоби втілення мадяризаційної політики на практиці в регіоні в кінці XIX – на початку XX ст. Зокрема, у 1896 р. “були навіть видрукувані літургійні книги угорською мовою, але Папа Римський не затвердив того і казав їх спалити” [13, к.189].

Етнополітичну ситуацію в краї ґрунтовно доповнюють монографії польських консулів М.Швежбінського й М.Халупчинського. Так, значний аналітичний матеріал зібрано в монографії консула М.Швежбінського “Внутрішні відносини на Підкарпатській Русі (політична, суспільна, господарська, культурна характеристика населення як етнічної групи)” (1935 р.). Автор висвітлює особливості внутрішньополітичного становища в краї від часу входження його до складу Чехословацької Республіки [17, к.43]. Проте, зробивши історичний екскурс, польський дипломат констатував, що обіцянки чехословацької влади надати широку автономію Підкарпатській Русі залишилися не реалізовані. Більше того, в етнополітичній площині Підкарпатська Русь стала “об’єктом безцеремонної чехізації” [17, к.1].

М.Швежбінський зробив спробу проаналізувати антропологічні й етнопсихологічні характеристики місцевого українського населення. Він писав, що “карпаторуський народ є кривим українському, але не є однолитим і ділиться на два відмінні типи: верховинців (гуралі) і подолян. Верховинці – високого зросту, засмагли, зграбні, характер мають твердий і флегматичний, відважні, але ліниві й схильні до пиятики. Подоляни (волиняни, влахи) мають слабку будову тіла, біляві, однак більш підприємливі й рухливі” [17, к.5].

У свою чергу консул М.Халупчинський підготував монографію “Русини підкарпатські як етнічна група”. У ній автор ґрунтовно показав особливості проведення перепису населення в Підкарпатській Русі й Східній Словаччині в 1930 р. Консул порівнює статистичні дані етнічного й конфесійного зрізів [16, к.80–81]. Це дало йому змогу стверджувати, що руське населення цілковито опанувало “доріччя Ужу, переходячи широким пасем на Словаччині, де його західна границя становить Попрад” [16, к.82].

Окреме місце в указаній монографії належить аналізу етнічної ситуації в Підкарпатській Русі. М.Халупчинський стверджував, що “назва “карпаторуський” або “карпаторусин” для національного окреслення населення Підкарпатської Русі є нова й штучна. Населення тієї назви ніде не вживає; прийнятою вона została при приєднанні краю до Чехословаччини у зв’язку з формуванням геополітичного поняття Підкарпатської Русі” [16, к.84].

Окреслюючи етноніми населення, консул указував, що “населення саме називає себе на східній частині краю “русинами”, у західній частині – “руснаками” [16, к.84]. Проте “визнання українізму було тут до останніх часів незнаним” [16, к.84].

М.Халупчинський також охарактеризував процес словакізації русинів як “поступову асиміляцію”. Він указував, що “словацький елемент, який стоїть на вищому щаблі цивілізованого розвитку, поступово тут руський елемент собі підпорядковував, згодом його змістив”. Загалом “процес словакізації русинів останнім часом, дякуючи чинному зацікавленню ним державною владою, посідає всі напрями поступу” [16, к.88].

У негативному світлі ним висвітлена етнополітика Чехословаччини. Так, консул писав, що “чеське культуртрегерство показало своє властиве обличчя” [16, к.94]. На його думку, Чехословаччина в зазначеному краї реалізувала на практиці свою інкорпораційно-централізаторську систему. Її метою було надання Підкарпатській Русі статусу чеської провінції [16, к.94].

Незначна кількість матеріалів присвячена культурно-освітньому життю. Здебільшого вони висвітлюють діяльність українських товариств “Просвіта” і “Січ”, а деякі з них характеризують стан освітньої сфери. У рапорті від 21 червня 1922 р. польські дипломати зауважували, що чехи сприяють творенню в Закарпатській Русі ряду філій української “Просвіти”, яка є, як відомо, розсадником найгіршого антипольського українського націоналізму, зостається в тісному контакті з терористичними відділами на території Східної Малополющі” [11, к.14].

З-поміж указаних документів цікавою також є інформація про діяльність товариства “Просвіта”. Згідно з рефератом від 17 березня 1925 р. діяльність “Просвіти” пішла “по дорозі упадку” [7, к.3]. Польські дипломати виділили дві причини такого стану речей: зовнішньополітичну, що базувалася на зміні чехословацької політики щодо українців і їх національних почувань, і внутрішньополітичну, яка ґрунтувалася на “отрезвлінні емігрантів” та їх рееміграції до Польщі [7, к.3].

Освітня сфера стала засобом національної асиміляції. Матеріали, зібрані польськими дипломатами, дають можливість осягнути стан освітньої справи на теренах Східної Словаччини [5]. Так, за їх даними, на 1931 р., на Пряшівщині нараховувалося 306 греко-католицьких шкіл, з яких 167 мали словацьку мову викладання, а 131 – руську [13, к.131]. Указані дані явно дисонансували із чисельністю уніатських парафій. Для порівняння: згідно з інформацією консульств, у Східній Словаччині нараховувалося 120 греко-католицьких парафій, з яких 107 були руськими й 20 угорськими [13, к.131].

Таким чином, використання вказаних джерел дає можливість виокремити особливості етнополітичних та етнокультурних процесів, механізми етнізації та соціополітичні, етнокультурні чинники, що сприяли національній ідентифікації українського населення краю загалом.

1. Боришполец К. Концепции и методы прикладных исследований этнополитических процессов в развитых странах / К. Боришполец, Ш. Султанов // Советская этнография. – 1986. – № 3. – С. 24–35.

2. Закарпаття в етнополітичному вимірі. – К. : ППіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 682 с.
3. Archiwum Akt Nowych (далі – AAN). – Z. 458. – Sygn. 1. Sytuacja wewnętrzna w Czechosłowacji głównie na Rusi Podkarpatskiej i w Słowacji – stosunki polityczne, społeczne, głównie działalność ugrupowań politycznych, przygotowania i wybory do parlamentu czechosłowackiego, odzycie sprawy Łemkowszczyzny. Raporty Wicekonsulatu.
4. AAN. – Z. 458. – Sygn. 2. Sytuacja wewnętrzna w Czechosłowacji głównie na Rusi Podkarpatskiej i w Słowacji – stosunki polityczne, społeczne, głównie działalność ugrupowań politycznych, przygotowania i wybory do parlamentu czechosłowackiego. Raporty Wicekonsulatu.
5. AAN. – Z. 458. – Sygn. 4. Sytuacja wewnętrzna w Czechosłowacji głównie na Rusi Podkarpatskiej i w Słowacji – budżet krajowy, tworzenie biskupstw, stan szkolnictwa, próby nawiązania handlowych z Rosją. Raporty Wicekonsulatu.
6. AAN. – Z. 458. – Sygn. 9. Ruch narodowościowy i separatystyczny na Rusi Podkarpatskiej – sytuacja wewnętrzna, stanowisko Czechosłowacji i stronnictw politycznych do sprawy autonomii Rusi. Raporty własne.
7. AAN. – Z. 458. – Sygn. 9. Українські організації і товариства культурально-освітні на Русі Подкарпатській – діяльність “Просвіти” і “Січ”. Raporty Wicekonsulatu, statut.
8. AAN. – Z. 458. – Sygn. 10. Ruch narodowościowy i separatystyczny na Rusi Podkarpatskiej – sprawa uzyskania autonomii. Głównie działalność posła Kurtjaka, Centralnej Ruskiej Narodnej Rady w sprawie projektu reformy administracyjnej. Raporty Wicekonsulatu, memorandum do Ligi Narodów, memorial, korespondencja.
9. AAN. – Z. 458. – Sygn. 24. Stosunki międzywyznaniowe w Czechosłowacji, głównie w Słowacji i na Rusi Podkarpatskiej – położenia kościoła prawosławnego i grecko-katolickiego, ich wzajemne stosunki. Raporty Wicekonsulatu, korespondencja.
10. AAN. – Z. 458. – Sygn. 83. Informacja dotycząca ruchu ukraińskiego na Rusi Podkarpatskiej – w Słowacji, Małopolsce Wschodniej – działalność Rządu Ukraińskiego, ukraińskich organizacji politycznych, utworzenia tajnego uniwersytetu we Lwowie, akcje sabotażów studentów. Raporty Wicekonsulatu, korespondencja.
11. AAN. – Z. 458. – Sygn. 88. Mniejszość ukraińska w Polsce i sprawy z nią związane w Czechosłowacji i na Rusi Podkarpatskiej – formacje ukraińskie, ich działalność antypolska, stanowisko Czechosłowacji w stosunkach ukraińsko-polskich. Raporty Wicekonsulatu.
12. AAN. – Z. 458. – Sygn. 90. Mniejszość ukraińska w Polsce i sprawy z nią związane w Czechosłowacji – głównie sytuacja mniejszości ukraińskiej na Rusi Podkarpatskiej. Raporty, artykuły z czasopisma Podkarpatske Hlasy, spisy Ukraińców-emigrantów na Rusi Podkarpatskiej.
13. AAN. – Z. 460. – Sygn. 2. Raporty polityczne (własne i konsulatu w Bratisławie dotyczące sytuacji wewnętrznej na Rusi Podkarpatskiej – politycznej, społecznej, gospodarczej. Wycinki prasowe).
14. AAN. – Z. 460. – Sygn. 3. Stosunki wewnętrzne na Rusi Podkarpatskiej (głównie działalność organizacji, towarzystw oświatowo-kulturalnych ruskich i ukraińskich, rozwój ruchu rusofilskiego i ukraińskiego. Raporty Konsulatu i Poselstwa RP w Pradze. Korespondencja, wycinki prasowe).
15. AAN. – Z. 460. – Sygn. 4. Stosunki wewnętrzne na Rusi Podkarpatskiej (głównie charakterystyka partii politycznych, udział ich w wyborach parlamentarnych. Raporty Konsulatu, wycinki prasowe).
16. AAN. – Z. 460. – Sygn. 5. Rusini podkarpaccy jako grupa etniczna – opracował konsul M. Chałupczyński, luty 1935.
17. AAN. – Z. 460. – Sygn. 5. Stosunki wewnętrzne na Rusi Podkarpatskiej (Polityczne, społeczne, gospodarcze, kulturane, charakterystyka ludności jako grupy etnicznej. Monografia. 1935).
18. AAN. – Z. 460. – Sygn. 9. Ruch narodowościowy i separatystyczny w Słowacji i Rusi Podkarpatskiej (głównie słowacki ruch autonomistyczny, udział Słowaków w wyborach gminnych. Raport Konsulatu RP w Bratisławie, prasa).
19. AAN. – Z. 460. – Sygn. 10. Ruch narodowościowy i separatystyczny na Rusi Podkarpatskiej – sprawa uzyskania autonomii. Działalność partii ruskich, posła Kurtjaka, interwencje Ligi Narodów, akcja pomocy głodnym i bezrobotnym. Protokoły posiedzeń, działalność, memoriały, deklaracja, raporty Konsulatu i Wicekonsulatu RP w Koszycach, korespondencja, prasa.

Referring to the archival materials of Polish diplomatic establishments in Košice and Užgorod, the author analyzed the political situation of Subcarpathian and Prešov Rus, the Ukrainian national movement, socio-political, socio-economic, cultural-educational and interfaith relations in the region, the case for autonomy granting to the region and the activity of political parties on its territory.

Key words: *ethnopolitical processes, Ukrainians, Transcarpathia, Subcarpathian Rus, Prešov Rus, Eastern Slovakia.*

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 94 (477) (=811.161.2):008 (470+571) “16/17”
ББК 63.3 (4 Укр):71(2) 46

Сергій Жовтий

**ВПЛИВ ГАЛИЧАН НА РОЗВИТОК РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
В XVII–XVIII СТОЛІТТЯХ**

У статті розглядається роль вихідців з Галичини в розвитку російської культури, починаючи із XVII століття, коли основну роль у цьому процесі відігравали твори українських авторів, і закінчуючи другою половиною XVIII століття, коли в результаті централізаторської політики російського уряду вплив духовенства українського походження був припинений.

Ключові слова: духовенство, Києво-Могилянський колегіум (академія), українська література, вихідці з Галичини.

Період другої половини XVII – XVIII століть, і особливо часи реформ Петра I, позначився надзвичайно широким впливом української культури і її представників на становлення “нової” російської культури. Або іншими словами, саме українці “європеїзували” по-азіатськи закрите, і вороже до всього невідомого та нового, російське суспільство, де навіть можновладці та вище духовенство не були знайомі з наукою й освітою, уважаючи її гріховною. Завдяки українцям, які здобували ґрунтовну освіту в братських школах, Києво-Могилянському колегіумі, інших навчальних закладах, а також часто продовжуючи освіту в європейських університетах, цей вплив проявлявся практично в усіх сферах суспільного життя спочатку Московської держави, а потім і Російської імперії, починаючи від побуту й закінчуючи високим мистецтвом, включаючи таку важливу в той час сферу суспільного життя, як церква.

Мета статті полягає в дослідженні ролі галичан у цьому процесі, а також аналізі їхнього внеску в розвиток російської культури в зазначений період.

Найбільший вклад у дослідження участі українців саме в релігійній сфері зробив К.В.Харлампович. У своїй фундаментальній праці “Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь”, що вийшла в Казані в 1914 році, автор надзвичайно ґрунтовно розглядає діяльність українського духовенства в Росії в XVII–XVIII століттях [14]. Цю працю можна розглядати як кінцевий результат у тій величезній архівній роботі, що була проведена істориками другої половини XIX – початку XX століть, які дослідили історію Києво-Могилянської академії, біографії перших випускників київських шкіл і училищ, що працювали в Москві, а також становлення перших російських шкіл і Слов’яно-греко-латинської академії в Москві. Історичні катаклізми, що настали після виходу першого тому праці Харламповича, унеможливили навіть саму постановку проблеми в тому напрямку, у якому її сформулював Харлампович [5, с.75–88].

Важливе значення мають також праці М.І.Костомарова. Так, наприклад, у праці “Две русские народности” автор розглядає українсько-російські культурні відносини в аспекті особливостей національного менталітету двох народів [7, с.33–80].

Серед праць російських дореволюційних істориків, які теж досліджували українсько-російські культурні відносини, слід згадати й О.М.Піпіна і його “Историю русской литературы” [11] та “Историю русской этнографии” [12], де викладені принципові погляди вченого на взаємовідносини української й російської літератур. Не можна не згадати статтю російського історика М.С.Трубецького “К украинской проблеме”, де автор дійшов висновку, що стара російська культура при Петрі I припинила своє існування, а та культура, що живе й розвивається із часів Петра I, є безпосереднім і органічним продовженням української культури [14, с.165–184].

Проте слід зауважити, що переважну більшість тих російських істориків, які торкаються цієї тематики, на жаль, об'єднує одна спільна риса – вони вперто не хочуть миритися з тим, що українська культура – це самодостатнє і багато в чому унікальне явище, яке не є частиною “общей русской культуры”.

Загальною тенденцією радянської історіографії, яка так само керувалася принципом “старшого брата”, була теза про прогресивність російської культури і її благотворний вплив на українську культуру та інші національні культури народів Радянського Союзу.

Нова хвиля інтересу до проблеми у зв'язку з історією освіти в допетровську епоху в радянській науці проявилася у 80-х роках. Ця тема розробляється і нині в основному у двох наукових центрах. Російські історики досліджують проблему становлення освіти, науки та загалом культури в допетровську епоху в Москві. Українські історики, філософи та філологи досліджують переважно історію Києво-Могилянської академії, відкривають нові архівні матеріали, публікують джерела та переклади. У наш час ці дослідження продовжуються як у Росії, так і в Україні.

Значної уваги заслуговує дослідницька діяльність у цьому напрямку вчених і культурних діячів української діаспори. Тут слід згадати праці П.Голубенка [1], Ф.Б.Корчмарика [6], І.Огієнка [10] та інших. Один з найкращих дослідників української літератури Д.І.Чижевський у своїй праці торкається питання впливу української літератури на розвиток російської літератури [17].

Важливою в процесі загальноукраїнського культурного впливу на Росію є роль галичан.

Список галичан, які мали вплив на російську культуру, треба почати з видатного українського письменника-полеміста Івана Вишенського. Він жив орієнтовно між 1550 та 1620 роками й походив з містечка Судова Вишня. Відомо, що в молодому віці деякий час проживав у Луцьку й приблизно в 70-х роках XVI століття став ченцем Афонського монастиря в Греції. Близько 1604 року Вишенський ненадовго повертався в Україну, перебуваючи у Львові, Унівському монастирі та Манявському скиті. У 1606 році повернувся на Афон, де і прожив до самої смерті.

Відомо шістнадцять творів Івана Вишенського. У 90-х роках XVI століття були написані найвизначніші з них, спрямовані проти Берестейської церковної унії та католицизму. У 1598 році в острозькій “Книжці” надрукував послання до Костянтина Острозького та православних, написане Вишенським від імені монахів Святої Гори (Афон). Близько 1600 року на Афоні він склав збірник – “Книжку”, куди ввійшли “Извещение краткое”, “Писание до всех обще, в Лядской земли живущих” (написані до 1596 року), послання до князя Костянтина Острозького й до єпископів, крім того, “Обличение диавола-миродержца”, “Порада” та ін. (збірник не був надрукований і твори письменника поширювалися в рукописах). У 1600–1601 роках він написав три відповіді на полемічний трактат визначного єзуїта, полеміста Петра Скарги – “Короткослівну відповідь Петру Скарзі”, “Зачапка мудрого латинника з глупим русином” і “Позорище мысленное” [19, с.3–18]. І хоч Іван Вишенський не був у Росії, його твори набули там популярності й мали вплив на подальший розвиток російської літератури, а також користувалися повагою, зокрема серед старообрядців.

Літературна діяльність ще одного галичанина – Лаврентія Зизанія-Тустановського також залишила свій відбиток на російській літературі. Він народився в 60-х роках XVI століття в містечку Потелич – помер після 1634 року в м. Корець, на Волині. У 1596 р. Лаврентій Зизаній видав “Траматіку словенську” і буквар “Наука ко читанню і розумінню письма словенського язика...”, до якої додав “Лексис, сиріч Річеніє” – перший друкований церковнослов'янсько-український словник (1061 слово), що мали велике значення для розвитку освіти не лише в Росії, а й у південних слов'ян. Склавав православний катехізіс, надрукований у 1627 році в Москві, а згодом спалений мос-

ковською церковною владою за неортодоксальність. Цим твором користувалися старообрядці, перевидавши його кілька разів. У “Великому катехізисі” висловив реформаційні погляди на тринітарну проблему, заторкнув проблеми природознавства: питання світобудови й небесних явищ, пояснюючи їх розвиток на основі власних закономірностей [8, с.21–22].

Що стосується українців, вихідців з Галичини, які безпосередньо працювали в Москві, то тут, безперечно, найбільше уваги слід приділити вихідцю з містечка Яворів Стефанові Яворському (1658–1722).

З 1673 року Стефан Яворський навчається в Києво-Могилянському колегіумі, а також у школах Львова, Вільна, Любліна та Познані.

У 1700 році С.Яворський, під час одного зі своїх візитів до Москви, у присутності Петра I виголосив проповідь на похороні боярина А.С.Шейна. Енергійний російський самодержець відразу оцінив неабиякі здібності талановитого українського ченця та наказав негайно висвятити його на митрополита Муромського і Рязанського. Петро I вирішив використати честолюбного Яворського, сподіваючись з його допомогою підкорити церкву світській владі. Коли в 1700 році помер московський патріарх Адріан, Стефана Яворського призначили на посаду місцеблюстителя Патріаршого престолу. Яворський дуже не хотів переїжджати в Москву й усіма можливими засобами опирався цьому призначенню. Але опиратися запальному та швидкому на розправу самодержцю не наважився. Спочатку Яворський підтримав реформи Петра I, зокрема в галузі освіти. Ставши протектором Слов'яно-греко-латинської академії в Москві, він здійснює її реорганізацію за взірцем Києво-Могилянської академії. Разом з грецькими богословами братами Ліхудами починає роботу над виправленням тексту Святого Письма.

В останні роки життя Стефана Яворського виявилися його ідеологічні та політичні розбіжності із царем Петром I. Стефанові Яворському, як і багатьом ієрархам, не подобалася політика царя щодо церкви. Після скасування патріаршого устрою Російської церкви й утворення в 1721 році Священного Синоду, ставши його Президентом, Стефан Яворський виступав за відновлення патріаршества. Захищаючи традиційне православ'я, він критикував віротерпимість Петра, який сприяв поширенню ідей протестантизму та постійно порушував церковні канони. У численних проповідях митрополит рішуче, хоча й не називаючи імен, засуджував жорстокість і самодурство владної верхівки, за що особисто від Петра I отримав заборону проповідувати. Коли ж Яворський виступив на захист звинуваченого в зраді царевича Олексія Петровича, російський самодержець вирішив скомпрометувати митрополита й наказав розпочати проти нього слідство та цькування. Неодноразово просив митрополит Стефан, щоб його відпустили в Україну, де б він міг знайти спокій в одному з монастирів, але хворого Яворського до останніх днів примусово утримували в Санкт-Петербурзі, час від часу дошкуляючи йому інтригами. Не витримавши “вавілонського полону”, як писав сам Яворський, у 1722 році преосвященний митрополит помер [3, с.38–52].

Серед надрукованих Яворським літературних, богословських і полемічних творів значний інтерес для нас становлять такі яскраві зразки його творчості, як панегірики “Геркулес після Атланту”, “Арктос”, “Луна голосу, що волає в пустелі”, теологічні праці “Виноград Христов”, “Конкордація Святого Письма”, “Про церкву”, “Про Святу Трійцю”, “Камінь віри”, “Знамення пришествя антихриста та скінчення віку” тощо. До нашого часу дійшли численні тексти проповідей, віршів та елегій, написаних Яворським староукраїнською й латинською мовами.

Творча спадщина Стефана Яворського нараховує понад 300 проповідей, виданих лише частково в XIX столітті. Його ораторське мистецтво визнавали навіть супротивники. Автор памфлета “Молоток на Камінь віри” писав, що Яворський міг змусити слухачів то плакати, то сміятися. Стиль його проповідей, усіяних вишуканими алегоріями й складними метафорами, вражав слухачів, однак за своєю тематикою його “слова”

найчастіше були далекі від сучасності. Яворський також був автором промови перед прокляттям Івана Мазепи, виголошеної 12 листопада 1708 року в Успенському соборі Москви [2, с.504].

Поезія займає досить незначне місце в його творчій спадщині. Після панегіриків київського періоду він писав переважно в малих жанрах, рідко призначених для широкого розголосу, як, наприклад, “Стихи на измену Мазепы” (1709). Але в його ліричній творчості були чудові знахідки: дружня епітафія Дмитрові Ростовському (1709) стала популярним духовним віршем (“Взираи с прилежанием, смертнй чело-вече, како век твой проходит, а смерть недалече”), а його чудова елегія до бібліотеки, написана латинською мовою, тільки у XVIII столітті чотири рази перекладалася російською (“Книги, мною многажды носимы, грядите, свет очию моею, от мене идите”) [13, с.255–264].

Збереглися конспекти лекцій професора Стефана Яворського, які читалися латинською мовою. Вони дають змогу простежити погляди автора на філософську систему Арістотеля і його послідовників, на вітчизняну філософську традицію, яка розвивалася на рівні західноєвропейської науки з творчим переосмисленням філософських постулатів античності, ідей гуманізму й реформації [9, с.125–126].

Вихідці з Галичини також брали участь у колонізації Сибіру. Так, останнім митрополитом українського походження у XVIII столітті на Тобольській кафедрі був Павло Конюшкевич (1705–1770), який походив із с. Конюшки, неподалік Самбора.

У 1740–1741 рр. майбутній святий супроводжував архімандрита Києво-Печерської лаври Тимофія Щербацького в подорожі до Санкт-Петербурга. Павла Конюшкевича помітили й викликали на посаду проповідника Московської академії в Заіконоспаському монастирі. У 1743 році Новгородський архієпископ Амвросій Юшкевич, учитель Павла Конюшкевича в Києво-Могилянській академії, запросив його до себе та зробив архімандритом Юріївського монастиря, у якому він перебував 14 років. Звідти Конюшкевича призначили в 1758 році митрополитом у Тобольськ.

Прибувши в Тобольськ й ознайомившись зі станом справ в єпархії, Павло Конюшкевич визначив для себе кілька стратегічних напрямів. Перше, чим він зайнявся, було просвітництво. Колишній викладач Київської академії та проповідник Московської академії відразу звернув увагу на семінарію при архієрейському будинку. Заснована ще в 1702 році митрополитом Феодосієм Лещинським, на час приходу Конюшкевича в Тобольськ вона занепала. Головною причиною занепаду семінарії була відсутність державного фінансування. Згідно з Духовним регламентом, духовні школи вважалися школами при архієрейських будинках. Єпархіальні архієреї мали дбати про відкриття шкіл й утримувати їх на місцеві кошти, тому стан духовної освіти в тій чи іншій єпархії залежав, переважно, від особи єпархіального архієрея. Тобольська єпархія, хоча за територією й була найбільшою, але далеко не багатою. Утримувати на свої кошти семінарію архієреєві було практично неможливо. Павло Конюшкевич подає прохання у Святійший Синод про надання їй статусу штатної семінарії, але тільки в 1765 році домогся фінансування для семінарії в розмірі 490 рублів на рік [18, с.65].

Завдяки піклуванню Конюшкевича Тобольська семінарія перетворилася на центр освіти й культури Сибіру. Насамперед було відкрито вищий богословський клас, учителем якого і ректором семінарії в 1760 році призначено архімандрита Михайла Миткевича. Зважаючи на віддаленість Тобольська, суворість його клімату та досить убоге забезпечення, він звернувся до Києво-Могилянської академії, сподіваючись знайти там однодумців і підтримку. У 1764 році до Тобольська прибули вихованці академії Саватій Ісаєвич і Веніамін Бялковський. Конюшкевич підшукував різні способи заохочення викладачів, зокрема, утричі збільшив платню, крім того, викладацький склад семінарії безкоштовно отримував продукти й одяг [4, с.22].

Крім піклування про семінарію, яка мала виховувати грамотних місіонерів, митрополит Конюшкевич задумав заснувати мережу нижчих духовних училищ. Так, у 1759–1764 роках у Тобольській єпархії було створено низку так званих “заказних” шкіл, розташованих у “заказах”. Це були школи в Барнаулі та Троїцьку, у 1760 році організовано школи в Красноярську й Верхотур’ї, у 1761 році – у Єкатеринбурзі, Далматові, Рафаїлові. Пізніше відкрилися школи й в інших “заказах” – Тарському, Томському, Самарівському, Ішимському, Туринському. Ці школи мали чотири класи, після закінчення яких учні вступали в семінарію.

Павло Конюшкевич усвідомлював важливість будівництва нових церков для поширення християнства на території Сибіру. Він наполягав на тому, щоб будувалися кам’яні церкви. Разом з тим намагався навести порядок із процедурою оформлення церковного будівництва, а також із збиранням коштів на будівництво нових храмів. Так, 1759 р. по духовних наказах було розіслано указ, у якому докладно перераховувалися пункти, з яких у майбутньому мало складатися прохання парафіян про будівництво чи відновлення церкви.

Завдяки встановленому порядку й контролю за збиранням церковних пожертв на будівництво церков за час перебування Конюшкевича на Тобольській кафедрі було збудовано багато церков, у тому числі й кам’яних. Було відновлено Богоявленську церкву, яка за місяць до приїзду Конюшкевича в Тобольськ згоріла разом із дерев’яною Захаріївською церквою. У 1761 році в Тобольську було освячено кам’яну Хрестовоздвиженську церкву. У 1762 році в Тобольському жіночому монастирі побудовано церкву Різдва Богородиці, а при Благовіщенській церкві того ж року завершилося будівництво кам’яної дзвіниці. У Знаменському монастирі українець Михайло Миткевич у 1767 році завершив будівництво кам’яної дзвіниці й кам’яної церкви. Загалом лише в Тобольську було споруджено понад 20 кам’яних храмів і безліч дерев’яних церков, відкрито кілька нових парафій у селах і на заводах.

Дбаючи про семінарію, яка мала випускати потрібну кількість священнослужителів, будуючи храми, наводячи порядок в єпархії, тобто створюючи базис, митрополит Павло постійно й безпосередньо займався місіонерськими справами. Для ознайомлення зі станом місіонерської справи в єпархії Конюшкевич здійснював особисті візити в різні місця, незважаючи на труднощі, пов’язані з подорожами по Сибіру. Так, наприклад, у 1762 році він відвідав визначні місця Тобольської єпархії. Його супроводжував численний почет, який складався з архимандритів, священників, дияконів і хористів, котрі, очевидно, були необхідні для здійснення архієрейського богослужіння в різних місцях єпархії [18, с.68].

Перебуваючи в Росії, Павло Конюшкевич підтримував тісні зв’язки з Києво-Печерською лаврою. Так, наприкінці 1760 року до нього звернувся архимандрит Києво-Печерської лаври Л.Білоусович з проханням допомогти в придбанні покрівель для Успенського собору, друкарні та інших будівель монастиря. Конюшкевич відгукнувся на прохання, виділивши шість тисяч рублів для купівлі покрівельного заліза. На знак вдячності лаврська адміністрація направила через ієромонаха С.Лебединського в подарунок ікони й книги.

Діяльність митрополита Павла викликала невдоволення і навіть ворожнечу з боку місцевих старожилів. Вони знайшли підтримку в обер-прокурора Синоду І.Меліссіно, який за підтримки Катерини II прагнув реформувати Православну церкву в протестантському дусі. Павла Конюшкевича за несправедливими звинуваченнями було викликано до Санкт-Петербурга. Справжньою причиною невдоволення уряду була послідовна діяльність митрополита Павла, спрямована проти втручання світської влади в справи церкви й наміру секуляризувати її землі.

У 1768 р. митрополит Павло Конюшкевич прибув до Москви. Не чекаючи розгляду справи, у квітні 1768 року подав прохання до Синоду звільнити його від митро-

поличих обов'язків і відпустити, за старістю й хворобами, до Києво-Печерської лаври. За наказом імператриці Катерини II його прохання задовольнили, і влітку 1768 року Павло Конюшкевич прибув до Києво-Печерської лаври, де, пробувши трохи більше двох років, помер у 1770 році [16].

Крім того, відомо, що менш знані галичани, так само як і вихідці з Гетьманщини, були задіяні у виправленні духовної російської літератури, а також як перекладачі з польської, латини, інших мов, оскільки тогочасна освіта в Україні була на високому рівні й могла постачати “кадри” й для інших держав.

Таким чином, можна зробити висновок, що роль вихідців з Галичини в загальному процесі впливу української культури на російську в XVII–XVIII століттях є досить значною, а діяльність галичан безпосередньо на території Росії як церковних ієрархів, “справщиків” духовної літератури, а також їх літературні твори залишили глибокий слід у російській культурі XVII–XVIII століть, що, у свою чергу, вплинуло на подальший розвиток Російської імперії.

1. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. – К., 1993. – 448 с.
2. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. О. Павленко]. – 2-ге вид. – К., 2008. – Т. 1. – 1144 с.
3. Захара І. С. Стефан Яворський / І. С. Захара. – Львів, 1991. – 110 с.
4. Зноско В. Життя и чудеса Святителя Павла, митрополита Тобольского и Сибирского / В. Зноско. – К., 1908. – 76 с.
5. Киселева М. С. Истоки российского образования во второй половине XVII в.: малороссийское влияние / М. С. Киселева // Философский век : альманах. – Вып. 28 : История университетского образования в России и международные традиции просвещения. Т. 1 / отв. ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. – С. Пб., 2005. – 326 с.
6. Корчмарик Ф. Б. Духові впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України / Франко Богдан Корчмарик. – Нью-Йорк : Наукове товариство імені Шевченка, 1964. – 149 с.
7. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров // Основа. – С. Пб., 1861. – № 3. – С. 33–80.
8. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні: ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття / В. Литвинов. – К. : Основи, 2000. – 472 с.
9. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К., 1994. – 288 с.
10. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви / І. Огієнко. – К., 1993. – Т. 2. – 284 с.
11. Пыпин А. Н. История русской литературы : в 4 т. / А. Н. Пыпин. – С. Пб., 1912. – Т. 2 : Древняя письменность. Времена Московского царства. Канун преобразований. – 576 с.
12. Пыпин А. Н. История русской этнографии : в 4 т. / А. Н. Пыпин. – С. Пб., 1890. – Т. 1. – 434 с.
13. Русская силлабическая поэзия XVII–XVIII в. / [общ. ред. В. П. Адрианова-Перетц]. – Л., 1970. – 424 с.
14. Трубецкой Н. С. К украинской проблеме / Н. С. Трубецкой // Евразийский временник. – Париж : Евраз. кн. изд-во, 1927. – Кн. 5. – 308 с.
15. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь / К. В. Харлампович. – Казань, 1914. – Т. 1. – 878 с.
16. Хижняк З. Святий Павло (Конюшкевич) [Електронний ресурс] / З. Хижняк. – Режим доступу до ст. : <http://www.apologet.kiev.ua/content/view/1073/35/>.
17. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Д. І. Чижевський. – К. : Академія, 2003. – 567 с.
18. Швець І. Діяльність українських православних місіонерів у XVIII столітті : дис. ... кандидата богослов'я / І. Швець ; Київська Духовна Академія. – К., 2001. – 152 с.
19. Шевчук В. Іван Вишенський та його послання / В. Шевчук // Вишенський Іван. Твори. Переклад В. Шевчука. – К., 1986. – 247 с.

The article discusses the role of immigrants from Galicia in the development of Russian culture, beginning with the 17th century, when the main role in this process played works of Ukrainian authors, and finishing the second half of the 18th century, when as a result of centralization policies of the Russian government, the influence of Ukrainian clergy in Russia was over.

Key words: clergy, the Kiev-Mohyla kolegium (Academy), Ukrainian literature, immigrants from Galicia.

УДК 94 (477.83).86): (470+571) “1914/1915”
ББК 63.3 (4 Укр) 52

Ігор Баран

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В ГАЛИЧИНІ (1914–1915 рр.)

У публікації проаналізовано політичну діяльність російської окупаційної влади в Галичині в роки Першої світової війни, наголошено на її русифікаторському характері щодо українського населення краю, зокрема, у запровадженні православ'я.

Ключові слова: Галичина, русифікація, церква, українці.

Напередодні Першої світової війни царський уряд ґрунтував свою політику стосовно Галичини й Буковини як прагнення населення цих країв до “возз’єднання з всією матір’ю Руссю”. Згодом у вересні 1914 року ця політика царизму із зайняттям російськими військами західноукраїнських земель набрала відповідних обрисів.

Цілком закономірно, що вказане питання порушувалося в працях багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків: І.Крип’якевича, М.Андрусяка, Д.Дорошенка, О.Рєєнта, І.Патера, М.Литвина та інших. Не вдаючись до історіографічного аналізу, зазначимо, що вказані дослідники внесли посильний вклад у вивчення історії Першої світової війни. Зрозуміло, що в останні роки ця тема стала більш доступною для вивчення українськими науковцями.

Мета статті – розкрити загальний курс російської політики й основні напрями діяльності генерал-губернатора Г.Бобринського в громадському, релігійному та політичному житті Галичини на початку Першої світової війни.

Головні політичні напрями діяльності російської адміністрації в Галичині окреслив генерал-губернатор Г.Бобринський у промовах до різних делегацій і в деяких урядових комунікатах. 19 вересня 1914 р. до нього звернулося 19 представників московфільських “культурних інституцій” на чолі з В.Дудикевичем, який виголосив вірно-підданську промову. Відповідно, Г.Бобринський вимагав від московфілів систематичних дій і державницького розуміння справ, зазначивши, що “велика справа повинна вестися не тільки з любов’ю та енергією, але поступово, з терпінням, розумом і державним змістом”. Проте він ухилився від відповіді щодо застосування сили й уникнув церковно-релігійних питань. Г.Бобринський наголошував: “... не робити ніяких переломів, зовсім відкинути природне почуття помсти і головне не допускати навіть думки про релігійну розправу” [18, s.77; 5].

Закриті з початком війни розпорядженням генерал-губернатора московфільські товариства знову відновили свою діяльність. Насамперед це Общество імені М.Качковського, яке, крім Львова, відновило свої читальні в багатьох містах і селах, зокрема, у Жидачеві, Станіславові, Скалаті, Глинянах, Куликові та ін. Відкрилися: товариство жінок “Жизнь”, політична “Русская Рада”, інститут “Народний Дім”, “Ставропігійський Інститут” [6, с.100].

Існували також “Общество русских дам”, яке опікувалося дешевою кухнею, “Русский приют” організував 4 дитячі садки у Львові, “Русское издательское общество” видавало “Прикарпатскую Русь”, “Голос народа”. “Народна Контора” була бюро інформації та посередництва для надання місця праці лікарям, інженерам, учителям, безробітним, зокрема, при фортифікаційних роботах.

Важливим органом московфільства був “Главный краевый благотворительный комитет” у Львові, який очолював В.Бобринський. На провінції під головуванням начальників повітів засновано повітові комітети: Комарно, Городок, Самбір, Калуш, Скалат, Добромиль, Дрогобич, Любачів, Ліско, Долина, Яворів, Судова Вишня і Мостиська [15, с.87–90]. За даними “Прикарпатской Руси”, Крайовий комітет за період від 20 вересня 1914 р. до 21 березня 1915 р. отримав з державної казни 712 565 руб., а

витратив 408 977 руб. [15, с.90–91]. Отже, комітет став важливим джерелом для фінансової допомоги москвофілам. Діяли в Галичині й різні російські економічні товариства: 1) Защита земли – центральне кредитне товариство; 2) Русский ревизионный союз; 3) Русский торговый дом; 4) Ризниця; 5) Центральный молочный союз; 6) Рольничий союз; 7) Львовская самопомощь.

Зрозуміло, що діяльність усіх указаних товариств підтримувалася як державними російськими інституціями, так і різноманітними товариствами. Давнім опікуном москвофільства було “Галицко-русское благотворительное общество”, яке у зв’язку з війною провело ряд багатолюдних засідань, присвячених Галичині. Воно майже щоденно доводило до відома російського уряду та громадськості про свої бажання, які стосувалися “можливо невидного й найбільш доцільного устрою визволеної частини колишньої під’ярмленої Русі” [6, с.99]. Заопікувалися галицькими москвофілами й інші товариства: “Свято-Владимирское братство”, “Славянское благотворительное общество” в Києві, “Прикарпатский комитет” у Москві, “Общество славянской взаимности” в Петрограді, які проводили різні публічні лекції з історії Галичини, Буковини й Закарпаття, влаштовували різноманітні благодійні вечори, збирали пожертви для “русского” населення краю [15, с.96–103].

Важливу роль у здійсненні політики російської адміністрації в краю відігравали взаємовідносини з москвофільськими організаціями Галичини й Буковини. В одному із звернень керівників “Русского Народного Совета” від 28 січня 1915 р. до генерал-губернатора Г.Бобринського зазначалося, що “приєднання Галичини і Буковини до Росії є остаточним і безповоротним”. Здавалося, що москвофіли, які з радістю зустріли російські війська, готові були сприяти політиці “возз’єднання” краю з імперією та його дії щодо облаштування будуть успішними. На початку генерал-губернаторства Г.Бобринського москвофіли займали навіть посади в адміністрації, у цензурі, при повітових начальниках. Однак усупереч порадам генерал-губернатора москвофілам бути поміркованими почали разом з єпископом Євлогієм і В.Бобринським вести нетактовну агітацію проти греко-католицької церкви, роз’ятрювати національні відносини, зводити особисті порахунки з небажаними їм людьми. Одним словом, вони прагнули до керівництва краєм, з чого зовсім не була вдоволена російська адміністрація. Згодом “Русский Народный Совет”, очолюваний В.Дудикевичем, підготував ряд меморіалів для російського уряду, у яких критикувалася діяльність властей, указувалося на інші способи русифікації здобутого краю, по суті вимагалось передати керівництво в галицькій адміністрації “местным русским деятелям”. Поступово протиріччя між керівництвом москвофілів і російською адміністрацією набрали досить різких форм. Г.Бобринський визнавав, що москвофільське керівництво стосовно російських властей не тільки не сприяло владі в справі управління, а могло призвести до необхідності застосувати до нього репресії [4, с.9]. Суперечки між москвофілами та російською адміністрацією досягли свого апогею в січні 1915 р., коли “Прикарпатской Руси” заборонили друкувати вступні (передові) статті, різні матеріали й дописи своїх кореспондентів, а лише телеграми, хроніку й фактичні витяги з російської імперської преси. Ішлося навіть про виїзд В.Дудикевича з Галичини й про зміну ставлення влади до москвофілів. Однак наступ австрійського війська в лютому 1915 р., здобуття Станіславова знову унормували відносини між російськими властями й москвофілами [15, с.95]. З таких закулісних інтриг москвофілів глузували самі росіяни. Наприклад, редактор офіційного органу “Львовское Военное Слово” капітан Н.Наркевич називав їх “дезертирами свого народу” та “невеличкою крикливою горсткою рутенської олігархії”. “Львовское Военное Слово” писало на адресу москвофільської верхівки, що вона вважала “начебто російська армія зайняла Галичину для того, щоб дати їм змогу зводити старі порахунки з політичними противниками” [8, с.60].

З іншого боку, москвофіли вважали, що для російських властей важливішим є польське питання, а не “русское”. Вони зазначали, що для “національного відродження карпаторуських земель” необхідно ліквідувати політичне й економічне панування поляків. Головне питання – земельне. Москвофіли наполягали на хоч би й частковій передачі земель польських поміщиків, які виступали проти Росії та втекли з австрійськими військами, малоземельним селянам. Вони вважали, що російська адміністрація не переймається життям селян, не вживає ніяких заходів щодо його покращення. Зрозуміло, що російські власті найменше турбувалися долею галицького селянства, адже польське поміщицьке землеволодіння вони розглядали як майбутню частину системи поміщицького володіння Росії. Узагалі, і військові, і цивільні власті Галичини усвідомлювали відсутність у політиці російської адміністрації, на відміну від австрійської, чітких національних орієнтирів. Власне, і сам Г.Бобринський указував на невдоволення російським управлінням усіх головних національних груп населення [16, с.85–86]. Однак це не означало, що російська адміністрація зовсім не проводила політики “возз’єднання краю” на “русских началах”. Напевно, вона прагнула вести її, виходячи із загальноросійської політики стосовно Галичини й Буковини, тому й розуміла її дещо по-іншому, ніж керівництво “Русского Народного Совета” й шовіністично налаштовані суспільно-політичні кола Росії.

У ставленні до українців Г.Бобринський виклав свою програму так: “Східна Галичина і Лемківщина – давно невіддільна частина однієї, великої Росії, на тих землях місцеве населення завжди було руське, тому їх устрій повинен бути оснований на руських началах. Я буду тут заводити російську мову, закон і порядки” [15, с.19]. Які були оті “руські начала”, неважко здогадатися. Так, 19 вересня 1914 р. генерал-губернатор Галичини Г.Бобринський видав обов’язкову постанову “Про заборону функціонування різного роду клубів, союзів і товариств та про тимчасове закриття існуючих у Галичині навчальних закладів, інтернатів і курсів, за винятком навчальних майстерень”. Запроваджено жорстку військову цензуру, зокрема, заборонялося вміщувати відомості про військові операції, роботу російської влади, друкування й розповсюдження плакатів, оголошень, малюнків без дозволу місцевої поліції. Випуск друкованої продукції мусив бути лише із зазначенням прізвища власника закладу, влаштування концертів, лекцій, постановка на публічних сценах п’єс дозволялися тільки із санкції адміністрації, а демонстрування кінофільмів лише після попереднього перегляду. Найголовнішим, що було в цій постанові, це заборона продажу й видачі з бібліотек книг російською й українською мовами, випущених поза межами Російської імперії. Така заборона стосувалася насамперед солдатів-українців російської армії, які, незважаючи на таке строге табу, усе ж таки купували, особливо “Кобзар”, і читали українські книжки. Заборона продажу та видачі книг торкалася також і видань іноземними мовами, якщо вони були антиросійського спрямування. Винуваті в порушенні тієї постанови каралися ув’язненням до трьох місяців тюрми або штрафом до 3-х тисяч рублів [6, с.104–105].

У листопаді 1914 р. генерал-губернатором видано правила щодо переміщення населення краю. Вільний переїзд дозволено тільки в межах повіту особам, які постійно тут проживали. Для переїзду в інший повіт у межах Галичини потрібна була перепустка від повітового начальника або начальника жандармерії залізничної станції чи від вищих властей. На виїзд за межі Галичини перепустки видавали генерал-губернатор, губернатори, градоначальник Львова, начальники канцелярії і штабу генерал-губернаторства, начальник жандармерії залізниць. Для цього особа, яка виїжджала, повинна була пройти попередню перевірку в адміністрації з обов’язковим в’язанням її роду занять [15, с.24]. Крім того, штабом генерал-губернатора Галичини була дана вказівка військовій цензурі в окупованих російськими військами областях приймати й передавати кореспонденцію від приватних осіб на поштово-телеграфних відділеннях тільки російською, польською, чеською, румунською, французькою, англійською або німецькою мовами.

Кореспонденція, відправлена іншими мовами або наріччями, знищувалася. Серед перелічених української мови не було [6, с.100].

“Кінець українству!” – таким було гасло російської адміністрації. Закрито всі українські товариства, заклади, школи, заборонено українську мову, літературу, видавництва, вивіски. 6 вересня 1914 р. закрито товариство “Просвіта”. Наказом генерал-губернатора Г.Бобринського з 18 вересня 1914 р. перестали виходити всі українські періодичні видання, а 22 вересня замкнули книгарню Наукового товариства ім. Шевченка [13, с.513]. Поряд з іншими українськими товариствами були заборонені “Січі”, яких на початок війни в Галичині нараховувалося 813, а на Буковині – 113. У Львові здійснено обшук й опечатано управу товариства, знайдено багато антиросійської літератури, портрети українських діячів, виявлено підвальне приміщення, де проводилися тренувальні заняття зі стрільби. По селах російські солдати нищили майно січовиків, а їхні відзнаки – хоругви, ленти (стрічки), топірці відправляли до Росії як трофеї, що мали засвідчити про перемогу над “мазепинським рухом”. Незважаючи на переслідування російської влади, в окремих селах Галичини, зокрема в Снятинському та Коломийському повітах, Кіцманському й Вашковецькому на Буковині, були спроби відновити роботи “Січей”. Для дискредитації “Січі” російська пропаганда поширювала чутки, що “січовики збираються вирізати всіх прибічників Росії” [17, с.40–41]. Слід зазначити, що галицькі та буковинські міста набирали російського вигляду. Це, насамперед, стосувалося вивісок на вокзалах, установах, крамницях. У Тернополі, наприклад, начальник повіту Доброгорський наказав купцям і магістратові всі вивіски подавати російською мовою, а також дозволено написи польською. У Бродях, окрім вивісок, змінено на російський манер усі назви вулиць. Таку ж саму русифікацію за наказом повітового начальника проведено й у Самборі та в інших містах [15, с.25].

Повсюдно проводилася русифікація краю. Почали відкриватися школи з російською мовою навчання, курси російської мови для вчителів, друкувалися підручники російською мовою. Г.Бобринський наголошував, що навчання в початкових школах повинно вестися російською мовою, за винятком міст з більшим відсотком польського населення. У таких містах функціонуватимуть польські приватні школи. У селах Східної Галичини відкриватимуться російські школи, а в Західній Галичині – польські, з обов'язковим навчанням російської мови. На початку 1915 р. у Галичині було відкрито 5 сільських народних і 33 церковні школи. Проектувалося в найближчі 5 років покрити край сіткою 9000 шкіл, відкрити 10 учительських семінарій, 2 вчительські інститути, 25 чоловічих і 25 жіночих гімназій. Вищі школи мали бути закриті до кінця війни. Львівський університет, вірогідно, мав бути перенесений до Варшави, а Варшавський до Львова для того, щоб “Східна Галичина стала нерозривною частиною Росії”.

На Буковині теж пропонувалося здійснити шкільну реформу, витіснити зі школи українську мову – “штучно створений український жаргон” – і створити в найближчі роки нижчу, середню й вищу російську школу. Констатувалося, що інспекторат і директорат шкіл уже затверджено, необхідно створити кількамісячні діючі курси для опанування російською мовою місцевими вчителями. Чернівецький німецькомовний університет із часом перетворити в російськомовний [10, с.29].

Багато уваги приділялося насадженню в Галичині та Буковині т. зв. “русских образцовых начальных училищ”. У січні 1915 р. відкрилося 10 таких училищ з російською мовою викладання, з них 5 – у Львові, Самборі, Тернополі, Станіславові та Чернівцях і 5 у селах. Для викладання в них скеровано 20 учителів з Наддніпрянщини [6, с.99].

З окупацією краю розпочато “інвентаризацію” (фактично справжній грабіж) банків, музеїв, книгарень. У Львові особливо постраждали Наукове товариство ім. Шевченка, зокрема друкарня, музей. Забрано архів митрополита А.Шептицького. Після ревізії “Академічний Дім” у Львові став казармою для російських солдат.

На початку жовтня 1914 р. львів'яни пережили безупинні жандармські арешти та заслання. Упродовж кількох місяців у Львові арештовано 1200 українських патріотів, у глиб Росії було вивезено 578 українців, з них 34 священники. Крім того, з листопада 1914 по червень 1915 рр. жандармське управління воєнного генерал-губернатора провело у Львові ще 400 обшуків й арештувало 800 осіб без т. зв. “переписки в порядку військового стану”, тобто офіційно не зареєстрованих [14, с.311]. Серед арештованих і вивезених до Росії були: управитель книгарні НТШ А.Дермаль, адвокат М.Мочульський, заступник голови Українського педагогічного товариства, відома вчителька К.Малицька, д-р В.Охримович, д-р В.Шухевич та ін. Загалом зі Львова вивезено 16 учителів і 14 адвокатів.

У березні 1915 р. у Східній Галичині знову було арештовано близько 300 українців, насамперед інтелігенції – адвокати А.Чайковський, Д.Стахура, посол Т.Старух, священники С.Юрик, М.Цегельський, В.Громницький, працівники страхового “Дністра” С.Британ, О.Кузьмич, М.Губчак та інші. Узагалі було арештовано й вислано з Галичини за час російської окупації біля 2000 представників інтелігенції [1, арк.15].

На Буковині під час другої російської окупації (27.11.1914 р.–21.11.1915 р.) розстріляно 13 осіб, у т. ч. 12 євреїв, вивезено 446 осіб, з них 331 іудея, 67 греко-католиків, 48 католиків, серед них – 201 чоловік, 116 жінок, 129 дітей. Із Заставнівського повіту депортовано 284 особи, розстріляно 7. Із Чернівців вивезено 49 осіб, Садгори – 40 [11, с.210].

Загальний курс російської політики в Галичині визначався не тільки повним її “злиттям” з рештою російських губерній, але й об’єднанням населення краю з населенням Росії на релігійному ґрунті. Для цього Святійший синод розробив план устрою церковних справ у Галичині, згідно з яким митрополича кафедра у Львові тимчасово заступалася архієпископом, доки Константинопольський патріарх не затвердить нового митрополита або не передасть синоду своїх прав щодо вищого духовного управління краю. У Львові мала бути заснована православна духовна академія, ректором якої стане вікарний єпископ львівської митрополії, а в Галичі та Ярославі – єпископські кафедри.

Вище управління буковинською єпархією покладено на архієпископа кишинівського й бессарабського Платона, який відрядив до Чернівців свого вікарія, єпископа аккерманського Гаврила.

Старообрядницька митрополія в Чернівцях і місцева ієрархія визнавалися в рівних правах з російськими старообрядницькими священниками з огляду “величезних заслуг у збереженні на чужині руської віри і народності” [6, с.101]. Греко-католицька церква згідно з планами російського уряду повинна бути ліквідована, а її вірні навернені в православ’я. Правда, офіційно така програма не висловлювалася, навпаки, Г.Бобринський наголошував на повній повазі та толеранції до всіх конфесій і релігій, обіцяв строго цього дотримуватися і “не допускати спроб до порушення віротерпимості шляхом насильницького навернення до православ’я”. Але такі обіцянки відповідали хіба що намірам самого Г.Бобринського, який стверджував, що “він особисто не співчуває насильству в царині релігійних переконань” [12, с.160]. Фактично політика насильства в цій ділянці почала проводитися з перших днів російської окупації.

Генерал-губернатор Галичини згодом відзначав, що “в деяких колах російського суспільства й духовенства в імперії панувало переконання, що злиття греко-католицького галицького населення з загальною масою російського народу повинно перш за все відбутися на ґрунті навернення до православ’я, тому навіть у період окупації краю ці кола вважали необхідним вести діяльну пропаганду православ’я, опираючись на підтримку й розпорядження російських властей” [4, с.9].

Такий зручний прийом пропаганди передбачав призначення на парафії в Галичині православних священників за клопотанням хоч би невеликої групи віруючих. Такого погляду дотримувався архієпископ Євлогій, якому Святійшим синодом було доручено

загальне керівництво православною церквою в Галичині й кандидатуру якого 29 серпня 1914 р. затвердив російський імператор. Однак цього погляду щодо переходу греко-католиків у православ'я не поділяв Г.Бобринський. Між ним та Євлогієм утворився певний антагонізм на ґрунті необмеженого прагнення останнього проводити в краю політику войовничого православ'я.

Православні священики настільки захопилися наверненням греко-католиків у православ'я, що в їхні дії мусило втрутитися найвище керівництво Росії. Не маючи конкретного плану щодо релігійної політики в Галичині, верховний головнокомандувач російських військ звернувся 14 вересня 1914 р. з листом на ім'я царя Миколи II з проханням прояснити ситуацію, щоб не допускати насильного переведення населення в православ'я і, таким чином, зберігати спокій у тилу [13, с.531]. Уже 15 вересня 1914 р. до Львова була відправлена спеціальна телеграма царя про церковні справи, у якій ставилася вимога дотримуватися лояльності та віротерпимості до уніатів. Перехід на православ'я здійснювати тільки за згодою самих віруючих, що повинно перевірятися адміністрацією [1, арк.13]. Згодом обер-прокурор синоду В.Саблер надіслав відповідну інструкцію Г.Бобринському і Євлогію про неухильне дотримання принципів свободи віросповідання.

Бурхлива діяльність архієпископа Євлогія змусила воєнного генерал-губернатора видати розпорядження про врегулювання церковних відносин у Галичині. Згідно з вказівками Г.Бобринського православні священики скеровувалися в греко-католицькі села лише в тих випадках, коли того бажатиме 75% прихожан. Рівночасно заборонялося повернення на свої парафії уніатських священиків, які тимчасово втекли при вступі російських військ. Їх нове призначення кожний раз відбувалося тільки з дозволу генерал-губернатора. Проте архієпископ Євлогій не дуже зважав на розпорядження графа Г.Бобринського. Виходячи зі своїх інтересів, Євлогій міг легко усунути із зайнятої парафії греко-католицького священика, запідозривши в “мазепинстві”, тобто належності до українського національного напрямку. Достатньо було будь-якого натяку з невдоволенням священиком парафіян або яких-небудь примх повітового начальника, як запідозрюваного негайно, без слідства, висилали етапом у глибину Росії, найчастіше до Західного Сибіру [12, с.162]. Діяльність архієпископа Євлогія набрала таких брутальних форм, що навіть ліберальні розпорядження воєнного генерал-губернатора про віротерпимість не могли зарадити справі. Урешті-решт граф Бобринський змушений був поступитися й у вимогах присилати православних священиків навіть за бажанням меншості парафіян.

Згодом із цього приводу Г.Бобринський писав: “Архієпископ Євлогій неодноразово й настирливо добивався відміни розпорядження про закриття голосування питання стосовно запрошення на парафії православних священиків... були випадки, коли архієпископ Євлогій узагалі не виконував моїх розпоряджень і призначав священиків на парафії без мого відома” [4, с.43].

За 9 місяців російської окупації Східної Галичини з дозволу воєнного генерал-губернатора Г.Бобринського призначено на парафії 86 православних священиків, з них 35 за клопотанням парафіян і 51 за рекомендацією архієпископа Євлогія. 75 чоловік отримали призначення у Львівській і 11 – у Тернопільській і Перемишльській губерніях. За даними канцелярії архієпископа Євлогія, на 4 квітня 1915 р. на парафіях Східної Галичини перебувало 113 православних священиків [1, арк.15]. Зрозуміло, що цей показник зовсім невеликий відносно загальної кількості греко-католицьких парафій у Східній Галичині. За деякими даними тільки 29 галицьких священиків, а їх було понад 2 тисячі, перейшли в православ'я. З 1874 уніатських парафій біля 100 стали православними, причому частина з них за рахунок того, що на вільні з різних причин місця було прислано православних священиків [9, с.181]. Це вказує на те, що перехід галицьких

греко-католиків у православ'я не був масовим явищем. Основна маса населення продовжувала залишатися вірною греко-католицькій церкві.

Незважаючи на те, що місцеве населення не чинило якихось особливо ворожих виступів проти призначених православних священиків, однак вони не здобули прихильності й поваги парафіян. Причиною того були, з одного боку, невисокі їх особисті якості в порівнянні з греко-католицькими священиками, а з іншого боку, – ті матеріальні умови, у яких вони опинилися.

Зазначимо, що втрата російською армією навесні 1915 р. галицьких територій, особливо діяльність архієпископа Євлогія, спонукала царя Миколу II 12 квітня 1915 р. повернути його у Волинську єпархію.

Слід виокремити арешт і заслання митрополита А.Шептицького з метою дезорганізувати греко-католицьку церкву, а духовенство зробити більш піддатливим для переходу в православ'я. Він був основним об'єктом доносів галицьких москвофілів. За його діяльністю уважно стежило Міністерство внутрішніх справ Росії, а для російського уряду він був “небезпечним політичним агітатором”, “найголовнішим і найвидатнішим керівником “мазепинського” руху не тільки в Галичині, але й у російській Україні” [12, с.164–165]. Не висвітлюючи перебігу подій, відзначимо, що митрополита А.Шептицького заарештовано 19 вересня 1914 р. і вивезено до Росії. З приводу його арешту газета “Южный Край” від 9 грудня 1914 р. відзначала, що “репресії проти уніатського митрополита свідчать про релігійну та національну нетерпимість, які викличуть надзвичайно негативний вплив на українське населення Галичини, а також погано будуть сприйняті громадською думкою в дружніх Росії та нейтральних країнах”. У будь-якому випадку, вважала газета, втручання церковної влади в долю А.Шептицького належно повинно бути оцінено в Думі. “Адже уніатський митрополит, – підкреслювалося далі, – тільки політичний “бранець”, але не церковний в'язень, тому що зараз йде не середньовічна війна церков і церковних в'язнів не може бути. Якщо тут вийшло чергове втручання церковної ієрархії у світські політичні справи, то таке становище настільки нетерпиме, наскільки нетерпиме пригнічення церкви світською владою”.

У Росії А.Шептицький перебував до весни 1917 р. Повернувся митрополит до Львова 10 вересня 1917 р. Його приїзд перетворився на справжню національно-патріотичну маніфестацію. Крім митрополита, росіянами вивезено ще 80 осіб греко-католицького духовенства [3, с.262–264; 7, с.172].

Таким чином, діяльність російської окупаційної влади з вересня 1914 по червень 1915 рр. була виразно антиукраїнською, спрямованою перш за все проти діяльності українських політичних організацій і греко-католицької церкви зокрема. Це проявилось, насамперед, у закритті російськими окупаційними властями різних українських інституцій, арешті та вивезенні в глиб Росії українських громадсько-політичних діячів. Однак із часом діяльність українства привела до утворення нових незалежних державних інститутів.

1. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 2003, оп. 2, спр. 538, л. 15.
2. Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 361, оп. 1, спр. 588, арк. 88.
3. Нива. – 1916. – № 4.
4. Отчет временного генерал-губернатора Галиции в период с 19 августа 1914 г. по 1-е июля 1915 г. – 1916.
5. Прикарпатская Русь. – 1914. – 12 сент.
6. Украинская Жизнь. – 1914. – № 11–12.
7. Шематизм всего духовенства Греко-католицької Львівської архієпархії на 1918 рік. – Львів, 1918.
8. Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства / М. Андрусак. – Львів, 1935. – 79 с.
9. Бахтурина А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Бахтурина. – М., 2000. – 264 с.
10. Ботушанський В. Російські плани інкорпорації Буковини / В. Ботушанський // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 2004. – Вип. 229–230.
11. Буковина : історичний нарис. – Чернівці, 1998. – 416 с.

12. Дорошенко Д. Арест и ссылка митрополита А. Шептицкого : из недавнего прошлого / Д. Дорошенко. – Б. м., 1922. – 167 с.
13. Історія Львова : у 3 т. – Львів, 2007. – Т. 2 : 1772 – жовтень 1918. – 559 с.
14. Львів : історичні нариси. – Львів, 1966. – 648 с.
15. Петрович І. Галичина під час російської окупації: серпень 1914 – червень 1915 / І. Петрович. – Відень, 1915. – 116 с.
16. Савченко В. Восточная Галиция в 1914–1915 годах / В. Савченко // Отечественная история. – 2002. – № 5.
17. Ставлення російської окупаційної влади до січового руху в Галичині та на Буковині під час Першої світової війни // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000. – 326 с.
18. Chołodecki-Białynia J. Lwów w czasie okupacji rosyjskiej (3 września 1914 – 22 czerwca 1915). Z własnych przeżyć i spostrzeżeń / J. Chołodecki-Białynia. – Lwów, 1934. – 179 s.

Political activity of Russian occupation administration in Galicia during the period of the World War I is analyzed in the publication; its russification character in relation to Ukrainian population of the region, in particular introduction of the Greek Orthodox faith, is emphasized.

Key words: Galicia, russification, church, Ukrainians.

УДК 94 (477.8)

ББК 63.3 (4 Укр) 614

Мирослава Клим'юк

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЕВА БАЧИНСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ РАДІ ЗУНР

У статті висвітлено державотворчу діяльність Лева Бачинського та пов'язані з нею основні напрями політичної роботи в Українській Національній Раді ЗУНР. Показано його діяльність як віце-президента й правного політика та невгамовного борця за українську державність і соборність.

Ключові слова: Лев Бачинський, ЗУНР, Українська Національна Рада, Галичина, Акт Злуки, земельна реформа.

Історія вивчення української біографістики є дуже важливим компонентом історичної науки. Досягнення панорамності історичного бачення неможливе без дослідження спадщини політичних і громадських діячів, а саме – у період становлення української державності на початку ХХ століття. Найбільш важливим моментом у житті українського суспільства на цьому етапі було проголошення Акта Злуки двох частин України – Східної і Західної. Одним із натхненників цього державного акта з боку ЗУНР був громадсько-політичний діяч Лев Бачинський.

У статті ставимо перед собою мету комплексно висвітлити громадсько-політичну діяльність Лева Бачинського в період Української Національної Ради й розкрити його роль у відродженні та побудові української державності в період існування цього представника законодавчої влади ЗУНР.

Інформацію про громадсько-політичну діяльність Л.Бачинського можна почерпнути з історичних джерел. Саме видання періоду ЗУНР “Нове життя”, “Республіка”, “Народ” відображали основні етапи боротьби галицького радикала за незалежність України. Ми не маємо, на жаль, детальних відомостей про життєвий шлях Л.Бачинського за часів радянської історіографії, оскільки вона замовчувала й приховувала факти з життя невгамовного борця за соборність українських земель. Також велику увагу діяльності громадського діяча приділяли у своїх дослідженнях сучасні вчені Ф.Погребенник [28], В.Бабій [20], О.Островський [27] та ін.

Лев Бачинський народився 14 липня 1872 року в багатодітній родині сільського інтелігента – директора школи [20, с.4]. Оселя Бачинських завжди уособлювала собою родину, у якій панували любов і повага до односельчан, рідного краю. “Тут мати Лева, – згадував Василь Стефаник, – провадила дім на інтелігентську стопу” [27, с.241]. Ви-

ростаючи в середовищі, де панувала атмосфера патріотичного настрою, формувалася й загартовувався патріотичний дух молодого інтелігента, який згодом відіграв не останню роль у формуванні української державності.

Свою активну громадську діяльність Лев Бачинський розпочинає ще з юнацьких літ. Навчаючись у Коломийській гімназії, проповідував ідеї боротьби за соціальне й національне визволення серед студентської молоді, місцевої інтелігенції [27, с.6].

Усе подальше своє життя Лев Бачинський присвятив боротьбі за виокремлення української нації в єдину державу та визнання її світовими державами. Він і адвокат, і політичний діяч, провідник Української Радикальної Партії в Галичині. У період ЗУНР обіймав посаду віце-президента Української Національної Ради, автор конституційного закону від 3 січня 1919 р. про об'єднання ЗУНР з УНР і закону про земельну реформу; з 1918 р. і до смерті був головою УРП, у 1928–1930 рр. був послом до Польського сейму [19, с.102].

1918 рік ознаменував собою на західноукраїнських землях великі суспільно-політичні зміни. Унаслідок наростання національно-визвольного руху народів Австро-Угорської монархії 16 жовтня 1918 р. цар Карл I оголосив про реорганізацію імперії у федеративну державу, “у якій кожен народ має створити на своїй території власну державу” [23, с.4.]. З огляду на такий факт, у Львові представницьке зібрання українських послів до австрійського парламенту, Галицького крайового сейму та Крайового сейму Буковини, єпископату, делегатів українських партій створили тимчасовий український парламент – Українську Національну Раду.

Українська Національна Рада від самого початку свого існування позиціонувала себе як орган національного відродження на західноукраїнських землях і ставила перед собою завдання вищого законодавчого уряду новоствореної незалежної держави. На думку Л.Цегельського, “Українська Національна Рада була цілком легальною установою, а тим самим – правним представництвом, парламентом українського народу Галичини й Буковини” [18, с.207].

Першого листопада 1918 р. у Львові з'явилися звернення до населення й відозва Української Національної Ради про створення української держави. Проти новоствореної держави у Львові виступили польські військові частини. Центр політичного життя Західної України в цей час зі Львова перемістився до Станіслава, де всім політичним і культурним життям краю керувала Українська Національна Рада [28, с.15]. Лев Бачинський став членом Української Національної Ради.

Двадцятого жовтня 1918 р. у Станіславі відбулося велике віче, на якому виступив Лев Бачинський. “Ми вже тепер громадяни Української Держави!” – урочисто заявив громадський діяч. Бурею безперервних оплесків зустріли зібрані ці слова свого улюбленого посла, які були виголошені з великою пошаною та гордістю за відокремлення українських земель в окрему державність [2, с.128].

На початку січня 1919 р. у Станіславі відбулася перша сесія Української Національної Ради, яка тривала з 2 по 4 січня. Газета “Народ” повідомляла, що “першою і найважливішою справою, над якою радила Українська Національна Рада, була злука ЗУНР з УНР та вибір президії Ради та Видділу Ради. Також було ухвалено закон про незайманість членів Української Національної Ради” [12, с.5].

Другого січня 1919 року перше засідання привітальною промовою відкрив президент Євген Петрушевич. На засіданні Ради обговорювалося питання про створення комісій: закордонних справ, законодавчої, фінансової, військової, суспільної опіки, земельної, шкільної, комісії для технічної відбудови, комунікаційної. Лев Бачинський увійшов до комісії закордонних справ, військової та суспільної опіки [10, с.2].

Президент надав слово референтові законодавчої комісії Т.Окуневському, який запевняв усіх присутніх, що “Висока Рада повинна вибрати Видділ Національної Ради, який мав би виконувати право амністії й аболіції, затверджувати і проголошувати за-

кони” [4, с.3]. Скликати Видділ має президент, до його складу, крім президента, повинно входити 9 членів, серед них був обраний і Лев Бачинський. Як компетентний політик він вирішує внести деякі поправки щодо діяльності Видділу “у випадку, коли президент не зможе скликати Видділ, то це право надається найстарішому за віком заступникові президента, також до компетенції Видділу належить призначати верховних начальників державних урядів” [4, с.3]. Усі поправки й доповнення Л.Бачинського виявилися дуже доречними, тому Українська Національна Рада прийняла їх без заперечень і в цілісності [4, с.3].

Під час засідання 4 січня 1919 р. Української Національної Ради Л.Бачинський вносить корективи щодо прийняття закону Української Національної Ради про недоторканість її членів. На його думку, “посол не повинен ні від кого залежати, він має бути незалежний від органів держави і не може бути сліпим знаряддям в руках виборців. Під час голосування, що виносяться на денний порядок протягом засідань, член УНР повинен голосувати так, як йому говорить совість. Тому закон про недоторканість членів Української Національної Ради постановляє, що член Ради не є зв'язаний ніякими зобов'язаннями виборців своїх, його не можна тягнути до карно-судової відповідальності без відома Української Національної Ради. Члени УНР є звільнені від несення військової служби” [6, с.2]. Виступивши захисником політичних прав і недоторканості членів Української Національної Ради, Лев Бачинський тим самим намагався сприяти формуванню і функціонуванню першого законодавчого уряду ЗУНР за зразком європейського стандарту.

Третього січня 1919 р. Л.Бачинський був обраний заступником президента Української Національної Ради Є.Петрушевича й членом правління. Вибір цей був наслідком договору між націонал-демократичною і радикальною партіями, попередньо обумовленого угодою між президентом Є.Петрушевичем і Л.Бачинським про спільне будівництво галицької державності [22, с.634]. Отже, він, голова радикальної партії, узяв на себе відповідальність за діяльність новоствореного уряду української держави, її внутрішню і зовнішню політику. Державні інтереси України стають у центрі його уваги. Та найбільше турбувала його проблема об'єднання двох частин України, які століттями були роз'єднані й розірвані чужоземними державами [26, с.4].

Ще на першому засіданні Української Національної Ради, яке відбулося 2 січня 1919 р. у Станіславові в залі готелю “Австрія”, гостро постала справа злуки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною [3, с.3]. У цій справі 1 грудня 1918 р. у Фастові між Директорією і делегатами Державного Секретаріату був підписаний тимчасовий договір. “Молодше галицьке покоління домагалось від Національної Ради проголошення негайної і беззастереженої злуки та сильно натискало в тім напрямі на членів Ради. Галицький провід, погоджуючися засадничо на прийняття Радою такої ухвали, був рівночасно проти чисто механічної злуки” [24, с.210]. Беручи до уваги те, що західні землі жили століттями в зовсім інших політично-адміністративних, правних і суспільних умовах і з огляду на українсько-польську війну й окреме міжнародне положення Галичини, Л.Бачинський дотримувався позиції щодо автономії західноукраїнських земель у складі всеукраїнської держави.

Для нотифікації Акта Злуки Директорії й урядові УНР ухвалення про злуку вислала Національна Рада до Києва делегацію, що складалася із 65 членів, між ними багато селян, під проводом заступника голови Національної Ради д-ра Лева Бачинського, керівника Секретаріату закордонних справ д-ра Лонгина Цегельського й Секретаря судівництва Осипа Бурачинського [32, с.93].

Для мешканців Києва подія 22 січня 1919 року мала величезне значення, і не тільки для них, а й для всього українського люду. Кожний киянин намагався урочисто відсвяткувати історичну подію. Висвітлюючи перебіг подій, газета “Республіка” наводить такі факти: “З самого ранку місто прийняло урочистий вигляд, на будинках

замайоріли національні прапори. На балконах мешканці міста повивішували полотна з українськими рисунками. Триумфальну арку при вході з Володимирської вулиці на Софійську площу прибрано старовинними гербами України й Галичини. По всій площі до стовпів були прибиті різні герби українських областей й плакати” [13, с.2]. Український народ з нетерпінням чекав священного моменту, коли об’єднаються в єдину незалежну державу дві частини, відірвані століттями одна від одної чужоземним правлінням.

Церемонію розпочав Л.Бачинський промовою: “Світла Директоріє! Власною нашою волею хочемо і бажаємо обновити національно-державну єдність нашого народу, що існувала за Володимира Великого та Ярослава Мудрого, до якої стреміли наші гетьмани Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко та Іван Мазепа. Від сьогоднішня Україна лучиться з Великою Україною в одно нероздільне тіло, в соборну Суверенну Державу...” [25, с.143]. Приймаючи з рук Лева Бачинського грамоту Національної Ради про ухвалу 3 січня 1919 р., Володимир Винниченко вітав західноукраїнську делегацію, після чого член Директорії Федір Швець зачитав Універсал Директорії: “Дня 3 січня 1919 року в місті Станіславові Українська Національна рада...святочно проголосила з’єднання ЗУНР з УНР в одну суверенну Народну Республіку. Віднині во єдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, ЗУНР і Наддніпрянська Велика Україна” [2, с.143].

Це був найбільший тріумф у житті й політично-державній діяльності Л.Бачинського, коли він говорив до своїх братів наддніпрянців, до всього українського народу, виражаючи його споконвічну мрію жити в одній державі, мрію, яка на його очах ставала дійсністю.

Після оголошення універсалу про злуку УНР і ЗУНР наступного дня (23 січня 1919 р.) на відкритті Трудового Конгресу виступив Лев Бачинський: “Здійснення нашої мрії стало можливим тільки тоді, як розвалились держави, що були тюрмами для своїх народів. До вас прилучається край бідний, покривджений війною, де голод зазирає народів у вічі, але зате можу вас запевнити, що до вас переходить таке селянство, яке буде великим скарбом для України...Ми приходимо до вас, бо природа сама велить нам разом жити і умирати...! Просимо нас так щиро прийняти, як ми хочемо – до Вас” [17, с.4–5].

Отже, з перших днів існування уряд ЗУНР покладав великі надії та шукав політичної підтримки в Наддніпрянській Україні, сподіваючись на спільну ідею в боротьбі за окреме існування і визнання української державності іншими державами. Не менше вірив і надіявся і Л.Бачинський, що злука двох українських частинок – Східної і Західної – є та єдина й могутня сила, яка вистійть проти чужоземних зазіхань.

Найбільш важливою справою серед усіх політичних питань ЗУНР, у якій провідну роль відіграв Л.Бачинський, була земельна реформа. Майже половина орних земель і пасовищ, більша частина лісів, водойм за Австрії в Галичині належали поміщикам і церкві. А понад дві третини селянських господарств були малоземельними або безземельними. Тому проблема земельної реформи тут завжди стояла гостро [31, с.71].

Члени ЗУНР добре розуміли актуальність і значимість цієї пекучої проблеми. Як згадували сучасники цих подій земельна справа займала найбільше праці Української Національної Ради. Над нею працювали усі політичні партії і окрема комісія в Українській Національній Раді, яку очолював Лев Бачинський. Різними політичними діячами, їх групами, партіями було складено декілька проектів закону про земельну реформу, які детально обговорювалися в земельній комісії та на засіданнях УН Ради [31, с.71].

Під керівництвом Л.Бачинського було розроблено концепцію земельної реформи. Він очолював спеціальну комісію із цього питання, запропонував план приватизації землі. Проект земельної реформи Л.Бачинського лів в основу закону уряду Української Національної Ради, прийнятого 14 квітня 1919 р. [28, с.19].

На засіданні Української Національної Ради в лютому 1919 р. з приводу проекту земельного закону Л.Бачинський зазначив, що у своєму законопроекті про землю ставить два завдання: по-перше, “необхідно усунути велику земельну власність, мусять зникнути багаті маєтності, які набули землю не законно, внаслідок спекуляції. І по-друге, земля, яку планують забрати у теперішніх власників, які її не обробляють, має перейти до рук тих людей, які прагнуть і хочуть її обробляти власними руками. Не наділяти землю тих людей, хто не хоче власноруч на ній працювати, а змушує до цього інших людей” [8, с.5]. Л.Бачинський гостро протестував проти того, щоб земля ставала предметом торгівлі, “земля має переходити від наділеного шляхом спадщини і на підставі контракту. До земельного фонду переходить земля у тому випадку, якщо власник помирає і немає спадкоємців з рідних, щоб передати її у спадок, а також до земельного фонду будуть належати землі тих власників, які протягом двох років нічого на ній не робили від моменту отримання” [8, с.5]. Земля, продана за борги, у примусовий спосіб теж переходить до земельного фонду [1, арк.22]. Дідичам платиться за землю, ліси стають спільною власністю. Ріки й земні багатства мають належати державі, а стави й потоки – громаді. За самовільне захоплення накладається сувора кара [14, с.2].

“Сповнилася вікова мрія українського народу, – повідомляла газета “Республіка” за 17 квітня 1919 р., – нашої Західної області Української Народної республіки. Земельний закон 14 квітня це діло зрілого і доцільного компромісу, який принесе нашому народу повне здійснення його найбільших життєвих стремлінь, повну соціальну волю!” [9, с.1].

Проте цілком закономірно, що земельний закон мав певні недоліки: по-перше, наділення селян землею не могло розпочатися перед закінченням війни й поверненням “жовнірів і полонених додому”, а значить переносилося на невизначений час; по-друге, не говорилося про відшкодування власникам конфіскованих земель; по-третє, не сказано, як нові власники наділялися землею – за викуп чи без нього. Ці питання відклалися до вирішення майбутнім сеймом [23, с.188].

Будучи віце-президентом ЗУНР і радикалом, Лев Бачинський рішуче виступав, щоб політика ЗОУНР розвивалася демократичним шляхом, сприяв проведенню економічних реформ, закликав до боротьби за зміцнення української держави, гостро критикував політику більшовизму. Більшовики, на його думку, лише “несуть розлад, грабунок, криваву борню” [11, с.3].

На Крайовому з'їзді Української Радикальної Партії, який відбувся протягом 22–23 березня 1919 р. у Станіславові, Л.Бачинський виступив з доповіддю про політичне становище в краї “Українська Національна Рада є тимчасовим органом, поки не будуть проведені вибори”. Він заявив, що “найбільші заслуги в будівництві української держави має селянство, проте наша держава не може опертися виключно на одній клясі. Більшість населення має правити державою. А що у нас найбільше селянства, то воно узискає більшість. Однак воно не визискає того становища на користь загалу, бо воно не раз дало доказ своєї толерантності супроти других кляс верств населення. Селянство завсіди мало й на будуче матиме чутке серце на всіх, що економічно чи політично слабі та безпомічні” [11, с.4].

Подальший план роботи Української Національної Ради був визначений на її першому засіданні нової сесії 25 березня 1919 р. головою УРП Л.Бачинським: “Находимось поміж молотом і кувалом. Антанта не здобула собі в нас довіря. Більшовики виступають проти самостійності нашої Республіки... А ми не віримо у власні сили і тому хочемо опертися на якусь зовнішню силу” [29, с.31].

Л.Бачинський відстоював концепцію самостійності української держави й, усвідомлюючи складність політичної ситуації на західноукраїнських землях, вважав, що “ми повинні опертися на власні сили і творити коаліційний секретаріат, котрий звернувся би о поміч і попертя до суспільності і вказав би ті далекосяглі суспільні реформи,

які старатиметься перевести Секретаріат” [29, с.31]. Громадський діяч гостро виступив проти внутрішньої війни серед “нашої суспільности, бо вона приготувала би тільки свободне поле для ворожої інвазії” [7, с.3]. Уже 15 квітня 1919 р. Національною Радою було прийнято закон про вибори до однопалатного сейму Західної області Української Народної Республіки. Проте цей закон не зміг набути чинності через початок українсько-польської війни.

Ще в грудні 1918 р. за участю галицьких соціал-демократів В.Устияновича, Р.Яросевича, О.Безпалко та деяких інших лівих позапартійних революційно-демократичних інтелігентських груп у Станіславові утворилася легальна опозиційна до уряду організація – Селянсько-робітничий союз (СРС) [21, с.223]. Пробільшовицьки налаштовані елементи в Селянсько-робітничому союзі вели протиурядову агітацію в армії, серед робітників і селян, закликали до соціалістичної революції [21, с.224].

Наприкінці березня (30–31) 1919 р. у Станіславові відбувся з’їзд СРС, на який прибуло 1200 делегатів від робітників і селян. На цьому з’їзді більшість делегатів гостро критикували політику Української Національної Ради та Державного Секретаріату, вимагали їх повалення, інші – виступали на захист законодавчого уряду ЗУНР. Під час засідання з’їзду делегати СРС ухвалили досить провокуючу резолюцію стосовно складу Української Національної Ради. Умова СРС полягала в тому, щоб склад УНР був доповнений 61 делегатом від їхнього представництва. Проте більшість членів УНР з недовірою віднеслися до такої пропозиції СРС і дали відповідь, що вони пристануть на те, щоб частина малоземельних і безземельних селян і робітників увійшла до складу УНР тільки на підставі вибору. Однак організатори – провідники з’їзду відхилили таке рішення УНР і почали погрожувати УНР національною війною [21, с.224–225]. Із цього приводу голова радикальної партії Л.Бачинський, виступаючи на сесії УНР, заявив: “Радикальна партія не буде робити революції проти власної держави, вона робила революцію тільки проти чужих, ворожих народів і правительств” [22, с.218]. Лев Бачинський усіляко намагався довести членам уряду, що в державі, яка пройшла довгий шлях до теперішньої державності, не повинно бути ніяких міжособисті за перелік влади в краю. Урешті-решт вимоги з’їзду СРС УНР були відхилені.

Беручи до уваги, що Українська Національна Рада втрачає довіру з боку окремих політичних сил, на черговому засіданні Л.Бачинський оприлюднив таку заяву: “Наші хиби: брак організації та кружковість. Нема партії, яка б мала більшість народу за собою, тому конче потрібна кооперація партій в державному будівництві. Терором можна багато зробити та будувати на ньому витривалої будівлі не можна. Треба виховувати суспільність” [15, с.3]. Підводячи підсумки свого виступу, Л.Бачинський емоційно відзначав: “Утворилася Українська Національна Рада та її правительство Державний секретаріат. Все ж воно не має відповідної піддержки в суспільности і люде бажать собі якоїсь заміни. Однак головну вину повинна тримати собі суспільність за свою байдужість. Серед таких найкращі державні мужі не дадуть собі ради. Більше віри у власні сили!” [15, с.3].

Аналізуючи тогочасне політичне становище в державі й відстоюючи позицію Української Національної Ради, Л.Бачинський на черговому засіданні Української Національної Ради в лютому 1919 р., намагався переконати всіх присутніх, що “ніяке правительство не розпочало своєї діяльності серед таких важких умов, як наше. Після перейняття влади не було власного апарату. Треба було творити – так би сказати – з нічого. Тому очевидно мусять бути і хиби. Австрія була державою урядничо-поліційною. Ми повинні позбутися хиб старого режиму. Конечна є свобода мови, свобода зборів. Суспільність зробилася нетерпима. Війна в часности домашня, в часности з сусідами!” [16, с.2].

Слід зазначити, що, будучи віце-президентом Української Національної Ради ЗУНР, намагався всіляко спрямувати свою діяльність на зміцнення соціально-еконо-

мічного, політичного становища держави. Л.Бачинський згадував в автобіографії, що йому пропонували посаду секретаря закордонних справ Західної області Української Народної Республіки, міністра судівництва УНР. “Я, однак, волів бути поза тими урядами і працювати лиш як член і віце-президент Української Національної Ради”. Усе, що довелося пережити Україні, зокрема її західним землям, разом з народом переживав і Лев Бачинський. Багато сил і енергії віддав він розбудові нової держави [28, с.13].

Отже, Лев Бачинський вніс помітний слід у національне відродження Східної Галичини початку ХХ століття. Прагнучи відновлення української соборності, він був одним із найбільших прихильників проголошення Акта Злуки 22 січня 1919 р. Завдяки державницьким позиціям, наполегливості й ораторським здібностям став одним з активних діячів ЗУНР. Важливим досягненням діяльності Лева Бачинського як віце-президента Української Національної Ради ЗУНР було також те, що його концепція становила основу земельної реформи. Громадсько-політична діяльність Лева Бачинського мала позитивний вплив на формування й утвердження національної свідомості в період становлення української держави.

1. Центральний державний історичний архів у м. Львів, ф. 581, оп. 1, спр. 96, арк. 22–23.
2. Альманах Станіславівської землі : зб. матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – 959 с.
3. Засідання Української Національної Ради // Наддніпрянські вісті. – 1919. – 13 січня. – С. 3.
4. Засідання Української Національної Ради (Станіславів, 4 січня 1919) // Нове життя. – 1919. – 7 січня. – С. 3.
5. Засідання Української Національної Ради // Нове життя. – 1919. – 7 січня. – С. 3.
6. Засідання Української Національної Ради // Нове життя. – 1919. – 12 січня. – С. 2.
7. 3 життя України. Сесія Національної Ради // Стрілець. – 1919. – 6 квітня. – С. 3.
8. Земельна Реформа. Промова Доктора Л. Бачинського виголошена на засіданні Української Національної Ради дня 6 лютого // Народ. – 1919. – 16 березня. – С. 5.
9. Історична подія. 3 нагоди ухвали УНР земельного закону // Республіка. – 1919. – 17 квітня. – С. 1.
10. Комісії Української Національної Ради // Нове життя. – 1919. – 7 січня. – С. 2.
11. Краєвий делегатський з'їзд української радикальної партії // Республіка. – 1919. – 25 березня. – С. 3.
12. Над чим радила Українська Національна Рада // Народ. – 1919. – 2 березня. – С. 5.
13. Свято Злуки в Києві // Республіка. – 1919. – 2 лютого. – С. 2.
14. Українська Національна Рада // Республіка. – 1919. – 7 лютого. – С. 2.
15. Українська Національна Рада // Республіка. – 1919. – 28 березня. – С. 3.
16. Українська Національна Рада // Республіка. – 1919. – 6 березня. – С. 2.
17. Перше пленарне засідання Трудового Конгресу // Наддніпрянські вісті. – 1919. – 10 лютого. – С. 4–5.
18. Цегельський Л. Від легенд до правди / Л. Цегельський. – Львів : Свічадо, 2003. – 336 с.
19. Бачинський Лев // Енциклопедія українознавства : в 11 т. / за ред. Кубійовича ; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 102.
20. Бабій В. Левко Бачинський. Життєпис / В. Бабій. – Івано-Франківськ, 2002. – 85 с.
21. Західно-Українська народна Республіка 1918–1923 : ілюстрована історія. – Львів : Манускрипт-Львів ; Івано-Франківськ, 2008. – 524 с.
22. Західно-Українська народна Республіка 1918–1923 : історія. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – 626 с.
23. Патер І. Західно-Українська народна республіка 1918–1923 : уряди, постаті / Іван Патер, Михайло Мартинець. – Львів, 2009 – 348 с.
24. Історичні постаті Галичини ХІХ–ХХ ст. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1961. – 248 с.
25. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
26. Левкун Я. Той хто творив злуку. Про президента ЗУНР Левка Бачинського / Я. Левкун // Галичина. – 2007. – 20 січня. – С. 4.
27. Островський О. Левко Бачинський: “І неба синь її би прихилив” / О. Островський // Край. – 1993. – 30 січня.
28. Погребенник Ф. В. Лев Бачинський : бібліографічний нарис / Федір Погребенник. – К., 1997. – 30 с.
29. Слободич О. Історія Галичини в рр. 1918–1919 : нарис історії української революції 1917–1920 рр. / О. Слободич. – Львів, 1935. – 40 с.
30. Стефаник Василь. Вибране / Василь Стефаник. – Ужгород : Карпати, 1979. – 391 с.

31. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 / Б. Й. Тищик, О. А. Вівчаренко. – Львів, 1993.
32. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно Українських Землях у 1918–1923 рр. / С. Ярославин. – Філадельфія, 1956. – С. 95–96.

In the article state creative activity of Lion Bachinskogo is reflected and basic political work assignments are related to it in Ukrainian National Advice of ZUNR. His activity is rotined, as a vice-president and pravnogo politician and indefatigable fighter for the Ukrainian state system and collegiality.

Key words: Lev Bachinskiy, ZUNR, Ukrainian National Advice, East Galichina, Act of Connection, landed reform.

УДК 94 (438) “1956-1989”

ББК 63.3 (4 Пол)

Наталія Стецюк

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ТОВАРИСТВА В РОЗБУДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ Й КУЛЬТУРИ В ПОЛЬЩІ (1956–1989 рр.)

Стаття присвячена висвітленню діяльності УСКТ у розбудові й поширенні української освіти й культури в Польщі (1956–1989 рр.). Автором проаналізована діяльність українських навчальних закладів, колективів художньої самодіяльності в Польщі протягом 1956–1989 рр.

Ключові слова: Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ), національні меншини, культурно-національні просвітницькі організації.

Однією з головних проблем, які нині в центрі уваги українських і польських учених, як істориків, так і політологів, є наукове осмислення і вивчення минулого українсько-польських стосунків, подолання залишків давньої неприязні й ворожнечі, формування нових принципів взаємоповаги, забезпечення збереження етнічної самобутності українців у Польщі.

Проблема становища українських меншин у Польщі є досить актуальною і дискусійною. Окремі автори висловлюють думки, з якими можна частково не погоджуватись. Однак, на нашу думку, з різнобічних, не завжди однозначних оцінок тих чи інших тлумачень історії постає загальна картина, що дає імпульс об'єктивного висвітлення діяльності української меншини в Польщі.

Найповніше й найдетальніше життя українців у Польщі розкрито в працях польських дослідників Р.Дрозда й І.Халагіди [2], М.Чеха [3]. На особливу увагу заслуговують роботи й українських учених, зокрема, Л.Васильєвої [9; 10], Б.Гука [11], С.Заброварного [12–14], Ф.Заставного [16; 17], В.Сергійчука [1], М.Трухана [21], І.Цепенди [23].

Метою статті є спроба висвітлити діяльність української меншини в поширенні освіти й культури в Польщі в 50–90-х рр. ХХ ст.

1956 рік вніс суттєві зміни в життя польського суспільства. Навесні помер Б.Берут, до влади повернувся Гомулка, хоч радянське керівництво на чолі з М.Хрущовим на посаді лідера польських комуністів бачило зовсім іншу людину [18, с.323]. У зв'язку з таким поворотом справ національні меншини Польщі також сподівалися на суттєве поліпшення свого становища. Чималі надії покладалися на VII Пленум ЦК ПОРП, який відбувся в липні 1956 р. І дійсно, у документах пленуму вказувалося на необхідність створення національно-етнічним групам необхідних умов для вільного розвитку освіти й культури рідною мовою, для відтворення національних традицій, звичаїв [20].

Однак невдовзі виявилось, що сподівання національних меншин були марними. Хоч пленум частково врегулював деякі справи шкільництва, проте намагання замовчувати українську проблему продовжувалося, що стало неписаним правилом у діяльності як партійних, так і державних інстанцій Польщі. Тому-то з'явилась інструкція

МВС від 23 серпня 1956 р., яка передбачала поліпшення роботи серед поляків щодо необхідності толерантного ставлення до українців [22, с.193].

Про зневажливе, а то й прямо вороже ставлення до українців, переслідування діячів УСКТ неодноразово писалося на сторінках тижневика “Наше слово”. Справа дискримінації національних меншин зайшла так далеко, що польський прем’єр Ю.Циранкевич у своєму виступі 26 лютого 1957 р. перед депутатами сейму заявив, що держава “рішуче боротиметься... зі спробами дискримінації і зневажання національних меншин, які живуть в Польщі...” [20].

Хоч заява мала суто декларативний характер, можна ствердити, що вперше після війни, щоправда опосередковано, визнавалося, що Польща не є однонаціональною державою.

Міністерство освіти на основі згаданої постанови розробило інструкції для місцевих органів освіти (№ ІІІ-5232/52 від 4.07.1952 р. і № SO 5-7630/52 від 15.09.1952 р.), у яких визначалася головна умова введення додаткового вивчення української мови в школі, а саме – виразне бажання або згода батьків [19, с.69].

Деяке пожвавлення на цій ділянці виникло в 1956–1957 рр., завдяки самовідданій праці українських громадських діячів, що згуртувалися навколо УСКТ, а також черговим настановам Міністерства освіти. З-посеред усіх тодішніх діячів слід насамперед відзначити генерального секретаря УСКТ Ольгу Васильків [13, с.257]. У 1956–1957 рр. за її сприяння були створені дві початкові школи з українською мовою навчання в Ярошівці й Банях Мазурських і два відділи першого класу в Педагогічному ліцеї в Бартошицях [13, с.257].

Українська початкова школа в Банях Мазурських існувала як самостійна одиниця всього вісім років – від 1956 р. до 1964 р. Корифеями навчання української мови в цій школі були Михайло Балій та Іван Колач. У 1957–1958 рр. у школі вже було 4 класи із 42 учнями. Керівником української школи був Іван Колач, а вчителем – Ірина Федорич. Школа стала центром не тільки знань, а й культурного життя [4, с.267].

Початкова школа в Ярошівці була другою, після Бань Мазурських, школою з українською мовою навчання. Виникла вона з ініціативи мешканців двох сіл: Ярошівки, у якій поселилося в 1947 р. біля 320 сімей зі Щавника, і Міхалова, у якому осіло 30 сімей із Фльоринки [8, с.269; 9, с.26].

Директором школи було призначено Станіслава Шевчика. Навчання в ній почалося 15 січня 1957 р. З кожним роком чисельність учнів збільшувалась. У 1970–1971 рр. школу перейменовано на пункт навчання української мови (з 3-годинним навчанням української мови). У 1973 р., відповідно до вимог шкільної реформи, школу в Ярошівці ліквідовано, а учнів включено до збірної школи в Хайнові, де вже не було змоги вивчати українську мову [9, с.26].

Педагогічний ліцей у Бартошицях з українською мовою навчання почав свою діяльність у 1956–1957 рр. з двома відділами І класу, у яких навчалося 70 учнів [5, с.283]. Спочатку навчання велося польською мовою. Але поступово, з приходом до школи українських учителів, щораз більше предметів викладалось українською мовою. Довголітнім директором ліцею і першим учителем української мови була Варвара Серкіз [6, с.27].

З перших днів відкриття українських класів на зустріч з учнями та вчителями прибула Ольга Васильків (генеральний секретар УСКТ). Після 5 років існування ліцею, у 1961 р., у ньому відбулися перші іспити на атестат зрілості, який дістали 26 учнів-випускників. У 1965–1966 рр. був останній набір до ліцею, оскільки педагогічні ліцеї ліквідовувались.

Для українських дітей і молоді в 1956–1957 рр. також було відкрито ліцеї в Перемишлі та Лігниці й три початкові школи в Тшенсачу, Лабуню Великому – пізніше перенесені до Чахова, і в Сагнітах [7, с.271]. З метою якнайшвидшого поповнення

кадрів у Щеціні відкрито відділ української філології. Міністерство освіти доручило організувати воеводські методичні гуртки української мови відділам освіти в Кошаліні, Вроцлаві, Ольштині та Зеленій Горі. Керівник такого гуртка був зобов'язаний: 1) організовувати наради вчителів української мови; 2) давати методичні поради вчителям; 3) проводити відкриті уроки з української мови; 4) надавати допомогу авторам педагогічних розробок і вести наукові дослідження.

Незважаючи на численні перешкоди, на першому етапі свого існування в 1956–1959 рр. українське шкільництво могло похвалитися чималими досягненнями, що підкреслив секретар комісії шкільництва в Міністерстві освіти С.Мацєрберг на одному із засідань комісії 14 серпня 1959 р. За його словами: “Минулий навчальний рік, mimo багатьох труднощів, позначився дальшим розвитком шкільництва національних меншин, особливо українського, яке виявило найбільшу динаміку свого розвитку” [22, с.139].

Однак уже через рік-два підстав для оптимізму не було, а на хвилі гонитви за українськими націоналістами, започаткованій партією на початку 1960-х рр., почався швидкий занепад українського шкільництва.

Неуважне ставлення керівництва УСКТ до ключового питання, яким для українців у Польщі було шкільництво, демобілізувало й знеохочувало як батьків, так і вчителів. Голови товариства Боярський і Королько, ідучи по лінії найменшого опору, намагалися показати занепад українського шкільництва як явище неминуче й природне, із чим треба погодитися, мовляв, не можна зупинити закономірність ходу історичного розвитку.

У 1970 р. у Польщі почали здійснювати реформу шкільництва, яка мала фатальні наслідки для українських шкіл і пунктів навчання. Частина шкіл, у яких навчалися українські діти, не було забезпечено вчителями-українцями [22, с.144].

Стара істина, що найлегше битися в чужі груди, звалюючи вину за все зло на “ворогів” і несприятливі обставини, хоч, напевно, не за всі гріхи в ділянці українського шкільництва відповідає шкільна влада. У багатьох невдачах польські українці в першу чергу повинні звинувачувати себе самих, а занепад шкільництва значною мірою зумовлений низькою національною свідомістю батьків та їхнім легковажним ставленням до рідної мови.

Сумно, проте факт, що на всю Польщу вдалося виховати лише кілька десятків свідомих своєї ролі вчителів, які пішли працювати туди, де існувала потреба. Незрозуміла пасивність і брак почуття обов'язку великої частини вчителів стали однією з причин занепаду українського шкільництва.

Як відомо, головним завданням УСКТ був і розвиток культурної діяльності серед українського населення. Уже на організаційному з'їзді УСКТ делегати мали в руках перший номер тижневика “Наше слово”, яким було започатковано україномовну пресу в Польщі. Від 1957 р. як додаток до “Нашого слова” почав виходити науково-популярний щомісячник “Наша культура”, а також щомісячний додаток для дітей “Світанок” [15, с.182]. У 1957 р. вийшов “Український календар” з інформацією про життя українців у Польщі та історію України, з художніми творами тощо.

Літературне об'єднання при ГП УСКТ (скорочено ЛОБ) засновано 19 квітня 1959 р., а його виникнення значною мірою було зумовлене появою додатка до “Нашого слова”, популярно-наукового щомісячника “Наша культура”, що став “трибуною людей пера”, які творили в Польщі українською мовою [22, с.117].

У 1963 р. стараннями УСКТ вийшла антологія творчості 43 українських літераторів у Польщі під назвою “Гомін”. У збірці опубліковані поезії Я.Гудемчука, О.Ланського, Е.Самохваленка, І.Рейт, Є.Боднарчука, А.Білоус. Жанр прози представлений іменами А.Верби, М.Тарасенка, М.Запорожця, К.Кузика, Д.Галицького, І.Гребінчишина, І.Шелюка, І.Бойчука [16, с.183].

Шостого лютого 1964 р. у ряди Літературного об'єднання влилися також художники й особи споріднених професій, у зв'язку із чим відтоді можна говорити про літературно-мистецьке об'єднання. Перші чотири роки ЛОБ очолював Євген Самохваленко, від 1963 р. його діяльністю керує Антін Середницький.

Справедливо відмітимо, що Літературне об'єднання було співорганізатором кількох популярно-наукових сесій, присвячених видатним постатям української культури, зокрема Т.Шевченкові (1964), Лесі Українці (1971) і Г.Сковороді (1972). Співучасниками окремих сесій були українські науковці, які вищу освіту здобули в післявоєнній Польщі: М.Лесів, С.Козак, М.Балій, О.Лапський, А.Середницький, Г.Голінська, Д.Ярчак, Я.Грицков'ян, С.Заброварний, М.Сивіцький і В.Назарук [22, с.120].

Основним місцем творчого самовиявлення членів ЛОБ став "Український календар", який відіграв важливу роль у процесі формування духовного обличчя українського населення в ПНР. Деякі статті в календарі були приємною несподіванкою для читачів у комуністичній системі.

Не зважаючи на скромні досягнення членів ЛОБ, у Москві та Києві занепокоїлись їхньою діяльністю і в січні 1974 р. було посилено цензуру над видавничою діяльністю українців у Польщі.

Однією з основних форм діяльності УСКТ був відносно добре розвинутий рух аматорських мистецьких колективів. Свою роботу вони розпочали одночасно з виникненням товариства і діяли на громадських засадах, оскільки українській етнічній групі, попри всі зусилля, не вдалося створити професійного хору чи професійного театрального колективу.

Найбільшою популярністю в 60-х роках користувалися Варшавський змішаний хор під керівництвом Й.Курочки, хор з Осецька (Гожовське воєводство), Перемишльська театральна група, а також танцювальні колективи з Варшави та Перемишля. У ті ж роки розпочали свою діяльність популярні нині художні колективи загальноосвітнього ліцею в Легниці та загальноосвітнього ліцею з Гурова-Ілавецького (Ольштинське воєводство) [15, с.179–180].

На початку 70-х років виникла нова форма художньої самодіяльності – молодіжні естрадні групи. Значного розмаху набула робота серед дітей. З'явилися численні дитячі колективи, багато з яких досягли високого виконавського рівня.

До найбільш відомих художніх колективів належить чоловічий хор "Журавлі". За перші 10 років існування (1972–1982 рр.) він дав 82 концерти, маючи в репертуарі 70 творів. Хор здійснив у 1986 р. вдалу подорож до США та Канади. У 1989–1990 рр. хор "Журавлі" виступав в Україні на запрошення товариства "Україна" і Музичного товариства України [15, с.180].

До знаних колективів належать також гданський хор "Чайка", танцювальний колектив "Веретено", ансамбль пісні і танцю "Черемош", хор "Верховина" з Білого Бору, бойківська капела "Сусідоньки", танцювальні колективи "Метелиця" та "Аркан" [15, с.180].

На підтвердження сказаного варто прослідкувати статистичні дані, опубліковані в різний час на цю тему в тижневику "Наше слово":

- у 1960–1963 рр. 85 художніх колективів УСКТ дали біля 500 виступів, на яких побувало 150 тис. глядачів;
- у 1972–1976 рр. ансамблі дали 380 концертів, з яких 96 у селах (45 тис. глядачів) і 284 у містах (120 тис. глядачів);
- у 1946–1980 рр. упродовж 4 років хори, танцювальні й естрадні ансамблі дали 570 концертів [22, с.159].

Велику популярність здобули мистецькі фестивалі, що проводилися УСКТ. Перший такий огляд пройшов ще в 1967 р. у м. Санок, теперішні відбуваються в знаменитій Лісовій опері Сопота. Дводенне свято мистецтва сприяє інтеграції та розвитку

почуття спільності в українській громадськості в Польщі. У ньому беруть участь делегації українців з інших країн. Огляд творчості дитячих художніх колективів щороку проходить у Кошаліні.

Серед молоді користується популярністю гданський “Молодіжний ярмарок”, який проходить у середині листопада кожного року. Подібним заходом для жителів Лемківщини стала “Лемківська ватра”, що проводиться щороку в Бескиді-Ниському, починаючи з 1982 р. [15, с.181]. Регіональне дво-, триденне свято стало суттєвим складовим елементом культурного життя української громадськості в Польщі.

На 1990 р. у Польщі діяли два лемківських об’єднання, нові християнські, молодіжні організації, зокрема, Союз незалежної української молоді, Українське християнське братство святого Володимира, Український народний дім.

Аналізуючи ситуацію в українському середовищі, яке внаслідок репресій замкнулося в собі, зауважимо, що із створенням УСКТ ситуація дещо покращилася. Для багатьох українців цей осередок став єдиною можливістю зберегти рідну мову, культуру, традиції. Це позитивно вплинуло на активізацію суспільно-політичного життя українців у Польщі.

1. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі : документи / В. Сергійчук. – Тернопіль, 1997. – 280 с.
2. Drozd R. Ukraincy w Polsce 1974–1989. Walka o tozsamosc (Dokumenty i materialy) / R. Drozd, I. Halagida. – Warszawa : Burchard Edition, 1999. – 300 s.
3. Czech M. Ukraincy w Polsce 1989–1993 / M. Czech. – Warszawa, 1993. – 320 s.
4. Бень С. Бані Мазурські та околиці / С. Бень // Український альманах. – 1997. – С. 267–268.
5. Бень С. Педагогічний лицей у Бартошицях / С. Бень // Український альманах. – 1997. – С. 282–283.
6. Бень С. Початкова школа в Сагнітах / С. Бень // Український альманах. – 1997. – С. 272.
7. Бень С. Початкова школа в Тшенсачу / С. Бень // Український альманах. – 1997. – С. 271.
8. Бень С. Початкова школа в Ярошівці / С. Бень // Український альманах. – 1997. – С. 269.
9. Васильєва Л. Д. Українці в Польщі / Л. Васильєва // Трибуна. – 1991. – № 3. – С. 26–27.
10. Васильєва Л. Д. Українська діаспора у Польщі / Л. Васильєва // Український історичний журнал. – 1992. – № 10–11. – С. 54–62.
11. Гук Б. Два відродження. Порівняльний аналіз українських відроджень 1956 і 1990 років / Б. Гук // Наше слово. – 1999. – № 12–13. – С. 2–3.
12. Заброварний С. Відродження українського шкільництва (1952–1958 рр.) / С. Заброварний // Український альманах. – 1997. – С. 256–258.
13. Заброварний С. Перший голова УСКТ / С. Заброварний // Український альманах. – 1996. – С. 257.
14. Заброварний С. Україна і Польща на шляху до примирення і співробітництва / С. Заброварний // Український альманах. – 1998. – С. 55–62.
15. Зарубіжні українці : довідник. – К. : Україна, 1996. – 258 с.
16. Заставний Ф. Д. Географія України / Ф. Заставний. – Львів : Світ, 1994. – 520 с.
17. Заставний Ф. Д. Українська діаспора / Ф. Д. Заставний. – Львів, 1991. – 120 с.
18. Кертчак М. Об’єднання після III з’їзду / М. Кертчак // Український альманах. – 1997. – С. 322–324.
19. Макар Ю. І. Політика ПОРП і органів влади щодо національних меншин Польщі після II св. війни / Ю. Макар // Питання нової та новітньої історії країн Північної Америки. – 1993. – Вип. II. – Ч. 1. – С. 68–73.
20. Наше слово. Тижневик. – 1956–1999 рр.
21. Трухан М. Українці в Польщі після другої світової війни 1944–1984 / М. Трухан. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1990. – Т. 208. – 470 с.
22. Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 21–22 лист. 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997. – 451 с.
23. Цепенда І. Відгомін “хрущовської відлиги” у Польщі та її вплив на етнополітичне становище української меншини (1955–1958 рр.) / І. Цепенда // Галичина. – 2001. – № 5–6. – С. 372–377.

The article describes the activity of the Ukrainian social-cultural society in the development and expansion of the Ukrainian culture and education in Poland in 1956–1989. The author analyzes the work of the Ukrainian educational establishments, amateur talent collectives in Poland during 1956–1989.

Key words: *the Ukrainian social-cultural society, national minorities, cultural-national organizations.*

**МАЄМО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО НАШУ ЕЛІТУ –
УКРАЇНСЬКУ ШЛЯХТУ ГАЛИЧИНИ**

Сливка Л. В. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 рр.) / Л. В. Сливка. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 220 с. +11 іл.

Нарешті з'явилося дослідження, присвячене важливій в історії й етнології проблемі – проблемі однієї із складових української національної еліти – дрібної шляхти. Особлива зацікавленість його полягає в тому, що авторка звернулася до вивчення теми, якій в українській науці майже не приділялося належної уваги і, навпаки, вона досить ґрунтовно розроблена істориками й етнологами інших країн. Географічні межі монографії охоплюють українську етнічну територію Галичини, яка впродовж 1772–1914 рр. перебувала в складі спочатку Австрійської, а з 1867 р. Австро-Угорської імперії. Використаний авторкою конкретний матеріал повністю переконує про значимість ролі й місця дрібношляхетської верстви в українському етногенезі. Новий напрям гуманітарних наук, який склався в роки незалежності України до 2010 року в політичній, економічній, національній сферах, ще раз доводить про етнологічну вартість дослідження особливостей і теоретичних узагальнень етнічних спільнот, починаючи від нації і кінчаючи окремими етносоціальними верствами, етнографічними групами та регіонами. Актуальність теми визначається і тим, що в українській етнології етносоціальні спільноти, їхні культурні, побутові й локальні особливості в історичному розвитку вивчені недостатньо. Вона істотно заповнює ці наявні прогалини, що дає нам повне право говорити про її наукову цінність і новизну. Так, авторка досить переконливо на конкретних польових матеріалах розкриває особливості проживання шляхти в сільській громаді, її постійне дистанціювання від селян у сімейно-шлюбних стосунках, у дотриманні своїх привілеїв у громадських відносинах, релігійному житті, особливостях етикету, окремих елементах матеріальної культури тощо для підкреслення своєї зверхності. Л.Сливка розкрила внутріштанові відмінності дрібної шляхти, визначивши її соціально-правові особливості, а також означила її поняттями в існуючій літературі як “ходачкову”, “чиншову”, “загородову”, “загонову”, “околичну” та ін., подала їх кількісне співвідношення в різні історичні періоди.

Науково-практична значимість монографії полягає в тому, що на основі багатьох джерел простежуються зміни соціального становища цієї верстви населення. Глибокий аналіз багатьох матеріалів спростовує думку окремих польських дослідників про польське коріння шляхти, яка із часом асимілювалася, перейнявши українську конфесійність, мову й культуру, а якщо така шляхта була, то це була зовсім невелика частина. Адже соціально-економічні та політичні умови в польській державі не сприяли асиміляції польських шляхтичів, які належали до пануючої нації. З іншого боку, у монографії відкинуто протилежне твердження про суцільне ополячення української шляхти, зокрема, дрібної шляхти. Крім того, це дослідження дає достатній матеріал для відтворення повнішої і цілісної етносоціальної картини української спільноти і, зокрема, її національної еліти. Тематика української еліти, її значимість у національному розвитку тільки починає розроблятися. Ця книга може бути використана для подальшого дослідження етнічної ідентифікації українців, у краєзнавчій діяльності, у патріотичному вихованні громадян України, експозиційній і науково-освітній роботі етнографічних, історичних та інших музеїв. Разом з тим треба відмітити, що в музейних закладах вони вже значною мірою використовуються.

Для написання монографії Л.Сливка використала значний матеріал – 449 найменувань: це й матеріали архівів Львова, Кракова, Перемишля, Івано-Франківська, музеїв Івано-Франківська, Коломиї, приватні архіви, 24 збірки тематизмів, опубліковані етнографічні джерела, мемуарні джерела, монографії і статті, періодичні видання, науково-довідкова та художня література. Відрадно, що авторка збирила непоганий польовий матеріал, охопивши майже всю Галичину, опитавши 31 респондента, цим самим значно доповнила джерельну базу шляхетознавства.

Перший розділ монографії присвячений теоретико-методологічним аспектам і джерельно-історіографічній базі. Авторкою простежено етнічну й соціальну лінії розвитку дрібної шляхти, що дало можливість виявити, з одного боку, загальноетнічні ознаки українців, а з іншого боку, окремі елементи, які вказують на особливий соціальний статус цієї верстви. Критеріями етнічної ідентифікації в роботі взято релігію, мову, національну свідомість, особливості культури та ін. Відзначено, що формування національної свідомості дрібної шляхти в зазначений період ішло паралельно із становленням і розвитком загальнонаціональної свідомості українців, причому вклад її у цей процес був дуже визначальний. У дослідженні використано різні методи: психологічної інтерпретації, польових досліджень, порівняльно-типологічний, проблемно-хронологічний, статистичний тощо, які допомогли повністю розкрити тему.

Ми вже відмічали розмаїття джерельної бази, що дало можливість підсилити дослідження, поєднати її з багатоаспектністю проблеми, використання в ній системного аналізу: джерел походження дрібношляхетської верстви в Галичині, її етнокультурних особливостей у побуті, традиційно-звичаєвій обрядовості та визначити її місце в національному, культурному й частково політичному житті українців.

У третьому підрозділі “Історіографія” проаналізовано наукові дослідження зазначеної теми від перших розвідок початку XIX ст. до сучасних. Зокрема, авторка відмічає, що перші розвідки про дрібну шляхту здебільшого були у формі констатації її існування. Першою такою була невелика книжечка польського етнографа І.Любича-Червінського “Okolica Za-Dniestrską”, яка вийшла друком у 1811 році у Львові, а пізніше польських етнографів Я.Голембйовського, Я.Лозинського, М.Весьоловського, І.Ступницького та ін., українських – І.Вагилевича, Я.Головацького. Якісно новий напрям набули дослідження в останні десятиріччя XIX – на початку XX ст. (І.Франка, М.Зубрицького, польських – А.Яблонського, Г.Яворського, В.Токаржа та ін.) про походження, побут і звичаї дрібної шляхти. Проаналізувавши роботи багатьох польських дослідників, вона відзначає упередженість цих праць щодо українськості галицької шляхти. Надто скромним був доробок з цієї тематики через ідеологічну спрямованість радянської історіографії (М.Герасименко, С.Макарчук, Ю.Гошко). Ширше почала розроблятися ця проблема в Україні протягом 90-х років XX – початку XXI ст. і вченими української діаспори за кордоном. Отже, перелічуючи дослідників та їхні розвідки впродовж майже двостолітнього періоду, Л.Сливка дала характеристику праць багатьох дослідників, виділивши особливості кожної праці зокрема. У результаті маємо стислий огляд наукових публікацій про стан вивчення етносоціального розвитку дрібної шляхти в Галичині, який можна виокремити як самостійне наукове дослідження. На жаль, сюди не ввійшли дослідження Ганни Горинь. Вони згадуються лише одним реченням і практично загубилися серед інших розвідок. Хоча дослідження Ганни Горинь заслуговує на більш ґрунтовну оцінку в історіографії цієї проблеми. Правда, далі авторка декілька разів посилається на її доробок.

У другому розділі висвітлені проблеми походження шляхти, формування дрібношляхетської верстви та її розселення і внутрішня диференціація. Авторка переконливо доводить, що соціальні функції дрібної шляхти в Галичині здійснювало за княжих часів дрібне боярство. Сам термін “шляхта” виник у кінці XIV ст., після захоплення українських земель Польщею. У період Речі Посполитої вона зберігала привілейоване стано-

вище порівняно із селянством. Потім ця верства втратила більшість привілеїв за часів Австро-Угорщини. Вона робить висновок, “що дрібна шляхта Галичини була представлена нащадками руського боярства і в меншій мірі польської шляхти” (с.53), тобто тими, кому польські королі дарували українські села, відібравши їх від бояр. Зокрема, правителем Галицької Русі Владиславом Опольським подаровано польським шляхтичам сто галицьких сіл. Це була заміна власників у тому чи іншому селі, можливо, з кількома слугами, що заперечує колонізацію необжитих або запущених земель. У XIV–XV ст. польської колонізації не було. Були знищені письмові джерела XIV ст. у полум’ї загарбницьких експансій на території Галичини. Вона була густо заселена до XIV ст. Про це свідчать військові успіхи галицьких князів в XI–XIII ст., бо для цього потрібна була немала кількість населення. На нашу думку, інтенсивне заселення території Галичини проходило ще в першій половині першого тисячоліття після Різдва Христового. Тоді й засновувалися наші поселення, хоча вони час від часу руйнувалися загарбниками. Ті ювілеї сіл, які люблять нині святкувати, потрібно відзначати як ювілеї першої згадки про населений пункт. Необжитої пущі в XIV столітті не було. Але повернемося до характеристики монографії Л.Сливки.

У книзі виділено два регіони скупченого розселення шляхти в Галичині, а саме: Прикарпаття і Поділля та перелічено в них усі ці села. В інших дрібна шляхта проживала дисперсно. Для дослідників і нащадків шляхти цікавими є перелік населених пунктів скупченого розселення дрібної шляхти, шляхетські родоводи, герби шляхетських родів, мапа розселення дрібної шляхти в Галичині в XIX ст. та ін.

Досить вдало подана характеристика вільної і загородової шляхти та розкритий процес її легітимації в часи австро-угорського панування. Характеризуючи матеріально-побутову культуру, Л.Сливка визначає дві дотичні лінії дрібної шляхти: етнічну й соціальну. Етнічний уклад мав як загальноукраїнські, так і регіональні та майнові особливості. Соціальний – акцентуація цієї верстви на своїй “шляхетській” відмінності. Постійне прагнення її відрізнятись від простих селян своїми заняттями, побутом, особливостями матеріальної культури (одягом, способом його носіння, може, не так рецептурою страв, як долученням до їхньої назви прикметника “шляхетський” та ін.). Особливо детально в монографії простежені соціальна лінія у вбранні шляхти, де виділена низка ідентифікованих ознак, і запозичення елементів міського одягу з метою виділитися від загальної сільської маси. Можна було доповнити ще цю проблему іншими побутовими подробицями, такими як внутрісімейні відносини в шляхетських родинах, розпорядок дня, гостьові традиції, інтер’єр помешкання тощо. Тут же підмічено, що прагнення виділитися із селянського середовища було притаманне дрібній шляхті й інших регіонів України, тобто мало загальноукраїнський характер.

Щодо громадських відносин, то на конкретних фактах розкрита соціальна відособленість дрібної шляхти від решти населення, яка ревниво слідкувала за дотриманням своїх привілеїв, а це призводило до умовного поділу громади на селянську та шляхетську. Хоча спільні загальногромадські, національні справи об’єднували громаду, але найменше приниження шляхетської гідності могло зіпсувати стосунки між цими верствами. Крізь призму шляхетської окремішності в монографії розкриті такі громадські функції, як самоуправління, виконання різних загальногромадських і державних повинностей, охорона села, релігійні, діяльність церковних братств та ін. Бажано було б до цього додати про відношення обидвох частин громади до таких внутрігромадських функцій, як економічна, опікунство, елементів етикету, зокрема, між старшими членами громади й молоддю, у тому числі загальногромадського виховання підростаючого покоління відповідно до такого соціального поділу.

Заслуговує на увагу висновок авторки, що саме родина через свою звичаєвість виступала одним із головних засобів збереження шляхетських традицій, особливо через сімейно-шлюбні зв’язки. Відчувається, що Л.Сливка при спілкуванні з респондентами

завжди акцентувала увагу на вивченні особливостей таких зв'язків. Тим самим їй удалося ввести в науковий обіг такі цікаві з етнографічного боку матеріали, як вибір подружньої пари представниками обох верств, про внутрішні відносини в повношляхетських сім'ях і в сім'ях із змішаними шлюбами представників шляхти й селян, про причини порушення традиційних норм спадщини тощо. Разом з тим, проаналізувавши весільний обряд, авторка доходить висновку, що у своїй більшості весільні ритуали, шлюбні традиції в дрібній шляхти й у селян майже тотожні, що свідчить про їх спільні етнічні корені. Однак це дослідження тільки виграло б, коли б так само були охарактеризовані інші сімейні обряди (хрещення, похорони та ін.).

На прикладах святкування Різдва і Великодніх свят авторка робить висновок про майже повну однаковість цих церковно-календарних обрядів дрібної шляхти й селян. Якщо й були окремі відмінності, то хіба що на мікролокальному рівні, інколи в послідовності й особливостях ритуалів і відзначеннях римо-католицьких свят окремими шляхтичами. Усе це дало можливість дослідниці зробити висновки не лише про ідентичність родинної та церковно-календарної обрядовості цих двох верств сільського населення, але впевнено заявити про те, що дрібна шляхта також була носієм української звичаєвості.

В останньому розділі достатньо повно розкрито особливості етнічної ідентифікації дрібної шляхти. Розглядаючи їх, Л.Сливка зазначає, що в представників цієї верстви поєдналися два рівні свідомості – соціальний і національний. Хронологічний розріз етноідентифікації визначився так: з кінця XVIII до середини XIX ст. у дрібній шляхти переважало усвідомлення свого соціально-правового статусу, а починаючи з другої половини XIX ст., зростали національна свідомість, розуміння свого національного походження. Така самоідентифікація шляхти відбувалася паралельно з утвердженням національної свідомості українців Галичини. В основі активізації процесу національного відродження були боротьба за українську мову, збереження своїх традицій, конфесійна рівноправність, ідеї просвітницького руху, створення українських товариств та організацій. У монографії ґрунтовно розкриті активна участь більшої частини шляхти та її значимість у діяльності цих об'єднань, зокрема, Товариства руської шляхти в Галичині, Товариства “Просвіти”. До речі, варто було б згадати про участь шляхти в діяльності Товариства “Січ”. Авторка підкреслює, що ці патріотичні почини об'єднували всі українські верстви в Галичині, створювали умови загальнонаціональної консолідації та української державності. Однак прояви шляхетської свідомості, консервативність і амбітність продовжували залишатися до кінця досліджуваного періоду в певній частині дрібної шляхти, незважаючи на суспільно-політичні зміни в Галичині. Їх намагалися використати деякі польські проурядові кола у своїй асиміляторській політиці.

Разом з тим у нас виникли сумніви щодо хронологічних рамок монографії. Вони визначені періодом 1772–1914 рр., тобто як зазначає авторка, “часом перебування українських земель під австрійською владою” (с.5). У дійсності Галичина перебувала в складі Австро-Угорщини до листопада 1918 р. І хоч вона вважає, що “участь дрібної шляхти у Першій світовій війні потребує спеціального дослідження” (с.6), усе ж таки треба було монографію завершити 1918 роком, що відповідає б назві книги “Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині”.

Водночас зауважимо, що робота цікава, нова, адже ніхто з дослідників не брався за цю так потрібну Україні проблему. Надіємося, що Любов Василівна Сливка продовжить дослідження української дрібної шляхти в період Першої світової війни та в подальші 20–30-ті рр. XX ст. Добре було б розширити географічні межі дослідження, охопивши всю Україну, з відповідними хронологічними рамками. Існує нині потреба дослідження особливостей іншої, вищої частини української еліти – аристократії.

КНИГА ПРО ПАТРІАРХА

Зінчук Д. С. Релігійна та громадсько-політична діяльність Патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира (Василя Романюка) / Д. С. Зінчук. – Івано-Франківськ : Видавець І. Я. Третяк, 2009. – 280 с.

Біографістика вважається одним із перспективних напрямів української історичної науки. Введення до наукового обігу даних про персоналії нашого минулого й сучасності дозволить відкрити багатогранність української історії, відтворити історію України в портретах її видатних діячів, а висвітлення діяльності релігійних діячів дасть можливість розкрити духовні витoki українського народу. Історична біографістика й персоналістика стали одними з найефективніших методів для подолання знеособлення історичного процесу, характерного для радянської історіографічної традиції, висвітлення людського виміру історії.

Дмитро Зінчук знайшов, на наш погляд, важливий і ще не достатньо висвітлений в історичній літературі аспект політичної та релігійної історії України: релігійну й громадсько-політичну діяльність Василя Романюка – правозахисника, Патріарха УПЦ КП Володимира. Монографія Д.С.Зінчука “Релігійна та громадсько-політична діяльність Патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира (Василя Романюка)” є першою у вітчизняній історичній науці узагальнюючою спробою здійснити цілісне дослідження діяльності В.Романюка. На нашу думку, особливу привабливість та інтерес до цієї теми викликає власне можливість через аналіз ролі й значення В.Романюка в релігійних і суспільно-політичних процесах України другої половини ХХ ст. простежити перебіг національно-релігійного відродження нашої держави.

Важливим є краєзнавчий аспект проблеми монографії Д.Зінчука, оскільки майже все життя Святійшого Патріарха Володимира було пов’язане з Прикарпаттям, пам’ять про нього й досі зберігається серед громадянства краю, а його життя та діяльність є важливим виховним фактором як для віруючих, так і молоді.

Знаковим став вихід монографії напередодні 2010 р. – року ювілейного для Патріарха Володимира: 18 липня виповнюється 15 років з дня його трагічного похорону, 9 грудня Патріарху виповнилося б 85 років.

У першому розділі монографії проаналізовано джерела й історіографію проблеми. Звертає на себе увагу ґрунтовна джерельна база дослідження. Автор опрацював численні джерела – архівні й опубліковані (публікації документів, мемуарна література, листування, періодичні видання), речові, усні (інтерв’ю), фотодокументи. Вивчив і вперше ввів до наукового обігу значну кількість документів Центрального державного архіву громадських об’єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Івано-Франківської області, Галузевого Державного архіву СБУ, Музею-архіву й документаційного центру українського самвидаву. Важливий матеріал отримано з історико-краєзнавчого музею с. Космач та із садиби-музею Святійшого Патріарха УПЦ КП Володимира в с. Хімчин Косівського району, де народився Василь Романюк. Автор зібрав значний польовий матеріал, опитавши 20 респондентів, серед яких як родичі, односельчани Василя Романюка, так і відомі громадсько-політичні діячі (І.Гель, Д.Возняк, І.Калинець, В.Мороз, Б.Ребрик, П.Січко, Ю.Шухевич та ін.). Ці інтерв’ю в майбутньому можна опублікувати як самостійну збірку матеріалів, адже вони мають значну наукову цінність, оскільки зібрані свідчення не тільки сприяють вивченню малодосліджених сторінок життя В.Ро-

манюка, але й дають можливість порівняти їхні дані з офіційною інформацією, що міститься в різних документах, відображають атмосферу, дух того часу.

Позитивним моментом дослідження вважаємо здійснену автором класифікацію творів Василя Романюка на: заяви, звернення, петиції, написані до органів радянської влади, міжнародних організацій, політичних і релігійних діячів з протестами проти несправедливого ув'язнення, на захист прав політв'язнів і віруючих; проповіді, послання, промови на єпископській хіротонії, патріаршій інтронізації, а також різдвяні й великодні послання; інтерв'ю, бесіди з Патріархом, опубліковані в пресі, його спогади; вірші.

Аналізуючи історіографію проблеми, Д.Зінчук констатує, що монографії і статті дають тільки фрагментарні відомості біографічного характеру, діяльність Василя Романюка побіжно згадується в контексті історії дисидентства, Української Гельсінської групи, відродження українського православ'я.

У другому розділі монографії охарактеризовано діяльність В.Романюка в контексті суспільно-політичних процесів в Україні (1925–1972 рр.). Автор наголошує на тому, що важливе значення на становлення світогляду В.Романюка, який народився 9 грудня 1925 р. у с. Хімчин Косівського повіту Станіславського воєводства в сім'ї селян, мало родинне виховання, що ґрунтувалося на релігійних і національних традиціях українського народу. Формування національних почуттів, які відіграли провідну роль у громадсько-політичній і релігійній діяльності В.Романюка, відбулося завдяки його участі в ОУН. 12 липня 1944 р. він був заарештований як учасник ОУН, у якій виконував обов'язки кур'єра-зв'язківця, проводив збір коштів, здійснював антирадянську агітацію серед населення. На основі архівних матеріалів Галузевого Державного архіву Служби безпеки України автор відобразив аспекти судово-слідчих дій щодо арештованого.

Д.Зінчук висвітлив перебування В.Романюка в Кустолівській сільськогосподарській колонії № 17 управління НКВС у Полтавській області, де він був засуджений на 10 років позбавлення волі з відбуванням терміну у віддалених місцевостях СРСР за участь у “контрреволюційній повстанській організації УСС (Український січовий стрілець)”, за проведення “контрреволюційної агітації серед ув'язнених, спрямованої на дискредитацію партії і радянського уряду”.

Дослідник робить висновок, що “саме на засланні він розпочав самостійне опанування теоретичних основ богослов'я. У таборах зміцніла віра В.Романюка в Бога, що остаточно вплинуло на рішення присвятити себе служінню Богові” (с.39).

На думку Д.Зінчука, важливим етапом життя священика стала діяльність у с. Космач Косівського району Івано-Франківської області, яка спрямовувалася ним на відродження релігійності населення, подолання страху перед репресіями з боку державних установ за відвідування богослужінь молоддю, дітьми, зростання авторитету священика, відновлення народних обрядів. Водночас вона зумовила посилену увагу до нього органів влади, а заклики й організація колядування в селі стали причиною відсторонення його на місяць від богослужінь. Д.Зінчук проаналізував практичні кроки отця Василя на захист народних і релігійних традицій Гуцульщини: створення музею, ремонт церкви, організація колядування, заклики в проповідях до духовності, моральності, збереження звичаїв. Автор висвітлив важливі обставини, які вплинули на подальшу долю В.Романюка й спричинили його арешт у січні 1972 р. – тісні взаємозв'язки з шістдесятниками: В.Чорноволом, В.Морозом, П.Заливахою, І.Світличним, І.Гелем, Б.Антоненком-Давидовичем, подружжям Калинців та іншими, активна суспільна позиція (участь у поширенні самвидаву, написання заяви на захист В.Мороза). Під час закритого судового засідання 8–12 червня 1972 р. Івано-Франківського обласного суду В.Романюк був звинувачений в “антирадянській пропаганді та

агітації”, визнаний “небезпечним рецидивістом” і отримав жорстокий вирок – сім років позбавлення волі, три роки заслання.

У третьому розділі Д.Зінчук детально охарактеризував боротьбу В.Романюка за свободу совісті в умовах ув’язнення та заслання, що дало змогу твердити про належність православного священика з Прикарпаття до релігійного дисидентства. Автор визначив головні форми й методи відстоювання В.Романюком прав віруючих і політв’язнів, а також основні заходи, які проводилися за кордоном на його захист. Заяви священика, його голодування отримали широкий міжнародний резонанс. Д. Зінчук зазначає, що “боротьба священика за покращання становища “в’язнів сумління” зводилася не тільки до пасивного опору, до інформування Заходу про порушення громадянських прав радянських політв’язнів, а також до оголошення голодування, відмови від радянського громадянства в 1976 р., створення Товариства політв’язнів, він сприяв примиренню в’язнів у конфліктних ситуаціях” (с. 153). В. Романюк став єдиним священиком в УРСР, що проголосив свою належність до УАПЦ, офіційно розірвавши з РПЦ. Правозахисна діяльність священика була тісно пов’язана з ідеєю відновлення УАПЦ.

Д.Зінчук розглянув специфіку священичої практики В.Романюка в Україні й за кордоном протягом 1982–1989 рр., зазначивши, що переломним моментом для нього став виїзд до Канади.

У четвертому розділі монографії проаналізовано основні напрями діяльності В.Романюка в контексті національного й релігійного відродження України, визначено його місце у відновленні українського православ’я. Автором охарактеризовано діяльність В.Романюка, пов’язану з відновленням УАПЦ, інституалізацією УПЦ КП, простежено його шлях від єпископа до Патріарха.

Д.Зінчуком досліджено аспекти діяльності В.Романюка як Патріарха Київського і всієї Русі-України Володимира (21 жовтня 1993 р. – 14 липня 1995 р.): проблеми української державності, духовності, державно-церковних відносин, міжконфесійних конфліктів. Показано ідейні витоки теорії києвоцентризму, прихильником якої був Патріарх, відстоюючи значення Києва як другого Єрусалиму. Автором показано події, пов’язані з похороном Патріарха 18 липня 1995 р.

Д. Зінчук відзначає, що “Василь Романюк відіграв важливу роль у громадсько-політичному й релігійному житті України другої половини ХХ ст. як священик, правозахисник, Патріарх, беручи участь у відродженні українського православ’я, державності, духовності” (с. 155).

Розділи книги вдало доповнюють додатки (документи, світлини), які яскраво ілюструють основні етапи життя та діяльності Василя Романюка.

Разом з тим більш глибокого аналізу потребують висвітлення діяльності Патріарха Володимира протягом 1993–1995 рр., а також події похорону 18 липня 1995 р., “кривавого вівторка”.

Монографія Д. С. Зінчука “Релігійна та громадсько-політична діяльність Патріарха Київського і всієї Русі-України Володимира (Василя Романюка)” є вагомим внеском до української історичної науки, першою у вітчизняній історичній науці узагальнюючою спробою здійснити цілісне дослідження діяльності Василя Романюка, яка висвітлює еволюцію становлення і боротьби Патріарха як Людини, Патріота й Духівника через призму складних суспільно-політичних процесів тоталітарного минулого.

Книга є даниною пам’яті не тільки визначній постаті, але й цілому поколінню борців за волю та незалежність України.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баран Ігор – здобувач відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича, старший викладач кафедри українознавства Львівського національного аграрного університету.

Берест Роман – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавнього світу Львівського національного університету ім. І.Франка.

Бурдуланюк Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Волощук Мирослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Геник Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Головата Лариса – кандидат філологічних наук, керівник відділення “Наукова бібліографія і книгознавство” Львівської національної бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України.

Гуменюк Тетяна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та теорії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

Дмитрук Ірина – кандидат історичних наук, старший лаборант науково-дослідного Інституту історії, етнології і археології Карпат.

Дрогобицька Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Дрогобицький Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії і методики навчання Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Жерноклеєв Олег – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Живачівський Андрій – студент V курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Жовтий Сергій – аспірант історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Клим'юк Мирослава – аспірантка кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Кобута Лариса – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Кобута Степан – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Королько Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Костючок Петро – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Марчук Василь – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Монолатій Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Овчар Ірина – кандидат політичних наук, науковий співробітник Прикарпатського центру політичних та євроінтеграційних досліджень Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Павлючок Ярослав – студент II курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Паньків Михайло – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Пендзей Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Райківський Ігор – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Соляр Ігор – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Стасюк Андрій – студент V курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Стецюк Наталія – асистент кафедри міжнародних відносин Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Федик Лідія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

Штанько Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

ЗМІСТ

Етносоціальні та національно-культурні процеси в Україні	
<i>Бурдуланюк Василь</i> . Федір Вовк і Галичина.....	3
<i>Райківський Ігор</i> . Між конфронтацією і спробами порозуміння – тенденції українсько-польських взаємин у XIX столітті.....	6
<i>Королько Андрій, Павлючок Ярослав</i> . Гуцульська Республіка 1918–1919 рр. До питання організації “січневого зриву” і становлення української влади на Закарпатській Гуцульщині.....	17
<i>Соляр Ігор</i> . Ідея консолідації національних сил у діяльності Всеукраїнської Національної Ради і Ради Республіки в 1921 р.....	25
<i>Дрогобицький Ігор</i> . Особливості розвитку шкільництва в Східній Галичині (кінець XVIII–XIX ст.).....	30
<i>Кобута Степан, Кобута Лариса</i> . Демократичні вибори в Україні 1990 року: особливості проведення та наслідки.....	35
Актуальні питання всесвітньої історії	
<i>Волоцук Мирослав, Стасюк Андрій</i> . Про похід палатина Віллерма in Ruteniam у квітні 1340 р.....	46
<i>Живачівський Андрій, Жерноклеєв Олег</i> . Криза тімарної системи в Османській імперії XVI–XVII ст.: причини та наслідки.....	55
<i>Монолатій Іван</i> . Західноукраїнське місто як епіцентр протистояння “іншостей” (кінець XIX – початок XX ст.).....	61
<i>Штанько Ярослав</i> . Військово-технічне співробітництво Білого руху півдня Росії з Українською державою (1918 р.).....	69
<i>Головата Лариса</i> . Навчально-видавнича діяльність Українського технічно-господарського інституту позаочного навчання в Подєбрадах у період Другої світової війни.....	74
<i>Овчар Ірина</i> . Роль України в трансформаційних процесах Радянського Союзу в період перебудови (1985–1991 рр.).....	79
<i>Пендзей Іван</i> . Соціально-економічні та політичні перетворення в Угорщині (1988–1990 рр.)....	87
<i>Геник Микола</i> . Подолання стереотипів стосовно міжнаціональних відносин періоду Першої Речіпосполитої в процесі польсько-українського примирення.....	94
Джерелознавство та історіографія	
<i>Дмитрук Ірина</i> . Господарство гуцулів в етнографічних дослідженнях кінця XIX – першої половини XX ст.....	101
<i>Гуменюк Тетяна</i> . Трансформації в духовному житті та культурно-освітній сфері на західноукраїнських землях (1939–1941 рр.) в історіографії.....	107
Етнологія	
<i>Берест Роман</i> . Середньовічна Унівська гута та її виробництво.....	117
<i>Дрогобицька Оксана</i> . “Автобіографія” Михайла Зубрицького (1856–1919) як джерело до вивчення побуту бойків.....	128
<i>Федик Лідія</i> . Громадські та політичні організації Галичини: етноконфесійні аспекти діяльності (20–30-ті рр. XX ст.).....	133
<i>Костючок Петро</i> . Етнополітичні процеси на Закарпатті в 1920–1930-х рр. (за матеріалами консульських установ Республіки Польща в Кошицях і Ужгороді).....	141
Дослідження молодих науковців	
<i>Жовтий Сергій</i> . Вплив галичан на розвиток російської культури в XVII–XVIII століттях....	148
<i>Баран Ігор</i> . Політична діяльність російської окупаційної адміністрації в Галичині (1914–1915 рр.).....	154
<i>Клим’юк Мирослава</i> . Громадсько-політична діяльність Лева Бачинського в Українській Національній Раді ЗУНР.....	161
<i>Стецюк Наталія</i> . Роль Українського суспільно-культурного товариства в розбудові української освіти й культури в Польщі (1956–1989 рр.).....	168
Рецензії	
<i>Паньків Михайло</i> . Маємо дослідження про нашу еліту – українську шляхту Галичини. Сливка Л. В. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 рр.) / Л. В. Сливка. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 220 с. + 11 іл.....	173
<i>Марчук Василь</i> . Книга про Патріарха. Зінчук Д. С. Релігійна та громадсько-політична діяльність Патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира (Василя Романюка) / Д. С. Зінчук. – Івано-Франківськ : Видавець І. Я. Третяк, 2009. – 280 с.....	177

CONTENTS

Ethnosocial and national-cultural processes in Ukraine

<i>Burdulanyuk Vasyl</i> . Fedir Vovk and Galicia.....	3
<i>Raykivskiy Igor</i> . Between Confrontation and Attempts to Understanding – Tendencies of the Ukrainian-Polish relations in the nineteenth century.....	6
<i>Korolko Andriy, Pavlyuchok Jaroslav</i> . Hutsul Republic of 1918–1919. To the Question of “the January Revolt” and the Formation of the Ukrainian Authorities in the Transcarpathian Hutsulshchyna.....	17
<i>Solyar Igor</i> . The idea of Consolidation of the National Forces of the Ukrainian National Council and the Council of the Republic in 1921.....	25
<i>Drohobyt'skyi Igor</i> . The Peculiarities of the School Development in Eastern Galicia (the End of the 18th – 19th Century).....	30
<i>Kobuta Stepan, Kobuta Larysa</i> . Democratic Elections in Ukraine in 1990: Their Peculiarities and Consequences.....	35

Actual issues of world history

<i>Voloschuk Myroslav, Stasiuk Andriy</i> . On Palatine Villerm's Campaign Against Rutheniam in April 1340.....	46
<i>Zhyvachivskyy Andriy, Zhernokleyev Oleg</i> . The Crisis of the Timar System in the Ottoman Empire in the 16th – 17th Century: Reasons and Consequences.....	55
<i>Monolatiy Ivan</i> . The Western City as the Epicentre of Confrontation of “Differences” (the Late 19th – the Early 20th Centuries).....	61
<i>Shtan'ko Jaroslav</i> . Military-Technical Cooperation of the White Movement in Southern Russia with the Ukrainian State (1918).....	69
<i>Golovata Larysa</i> . The Educational-Publishing Activity of the Ukrainian Technical-Economical Institute of the Tuition by Correspondence in Poděbrady during World War II.....	74
<i>Ovchar Iryna</i> . Ukraine's Role in the Transformation Process of the Soviet Union during Perestroika (1985–1991).....	79
<i>Pendzey Ivan</i> . Socio-Economic and Political Transformation in Hungary (1988–1990).....	87
<i>Henyk Mykola</i> . Overcoming the Stereotypes about International Relations of the Period of the First Rech Pospolita during the Polish-Ukrainian Reconciliation.....	94

Source study and historiography

<i>Dmytruk Iryna</i> . The Household of the Hutsuls in the Ethnographic Research in the late 19th – first half of the 20th century.....	101
<i>Humeniuk Tetyana</i> . Transformation in the Spiritual Life, Cultural-Educational Area in Western Ukraine (1939–1941) in Historiography.....	107

Ethnology

<i>Berest Roman</i> . Medieval Univ Huta and Its Production.....	117
<i>Drogobyt'ska Oksana</i> . “Autobiography” by Mykhajlo Zubrytskyy (1856–1919) as a Source for the Study of the Boyko's Way of Life.....	128
<i>Fwdyk Lydia</i> . Public and Political Organizations of Galicia: Ethnoconfessional Aspects of the Activity (20–30-ies of the 20th century).....	133
<i>Kostyuchok Petro</i> . Ethnopolitical processes in Transcarpathia in 1920–1930-ties (Based on the Materials of the Consular Establishments of Republic of Poland in Košice and Uzhgorod).....	141

Researches of young scientists

<i>Zhovtyy Sergiy</i> . The Influence of the Galicians on the Development of the Russian Culture in 17–18 Centuries.....	148
<i>Baran Igor</i> . The Political Activity of the Russian Occupation Administration in Galicia (1914–1915).....	154
<i>Klymyuk Myroslava</i> . Lev Bachynskyy's Socio-Political Activity at the Ukrainian National Council of the WUPR.....	161
<i>Stetsyuk Natalia</i> . The Role of the Ukrainian Social-Cultural Society in the Development of the Ukrainian Education and Culture in Poland (1956–1989).....	168

Reviews

<i>Pankiv Mykhajlo</i> . We howe the researches about our elite the Ukrainian – gentry of Galicia. Slyvka L.V. The Galician Gentry in Austria-Hungary (1772–1914) / L.V. Slyvka. – Ivano-Frankivsk : City NV, 2009. – 220 pp.....	173
<i>Marchuk Vasyl</i> . Book About the Patriarch. Zinchuk D.S. The Religious and Socio-Political Activity of the Patriarch of Kiev and All Rus-Ukraine Volodymyr (Vasyl Romaniuk) / D.S. Zinchuk. – Ivano-Frankovsk : Publisher Tretiak I. Ya., 2009. – 280 pp.....	177

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами повинна відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститися в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервалу, шрифт “Times New Roman Cyr”, кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, лїве – 2,5 см, правє – 1 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки повинні подаватись в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці мають мати вертикальну орієнтацію і мають бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – №1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім'я, прізвище; жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською мовою;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми й на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.–84, який набув чинності з 1 липня 2007 року;
- резюме й ключові слова англійською мовою.

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вчитана й підписана автором(ами).

8. У цілому до “Вісника” необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Наукове видання

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ІСТОРІЯ
Випуск 17
Видається з 1995 р.

Головний редактор: В. ГОЛОВЧАК
Літературний редактор: О. ЛЕНІВ
Комп'ютерна правка і верстка: В. ЯРЕМКО
Коректор: Т. БОЙКО

Друкується українською мовою
Регістраційне свідоцтво КВ №435

Підп. до друку 23.07.2010 р.
Формат 60x84/16. Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".
Друк на різнографі. Ум. друк. арк. 21,5. Наклад 100 пр. Зам. 66.

Видавець
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. С.Бандери, 1, тел.: 71-56-22
E-mail: vdvcit@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006